
BIBÓ-DÍJ 2004

ENYEDI ZSOLT

Érték, értelem, érzelem

Politikai pszichológia Bibó nyomán

Illőnek gondolom, hogy ebből az alkalomból* arról a kutatási témámról számoljak be, amely a legközelebb esik Bibó István életművéhez, és egyben egy tőle vett gondolatra fűzzem fel előadásomat. A bibói gondolat így hangzik: „Demokratának lenni mindenekelőtt annyit tesz, mint nem félni...” (Bibó 1986: 220).

Bizonyára Önök is egyetértenek azzal, hogy ennél elcsépeltebb és ezért üresebb idézetet keresve sem találhattam volna. Ez persze nem Bibó István kritikája. A nevezetes mondások mind vagy eleve közhelyesek, vagy a használatuk során azzá válnak. Bibó ez esetben különösen nem hibáztatható, hiszen ritkán idézik helyesen. A fenti mondat a legtöbb idéző szerint az autonóm egyénre fenyegetést jelentő államhatalommal szembeni gerinccsúszásra utal. Ezt az értelmezést Bibó István személyes életútja is hitelesíti. Azonban Bibó az idézett mondattal egy egészen más, tudományos szempontból sokkal érdekesebb jelenségre utalt.

Bibó úgy látta, hogy a kelet-európai kis népek önsorsrontó politikája abból fakad, hogy a szabadságtól, a más véleményűektől, a más nyelvűektől féltik magukat és nemzetüket. A belpolitikában is folyamatosan forradalmat, összeesküvéseket vizionálnak. A politikai szereplők cselekedeteit kisebbségérzeti érzések, félelmek és előítéleteik irányítják.

E gondolatok lejegyzése után nem sokkal a Bibó által irracionális vízióként kezelt jóslatok némelyike megvalósult, és nem az általa elemzett görcsök és előítéletek miatt, hanem a nagyha-

* A tanulmány a Bibó-díj átadási ünnepségén, 2004. december 21-én elhangzott előadás szerkesztett változata.

talmak akarata folytán. Lehet, hogy a félelem és a harag nem jó politikai tanácsadó, de Bibó István sem volt mindig az. Azonban ez nem teszi megfigyeléseit kevésbé relevánssá. Köznapiasabban szólva, az üldözési mánia annak az embernek az esetében is kezelendő probléma, akit történetesen tényleg üldöznek.

AZ ÉRTÉKEK SZEREPE

A mai magyar politikatudomány nemigen követi Bibó szenvedélyes érdeklődését a társadalomlélektani jelenségek iránt. A politikai pszichológiai folyamatokra inkább csak publicisták, közvélemény-kutatók, filozófusok, szociálpszichológusok és politikai elemzők írásaiban találunk utalásokat. Az akadémiai politikatudománynak az a része, amelyik jogtudományi háttérrel rendelkezik, a politikai intézményekre összpontosít, míg az eredetileg szociológusként indult politológusok inkább a társadalmi struktúrára fókuszálnak. Pedig nagy szükség lenne arra, hogy létezzenek szisztematikus mérések a politikai pszichológiai jelenségekről, s hogy ezek értelmezése a társadalmi struktúra és a politikai intézmények felől egyaránt megtörténjen.

Mindez azért is fontos lenne, mert a pszichológiai jelenségek szerepe a politikában növekedni látszik. Ennek a folyamatnak az egyik eredője az, hogy az elosztásjellegű, materiális konfliktusok háttérbe látszanak szorulni az értékalapú szembenállásokkal szemben.

A tisztán csoportérdekeken alapuló politikai viselkedésnek beszűkült a tere, mert a hagyományos nagy társadalmi csoportok homogenitása csökkent, és a fragmentáltabb társadalmi szerkezetben nehezebb az anyagi érdekeken alapuló szolidaritás kialakítására. Az anyagi érdekekre alig-alig visszavezethető értékek szerepére nagyobb tér nyílt azáltal, hogy csökkent az egyértelmű, fekete-fehér társadalmi ellentétek és elkülönülések száma. Az ideológiai konstrukciók önállósuló szerepe történetesen a feketék és fehérek viszonyában is tükröződik: az Egyesült Államokban a régi, primitív faji előítéletek helyét átvevő modern, ún. szimbolikus rasszizmus lényege éppen az, hogy a feketékkel szembeni ellenérzések immár nem a feketék alacsonyabb rendűségének hitével párosulnak, hanem ideológiai értékekkel, mint amilyen például a protestáns etikába és a meritokráciába vetett hit (Henry és Sears 2002).

A pszichológiai jellemzőkbe beágyazott értékek növekvő szerepét valószínűsítik a gyors kulturális változások, az eltérő normarendszerek egyre gyakoribb közvetlen találkozásai is. Végül pedig ebbe az irányba hat a tömegmédiá politikai szerepének növekedése is, többek közt azáltal, hogy a politikusok és pártok

imázsát, valamint az ellenfélről formált sztereotípiákat helyezi a versengés középpontjába. Az imázsokra fókuszáló versengés inkább aktivizálja a szavazók lélektani jellemzőit, mint az osztály, felekezet vagy etnikai alapú szembenállás.

Az utóbbi következtetést támasztja alá egy olasz kutatás. A kutatók a választói táborok különbözőségét személyiségdimenziók mentén vizsgálták. Olyan, nem politikai kategóriákkal dolgoztak, mint extrovertált, barátságos, lelkiismeretes, érzelmi-
leg stabil és nyitott. A pártok közötti különbségek szignifikánsnak bizonyultak, és illeszkedtek a pártokról kialakult sztereotípiákhoz, valamint a vezetők személyiségéhez (Caprara, Barbaranelli és Zimbardo, 1999).

A pusztán érdekeken alapuló kalkulációk korlátozott jelentőségére persze már korábban, többen is felhívták a figyelmet. Murray Edelman szerint a politika az átlagember számára szükségszerűen érzelmekre és mítoszokra épül. A politikában központi szerepet játszó szimbólumok, de még a konkrét kormányzati döntések is oly sokféleképpen értelmezhetők, hogy a szavazók szinte korlát nélkül vetíthetik ki rájuk politikától független érzelmeiket (Edelman 1988).

A létbiztonság növekedése ugyanakkor olyan strukturális változásokkal jár, amelyek kifejezetten elősegítik bizonyos értékek szerepének növekedését. Az olyan új, idealista célok népszerűsége mögött, mint amilyen a környezetvédelem, a harmadik világgal való szolidaritás vagy a kisebbségek védelme, az alapvető biztonságérzet húzódik meg. Ezt a jelenséget a politikusok is felismerték. A nemrég lezajlott magyar népszavazás eredményéből például sokan azt a tanulságot vonták le, hogy a kettős állampolgárságért küzdők számára is a jólét növelése az első számú feladat. A nemzetközi kutatások alátámasztják az e megfigyelés mögött rejlő logikát: a nagyobb anyagi biztonságban élő népek általában szolidárisabbak és idealistábbak. Azonban a jólétben kialakuló szolidaritás nem feltétlenül nemzeti alapú. Még nagyobb probléma lehet konzervatív szemszögből, hogy ez az újfajta idealizmus és szolidaritás egy nagyobb kulturális csomag részét képezi, amely csomagnak meghatározó eleme a zsidó-keresztény normák relativizálása, a hagyományos értékek háttérbe szorulása.

A 2004-es népszavazás egyébként különös élességgel világított rá arra, hogy milyen kevésre jutunk, ha pusztán az objektív csoportérdekekből indulunk ki. Még akkor is, ha a vitatott kérdés gazdasági jellegű. A kórházprivatizáció kérdése volt talán a leginkább osztályalapon megközelíthető kérdés az elmúlt években Magyarországon. Az igen mellett kampányoló ellenzék szociális érzéketlenségről, a szükségszerűen növekvő egyenlőtlen-
ségekről, a szegények kiszolgáltatottságáról beszélt. A nemre felszólító kormánypártok sem igen tagadták, hogy a privatizáció a betegek anyagi hátterét jobban figyelembe vevő, differenciál-

tabb szolgáltatásokat jelent majd. Kevés olyan kérdést lehet elképzelni, amely kapcsán ennyire könnyen megjósolható, hogy az egyes társadalmi rétegek, mint például a vállalkozók és a diplomások egyfelől, és a szakképzetlen fizikai dolgozók másfelől, hogyan választanak majd. S valóban, a Medián adatai szerint e csoportok preferenciái élesen eltértek egymástól.¹ Azonban éppen ellenkező módon, mint ahogy azt egy kívülálló várhatta volna: ha csak a vállalkozókon és a diplomásokon múlott volna, a privatizációt leállítják, ha csak a szakképzetlen fizikai dolgozókon, folytatják. A pártidentitás, illetve a másik, kulturális jellegű népszavazási kérdés szívóhatása elsöpörte a gazdasági kalkulációkat.

Az értékek szerepének növekedése átrendezi a baloldal és jobboldal társadalmi bázisát is. A tekintélyelvűség kutatói már évtizedekkel ezelőtt kimutatták, hogy a munkásosztályi környezet, beleértve a szegénységet és az iskolázottság hiányát, intoleráns attitűdöket erősít fel (Lipset 1959). Ezeket az orientációkat a szocialista munkásmozgalom sajátos indoktrinációja hosszú évtizedekig ellensúlyozta. Azonban az elmúlt években a szocialista mozgalom és a szocialista pártok a materiális kérdésektől a (liberális-baloldali) kulturális értékek képviselője felé mozdultak el, s ezáltal gyakorlatilag kivonultak a munkások mögül. Így lehetővé tették a munkásoknak a jobboldal, elsősorban a szélsőjobboldal felé való nagyarányú vándorlását, és a választási magatartás elsőrendű tényezőjévé emelték a szavazók olyan attitűdinális jellemzőit, mint amilyen például a tekintélyelvűség szintje.

Az alacsonyán képzett munkások új politikai orientációja egyben arra is figyelmeztet, hogy az értékek és attitűdök súlyának növekedése nem jár feltétlenül az objektív osztályhelyzet és a foglalkozás szerepének eljelentéktelenedésével. E háttértényezőknél inkább csak a szerepe változik meg: ahelyett, hogy a materiális érdekeket határoznák meg, inkább az egyén kulturális értékeit, kommunikációs képességeit, kognitív struktúráit vagy empátiára való képességét alakítják. A tárgyakkal rutin módon foglalkozók tekintélyelvűbb, a személyekkel autonóm módon foglalkozók libertariánusabb értékeket alakítanak ki. Sőt, nemcsak arról van szó, hogy a munkahelyi és piaci tapasztalatok formálják és megerősítik az értékeket, hanem arról is, hogy a foglalkozás is lehet az értékek folyománya, amennyiben az értékek befolyásolják a pályaválasztást, s így a foglalkozást és az osztályhelyzetet is. (A kérdés részletes tárgyalásához lásd Inglehart 1977, 1984, 1990, 1997, Kriesi 1999, Kitschelt 1994, 1995, Knutsen 2004.)

A gazdasági bal-jobb ellentétet háttérbe szorító ideológiai választóvonalak, mint a nacionalizmus kontra kozmopolitizmus, vagy a tekintélyelvűség kontra libertarianizmus, pszichológiailag jól értelmezhető szembenállások. Eredetük nem annyira a

költségek és hasznok összevetésében, hanem a gyermekkori és felnőttkori szocializációban, a gyakran nem tudatosított vágyakban és félelmekben található. A multikulturalizmus által előidézett élethelyzetek előtérbe állítják a hagyományhoz való ragaszkodás és a nyitottság ellentétét, amelyek szintén pszichológiaiailag beágyazott orientációk.

Az új társadalmi folyamatoktól függetlenül is léteznek párhuzamosságok a mindennapi életben követett elvek és a politikai irányultságok között. Tomkins (1963) szerint például a jobboldalt a politikában és a személyes életvezetés vonatkozásában is az eszmeközpontúság, míg a baloldalt az emberközpontúság jellemzi. Ennyiben például létezik baloldali (toleráns) és jobboldali (normatív) gyermeknevelés is. Ezeknek a párhuzamosságoknak a léte elősegíti, hogy a pártok ne csak osztályokhoz vagy vallási csoportokhoz, hanem pszichológiai beállítódottságokhoz, politika előtti normákhoz és fundamentális értékekhez is kapcsolódjanak.

Az ideológiák egyes elemeit összeforraszthatja, ha hasonló pszichológiai szükségletet (mint amilyen például a dominanciára vagy az alávetettségre való igény) elégítenek ki. Ugyanakkor az ideológiák koherenciájának kognitív alapja is lehet. A szociálpszichológia egyik klasszikus felismerése szerint nehezen viseljük, ha érzelmeink és meggyőződéseink feszültségben állnak egymással.² Ha például ellentétet érzékelünk a kapitalizmus és a nacionalizmus eszméje között, akkor az egyik iránti lelkesedésünk halványodni fog. Azonban az, hogy mely gondolatok vannak összhangban egymással és melyek nem, ritkán következik magukból a gondolatokból. Az ideológiák panelelemei nem saját maguktól forrnak össze. A köztük lévő harmóniák és ellentétek konstruáltak, mindenekelőtt az elitek által.

Ezt a konstruáltságot különösen élesen szemléltetik az időnkénti ideológiai váltások. Például az amerikai radikális jobboldal fontos sajátossága volt az antiszemizmus, amit mára már, részben legalábbis, a militáns Izrael-pártiság váltott fel. Hasonló váltással kísérletezik jelenleg a román szélsőjobboldal vezére is. De magyar vizekre evezve, gondoljunk bele, hogy meg tudtuk volna-e jósolni húsz évvel ezelőtt, hogy a klerikalizmus a gazdasági baloldalisággal vagy jobboldalisággal fog-e együtt járni.

Saját kutatásainkban³ mindenekelőtt a tekintélyelvűség és a politikai-ideológiai táborok kapcsolatával foglalkoztunk. Azt tapasztaltuk, hogy, mint nyugaton, Magyarországon is a magukat baloldalra helyezőknek alacsonyabb a tekintélyelvűségük. Ugyanakkor Magyarországon a magukat a szélsőballal azonosítók, valamint a Munkáspárt szavazói különösen tekintélyelvűnek bizonyultak, míg a MIÉP-bázis meglepően kevésbé volt tekintélyelvű (Enyedi, Erős, Fábián 1997, Enyedi 1996, Enyedi és Todosijevic 2002a). A tekintélyelvűség tekintetében a liberáli-

sok és a konzervatívok között húzódik a szakadék, a szocialistákat nehezebb elhelyezni a skálán.

A politikai attitűdök terén is összefüggés van a jobboldali beállítottság és a tekintélyelvűség között, de a tekintélyelvűség egy ideológiailag nehezen meghatározható, nyugat- és egyenlőt-lenségellenes, populista attitűdhöz is kapcsolódik (Enyedi 1996). Nemzetközi viszonylatban érdekes, hogy az egyenlősítő eszme, ami máshol a progresszív-emancipációs gondolatkör része, Magyarországon inkább az előítéletességgel és a politikai intoleranciával szövődik egybe.

A politikai struktúrák és a politikai attitűdök kapcsolatát azáltal is vizsgálhatjuk, ha különböző politikai berendezkedésű országokat hasonlítunk össze. Kutatásunkban Magyarországot Szerbiával vetettük össze. Kiderült, hogy Szerbiában, Magyarországgal ellentétben, a bal-jobb identitásnak nagyon kicsi a magyarzó ereje, valamint hogy ott a szocialista szavazók kiemelkedően tekintélyelvűek. Összevetve a két ország tekintélyelvűinek jellemzőit, azt tapasztaltuk, hogy ők mindkét országban nacionalisták, nosztalgiával gondolnak az államszocialista rendszer iránt és, főleg Magyarországon, egyenlősítők. Szerbiában ezekből a tényezőkből egy meglehetősen homályos politikai kontúrú, általános frusztráltságot és elidegenedettséget jelző tekintélyelvűség bontakozott ki. Magyarországon viszont szétvált egymástól a bal- és jobboldali tekintélyelvűség, miután a baloldali tekintélyelvűek mereven elutasították a keresztény-konzervatív értékeket (Enyedi és Todosijevic 2002a, Todosijevic 2005). Mindezek a különbségek jól értelmezhetők az éppen fennálló politikai struktúrák felől. Míg Szerbiában a szocialisták és a radikális nacionalisták találtak közös platformot, Magyarországon a politikai paletta két ellentétes végére kerültek. A pártrendszerek és a tömegattitűdök egymással szoros kölcsönhatásban látszanak fejlődni.

TOLERANCIA ÉS ELŐÍTÉLET

Bibót különösen érdekelték az olyan társadalomfejlődési zavarok, „politikai hisztériák”, amelyek bűnbakképzési mechanizmusokon keresztül a csoportok közötti ellenségeskedésbe, a kisebbségek üldözésébe torkollnak (Erős 1993, Balog 2004). Ezen a kérdéskörön belül a mi kutatásaink egyrészt az előítéletek, másrészt a politikai tolerancia magyarázatára fókuszáltak.

Előítélet

Az előítéletességre vonatkozó kutatásaink igazolták, hogy a személyiség szerepe ezen a területen is alapvető: az egyes csoport-

tokkal szembeni előítéletek összefüggtek egymással, valamint a társadalmi normákhoz való merev ragaszkodással, a feltétlen tekintélytisztelést megkövetelésével, az agresszióra való hajlammal és a politikai intoleranciával is. Az összeesküvésektől való félelem jól illeszkedett a többi tekintélyelvű attitűd sorába (Enyedi, Erős és Fábián 1997, 2001, 2002).

Adataink szerint a szülők tekintélyelvűsége és előítéletessége egyaránt hat a gyermek előítéletességére. Vagyis a gyerekek egyrészt eltanulják a szülők előítéleteit, másrészt viszont a szülők tekintélyelvűsége önmagában is erősíti a gyermek előítéletességét. A generációk összevetése kimutatta azt is, hogy általában van a magyar előítélet-rendszer. A fiatalok például kevésbé rokonszenveznek a lengyelekkel, de inkább a feketékkel. A gyerekek kevésbé konvencionálisak mint szüleik, de agresszívbabbak és nacionalistábbak (Enyedi, Erős és Fábián 2000).

Az előítéletesség témáján belül külön hely illeti meg a romaellenességet. Elterjedtsége szinte a társadalmi norma szintjén áll⁴, bár az elmúlt években intenzitása valamelyest csökkenni látszik (Enyedi, Fábián és Sík 2004). A tekintélyelvűség szerepe a romaellenesség kialakulásában is kimutatható volt, bár az olyan régiókban, ahol a romaellenesség különösen magas volt, a környezet kulturális nyomása háttérbe szorította az egyéni jellegzetességeket (Enyedi és Todosijevic 2002b).

Kutatásaink azt is megmutatták, hogy a politikai szélsőségek nem feltétlenül támaszkodhatnak a tekintélyelvű és előítéletes emberekre. Sőt, a bőrfejük például egy elítélendő deviáns életmódcsoportként jelennek meg a tekintélyelvű emberek szemében, hasonlóan a homoszexuálisokhoz vagy a kábítószeresekhez. Ugyanakkor érdekes változás figyelhető meg itt is a fiatalabb generációk tekintetében. Míg az idősebbek számára a bőrfejük nem különböznek a többi nem konvencionális kisebbségtől, a fiatalok politikai alapon ítélik meg őket. Akik ellenségesek a skinheadekkel szemben, azok inkább szimpatizálnak a romákkal és a feketékkel.

Tolerancia

A bőrfejük esete átvezet a politikai tolerancia területére. A tolerancia a demokrácielméletek szempontjából központi, de egyben ellentmondásos jelenség. Különösen az, amennyiben magára a demokráciára veszélyt jelentő törekvésekre vonatkozik. Minden társadalom korlátokkal veszi körbe politikai terét, és e korlátok gyakran vitatottak és mindig vitathatók.

Empirikus kutatások azt bizonyítják, hogy a tolerancia szorosan kapcsolódik a Bibó által említett félelemhez, amennyiben általában azokkal a csoportokkal szemben vagyunk intoleránsak, amelyeket fenyegetőnek látunk. De nem akármilyen fenyege-

tettségről van szó. Ha az intolerancia racionális és politikai alapú lenne, azokkal a szélsőséges csoportokkal szemben lennének a legszigorúbbak, amelyeknek a legnagyobb az esélye a politikai hatalom megszerzésére. Ehhez képest azokat a szervezeteket tiltanánk inkább be, amelyek tagjai hajlamosak megzavarni az élet normális, békés folyását. Ebből például az következik, hogy ha ma valaki el akarja érni, hogy növekedjen a nyilasokkal szembeni intolerancia, hiába hangsúlyozza, hogy Hitler is így kezdte. Hatásosabb, ha a propaganda a nyilasokat zavarkeltő, például verekedésre hajlamos elemekként mutatja be.⁵

A potenciálisan fenyegető jelenségekre adott zsigeri reakciók, számos kutató szerint, szükségszerűen intoleránsak, s csak a tudatos reflexió képes méltányosabb választ előhívni (Stouffer 1955). Az adott csoporttal szembeni ösztönös ellenérzést ellensúlyozhatja a demokratikus elvekre való figyelmeztetés. Ugyanakkor újabb kutatások azt mutatták ki, hogy a megfontolás, a kérdés több oldalról való végiggondolása számos esetben csak növeli az intoleranciát (Kuklinski et al. 1991, Gibson 1998). Az adott kérdésre való koncentráció ráirányítja a figyelmet az összes lehetséges negatívumra, és a felszínes politikai korrektség hatása eltűnik. Könnyebb a demokratákat intoleráns válaszokra rávenni, mint az intoleránsakat meggyőzni az engedékenység előnyeiről. Ez részben azért van így, mert, mint azt korábban említettem, a demokrácia szempontjából a politikai tolerancia meglehetősen ellentmondásos érték. A mérlegelés révén az emberek csak még inkább felismerik az ellenszenvesnek ítélt csoport politikai mozgásszabadságából esetleg származó veszélyeket.

Kik hajlamosak az intoleranciára és kikkel szemben? Ebben a kérdéskörben is folytattunk empirikus kutatást.

Az intoleranciát többféleképpen mértük. Az egyik kérdőíves blokkban megkérdeztük, hogy hét szervezet közül melyik a legellenszenvesebb a kérdezett számára. A felsorolt szervezetek a homoszexuálisokat, az abortuszt teljesen szabaddá tenni akarókat, az idegeneket Magyarországról kitiltani akarókat, az abortuszt teljesen betiltani akarókat, a szektákat, a kommunistákat és a milosevici jugoszláv rendszert támogatókat képviselték. Majd a legellenszenvesebbnek tekintett szervezetről megkérdeztük, hogy azok tagjai nyilvános beszédet mondhatnak-e a kérdezett környezetében, jelölthetnek-e magukat a választásokon, dolgozhatnak-e tanárként iskolákban és elhelyezhetik-e propagandakönyveiket a könyvtárakban. A „nem” válaszok 80% körül mozogtak (Enyedi és Todosijevec 2001). Ehhez hasonlóak az oroszországi arányok is, a nyugati adatok azonban általában nagyobb toleranciát mutatnak (Gibson és Duch 1993, Gibson 1998, Guérin, Petry és Crête 2004).

Amerikai vizsgálódások szerint az, hogy kit utálunk, társadalmi háttérunktől függ, miután intoleranciánkban is alapvetően

környezetünk kedvében akarunk jární.⁶ De az, hogy mennyire vagyunk toleránsak választott ellenfeleinkkel szemben, mindegyelőtt a pszichológiai jellemzőinktől és értékeinktől függ.

Kutatásaink szerint Magyarországon ez pont fordítva van. Nyilván azért is, mert Magyarország homogénebb ország, nem a társadalmi háttér dönti el, hogy kit gyűlölünk. Inkább az ideológiánk és a személyiségünk befolyásolja az ellenségválasztást. Ezeknek a tényezőknek azonban – megint csak az Amerikai Egyesült Államokkal ellentétben – alig van szerepük a kiválasztott ellenség iránti intolerancia fokában. Azt inkább a társadalmi háttér dönti el: a szegényebbek, a nagyobb létbizonytalanságban élők, a vallásosabbak, a kevésbé informáltak és az idősebbek általában intoleránsabbak.⁷

Emlékeztetni szeretnék arra, hogy amikor etnikai, életmódbeli kisebbségekkel szembeni szimpátiára kérdeztünk rá, azt tapasztaltuk, hogy ha valaki ellenszenvezett az egyik csoporttal, akkor nem szerette a másikat sem. A politikai szervezetek iránti intolerancia azonban megosztotta a válaszadókat. A hagyományos előítéletekre tehát igaz az, hogy „Mondd meg, hogy mennyire gyűlölöd valamelyik csoportot, és én megmondom, hogy mennyire gyűlölöd a másikat.” A politikai intolerancia esetében viszont az áll: „Mondd meg, hogy melyik csoportot utálsz, és én megmondom milyen értékekben hiszel.”

A magzati élet védelméért harcolókat negatív célcsoportként választók például inkább liberális beállítottságúak, fiatalabbak, iskolázottabbak, magasabb státusúak, elutasítják a konzervatívizmust, vallástalanok és baloldaliak. A homoszexuális szervezetet választók inkább konzervatívok, tekintélyelvűek, előítéletesek az etnikai kisebbségekkel szemben, idősebbek, kevésbé iskolázottabbak, vallásosak és szegények. Politikailag és társadalmilag is vegyesebb a kommunistákat választók tábora: közöttük átlagon felüli arányban találtunk konzervatívokat, liberálisokat, antiszemitéket, jobboldaliakat, kevésbé tekintélyelvűeket, fiatalabbakat, iskolázottabbakat, vallásosabbakat és gazdagabbakat (Enyedi és Todosijevec 2001).

A politikai táboroknak megvan a maguk célcsoportja. A magzatvédők mindenekelőtt a baloldaliak, a kommunisták és az abortuszpártiak; a jobboldaliak, az idegengyűlölők a liberálisok, a homoszexuálisok a konzervatívok, míg a szekták mindenekelőtt a bal-jobb skála két szélén elhelyezkedők ellenségei. A tekintélyelvű választók elsősorban a homoszexuálisokat és az abortuszpártiakat utasítják el, miközben toleránsabbak az idegengyűlölőkkel és a magzatvédőkkel szemben.

A politikai pluralizmus mögött azonban létezik társadalmi konszenzus is. A választolók mindenekelőtt a szekták, majd a homoszexuálisok és végül a radikális magzatvédők politikai jogait korlátoznák. Érdekes módon ez a három csoport váltja ki leginkább az ellenszenvet és az intoleranciát az MSZP és a Fidesz

szavazóiból is, bár a Fideszeseknél negyedik csoportként a kommunisták is felzárkóznak. Az SZDSZ szavazóinál a szektákat a magzatvédők és az idegengyűlölők követik, majd pedig a kommunisták. Talán meglepő, hogy miközben az SZDSZ-elit mint a kis vallási közösségek fő szószólója jelenik meg, az ő szavazói is hajlamosak a szektákat tekinteni az első számú bajkeverőknek. A szavazótáborok szintjén a szektaellenesség tűnik a legbiztosabb erkölcsi-politikai közös nevezőnek Magyarországon.

Meglepett minket, hogy a választott ellenfél elleni intolerancia foka nem függ az ideológiai-politikai hovatartozástól vagy a kérdezett tekintélyelvűségétől. Legfeljebb annyiban, hogy a MIÉP és a Munkáspárt hívei meglehetősen toleránsak voltak választott ellenfeleikkel szemben. Azok viszont, akik az elvek szintjén vagy a hagyományosan stigmatizált kisebbségekkel szemben toleránsnak mutatkoztak, mint például a liberálisok, semmivel sem bizonyultak elnézőbbnek társaiknál, amikor az általuk leggyűlöltebb csoportról kérdeztük őket.

Az ő álláspontjuk Rotterdami Erasmus felfogásához látszik közelállónak. Bejczy István, nijmegeni professzor kimutatta, hogy Erasmus, hírével ellentétben, a bűnösökkel (eretnekek, prostituáltak, koldusok stb.) szembeni legszigorúbb fellépést szorgalmazta. Ugyanakkor, a „concordia” eszméjének jegyében, a kereszténységben belüli véleményeltérésekkel való megbékélést, és egyben ezeknek az eltéréseknek a relativizálását hirdette. Arra biztatott, hogy igyekezzünk ne elutasítani másokat, de nem írt elő semmilyen könyörületet azokkal szemben, akiket végül mégis el kell utasítunk. A középkori toleranciafogalom ezzel szemben egyszerre volt szűkkeblűbb és megengedőbb. A „tolerantia” mellett érvelő teológusok biztosak voltak benne, hogy az isteni akaratnak csak egy olvasata lehetséges és hogy ők a helyes értelmezés birtokában vannak. Egyértelműen bűnösöknek tekintették a muzulmánokat, zsidókat, prostituáltakat vagy az uzsoraszedőket. Mégis, ezen csoportok elviselésére szólították fel az uralkodókat, miután úgy gondolták, hogy a bűn üldözése aránytalanul nagy károkat okozna a társadalomnak (Bejczy 1997). Akik ma ezt a felfogást követik, alkalmatlanok a párbeszédre, de alkalmasabbak lehetnek az együttélésre, mint az erasmusi felfogást követők, akik tág határok között, egymást tiszteletben tartva cserélnek eszmét, de a határokon kívülieket szigorúan büntetik. Sajnos sem az időm, sem a tudásom nem elégséges ahhoz, hogy felfejtsem a normatív demokraciaelemletek viszonyát ehhez a két szemlélethez. Ez a kérdéskör ugyanakkor, véleményem szerint, az egyik legsúlyosabb kihívást jelenti a modern politika számára.

Visszatérve adatainkhoz, a legmegengedőbbek azok voltak, akik az idegengyűlölőket, az abortuszbetiltókat vagy a kommunistákat választották ellenfélként. Pedig éppen ennél a három

csoportnál merülhet fel leginkább, hogy tevékenységük az alkotmányba ütközik. A szektákat és a homoszexuálisokat választók viszont meglehetősen kérlelhetetlennek mutatkoztak (Enyedi és Todosijevic 2001). Azok számíthatnak tehát a legdurvább reakciókra, akikben a polgárok a mindennapi életük, intimszférájuk megbolygatóit látják, és nem pedig a politikai csoportok. Az egzisztenciális félelemhez képest a politikai félelem eltörpül.

Félelem

A bibói mondat a félelemről szólt. A félelem és a szorongás véleményalakító szerepe régóta ismert. Pszichológiai kutatások kimutatták, hogy ha a vizsgálati alanyt a halálra emlékeztetjük, erősödik a saját csoporthoz való tartozás érzése és a külcsoportok iránti ellenségessége. Voltak olyan kutatók, akik a dogmatikus gondolkodást (Rokeach), mások a konzervatív szemléletmódot (Wilson) magyarázták a szorongással, a fenyegetettséggel, vagy – konkrétan – a halálfélelemmel.

Az intolerancia egyik legfőbb kiváltó oka a fenyegetettség érzése (Sullivan, Piereson és Marcus 1979). A fenyegetettség érzése szerepet játszik a tekintélyelvűség kialakulásában is, és aktiválja a tekintélyelvűség és az intolerancia közötti kapcsolatot. A tekintélyelvűek nem feltétlenül intoleránsak, de ha nő fenyegetettségük, azzá válnak (Feldman és Stenner 1997).

A félelemnek és általában az erős érzelmeknek többnyire negatív politikai szerepet tulajdonítunk. Mindenekelőtt attól tartunk, hogy a megegyezésre törekvő, racionális kommunikációt lehetetlenné teszik a reflektálatlan érzelmek, a zsigeri indulatok és a szorongások. Miután kétségtelen, hogy az érzelmeknek meghatározó szerepük van a tömegek politikai viselkedésében, mindez komoly problémaként jelenik meg a demokráciaelméletek vagy a habermasi kommunikatív racionalitás szemszögéből. Különösen aktuálisnak tűnik ez a kérdés ezekben a hetekben. Ha kinyitjuk az újságot, a félelmek meghatározó szerepéről olvashatunk az egyesült államokbeli választás vagy a magyar népszavazás kapcsán is.

Azonban szociálpszichológusok, mindenekelőtt George Marcus (Neuman és MacKuen 2000) és kollégái újabban revízió alá vették ezt a szemléletmódot, és az érzelmek pozitív szerepét hangsúlyozzák. Előadásom befejezésekképpen az elvárható optimista felhang végett is felidézem, mit is találtak ők a félelem és szorongás kapcsán. Megfigyelték, hogy akik nyugodtak és mentesek a félelmektől, hajlamosak érdekeikkel szemben álló jelölteket támogatni, például mert vakon követik korábbi szokásait. Azok a szavazók viszont, akiknél kimutatható volt a félelem és az aggodás, inkább szavaztak a programok, valamint a politi-

kusok korábbi teljesítménye alapján, és döntéseiket megalapozottabban hozták meg. A szorongás és izgatottság forrása ugyanis abban az agyi alrendszerben található, melynek alapvető feladata folyamatosan pásztázni a környezetet, a szokatlan, potenciálisan veszélyt hordozó jelekre figyelve. Ez az alrendszer állít meg minket hagyományos szokásaink folytatásában, s kényszerít rá, hogy értékeljünk és újraértékeljünk. Miután a szavazás és általában a politika nem centrális jelentőségű az átlagpolgár számára, politikai választásainkat többnyire szokások és a felszínes ítéletalkotás irányítja, hacsak nem kapcsol be ez a riasztóberendezés. Más szóval, a veszélyérzet és az ebből fakadó szorongás a racionalitás előfeltételének is tekinthető.

BEFEJEZÉS

Bár az indulatok és félelmek kapcsán Bibó pesszimizmusa nem látszik teljesen igazoltnak, az ő szemléletmódja, a társadalomlélektanra, és azon belül az előítéletekre, félelmekre, ellenségekpekre és ideológiai mintázatokra való odafigyelése, több mint indokoltnak mutatkozik. A pszichológiai jelenségek politológusi szemmel való tanulmányozása Bibó egyik ránk hagyott és folytatásra váró öröksége.

JEGYZETEK

- ¹ Köszönöm a Mediánnak az adatokat és a rendkívüli segítőkészséget. A felelősség az adatok értelmezéséért természetesen az enyém.
- ² Más elméleti keretben folytatott kutatások ugyanakkor kimutatták, hogy meglehetősen nagy mennyiségű ambivalenciát, inkonzisztenciát is el tudunk viselni (Merton és Barber 1976).
- ³ Előadásomban az Erős Ferencsel, Fábián Zoltánnal, Fleck Zoltánnal és Todosijevic Bojannal több éve folyó kutatásainknak a témához kapcsolódó eredményeit ismertetem. Ezeknek többségét a számítások pontos adataival különböző publikációkban közreadtuk, ezért az alábbiakban csak a lényegesebb konklúziók ismertetésére szorítkozom. Kutatásaink legutóbbi hulláma az OTKA T034554-es pályázata keretében zajlott.
- ⁴ A többség még az olyan durva kijelentéseket is hajlamos elfogadni, mint hogy a bűnözés a cigányok vérében van, és hogy helyes, hogy bizonyos szórakozóhelyekre cigányok nem léphetnek be.
- ⁵ Ugyanakkor a kommunistákkal szembeni csökkenő amerikai intoleranciát tipikusan azzal magyarázzák, hogy csökkent hatalomra kerülésük veszélye (Sullivan, Piereson és Marcus 1979).
- ⁶ Az intolerancia tárgyának kiválasztása persze racionális alapú is lehet, mint amilyen például a feketéknek a Ku-Klux-Klannal szembeni intoleranciája.
- ⁷ Az intoleranciát az iskolázottság erősen csökkenti, de amikor a legkevésbé kedvelt csoporttal szembeni toleranciára kérdeztünk rá, ez az összefüggés elhalványult, miután az egyetemet végzettek meglehetősen intoleránsnak bizonyultak célcsoportjukkal szemben.

HIVATKOZÁSOK

- Bibó István 1986. *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*. In: Bibó István *Válogatott tanulmányok*. Válogatta és az utószót írta Huszár Tibor. Budapest: Magvető, Második kötet, 185–265.
- Bejczy István 1997. Tolerantia: A Medieval Concept. *Journal of the history of ideas*, 58. évf. 3. sz., 365–384
- Balog Iván 2004. *Politikai históriák Közép- és Kelet-Európában*. Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról. Budapest: Argumentum Kiadó.
- Caprara, Gian Vittorio, Claudio Barbaranelli és Philip Zimbardo 1999. Personality profiles and political parties. *Political Psychology*, 20. évf., 175–197.
- Enyedi Zsolt és Bojan Todosijevic 2002a. Organization of Mass Political Attitudes in Hungary. *Polish Psychological Bulletin*, 33. évf. 1. sz., 15–26.
- Enyedi Zsolt 1996. Tekintélyelvűség és politikai-ideológiai tagolódás. *Századvég*, 2. sz., 135–155.
- Enyedi Zsolt, Erős Ferenc és Fábíán Zoltán 1997. Authoritarianism and the Ideological Spectrum in Hungary. *Discussion Papers*. Budapest: Collegium Budapest/Institute for Advanced Study.
- Enyedi Zsolt, Fábíán Zoltán és Sík Endre 2004. Nőtték-e az előítéletek Magyarországon. In: Kolosi Tamás, Tóth István György, Vukovich György (szerk.). *Társadalmi riport 2004*. Budapest: Társaság, 375–399.
- Enyedi Zsolt, Erős Ferenc, Fábíán Zoltán 2002. Authoritarianism and Prejudice in Present-Day Hungary. In: Karen Phalet and Antal Örkeny (szerk.) *Ethnic Minority and Inter-Ethnic Relations in Context: A Dutch Hungarian Comparison*. Aldershot: Ashgate, 201–215.
- Enyedi Zsolt, Erős Ferenc, Fábíán Zoltán 2001. Tekintélyelvűség és előítélet: újabb magyarországi vizsgálatok. In: Hunyadi György és Nguyen Luu Lan Anh (szerk.) *Sztereotípiakutatás. Hagyományok és irányok*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2001, 391–402.
- Enyedi Zsolt, Erős Ferenc, Fábíán Zoltán 2000. Előítélet és tekintélyelvűség a fiatalok körében. In: Gábor Kálmán (szerk.) *Társadalmi változás és az ifjúság. A szabadság mint lehetőség*. Szeged: Belvedere, 161–171.
- Enyedi Zsolt és Bojan Todosijevic 2002b. Authoritarianism vs. Cultural Pressure. *Journal of Russian and East European Psychology*, 40. évf., 5. sz., 31–54.
- Enyedi Zsolt és Todosijevic Bojan 2001. Political Tolerance in Hungary, *CEU Working Papers*, 13.
- Erős Ferenc 1993. Bibó István társadalomlélektani előfeltevéseiről. In: Erős Ferenc: *A válság szociálpszichológiája*. Budapest: T-Twins, 11–21.
- Feldman, Stanley and Karen Stenner 1997. Perceived Threat and Authoritarianism. *Political Psychology*, 18. évf., 4. sz., 741–769.
- Gibson, James L. 1992. Alternative Measures of Political Tolerance: Must Tolerance be „Least-Liked”? *American Journal of Political Science*, 36. évf., 560–577.
- Gibson, James L. and Duch, Raymond, M. 1993. Political Intolerance in the USSR: The Distribution and Etiology of Mass Opinion. *Comparative Political Studies*, 26. évf., 3. sz., 286–329.
- Gibson, James L. 1998. A Sober Second Thought: An Experiment in Persuading Russians to Tolerate. *American Journal of Political Science*, 42. évf., 3. sz., 819–850.
- Guérin, Daniel, Francois Petry and Jean Crête. 2004. Tolerance, protest and democratic transition: Survey evidence from 13 post-communist countries. *European Journal of Political Research*, 43. évf. 3. sz., 371–395.
- Henry, P. J. and David O. Sears 2002. The Symbolic Racism 2000 Scale. *Political Psychology*, 23. évf., 253–284.

- Inglehart, Ronald 1984. The Changing Structure of Political Cleavages in Western Society. In: Dalton, R. J., Flanagan, S. C., Beck, P. (szerk.) *Electoral Change: Realignment and dealignment in Advanced Industrial Democracies*. Princeton: Princeton University Press, 25–67.
- Inglehart, Ronald 1990. *Culture Shift in Advanced Industrial Societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, Ronald, 1977. *The Silent Revolution: Changing values and political styles among Western publics*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, Ronald 1997. *Modernization and Postmodernization*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Kitschelt, Herbert 1994. *The Transformation of European Social Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kitschelt, Herbert 1995. *The Radical Right in Western Europe: A Comparative Analysis*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Knutsen, Oddbjørn 2004. *Social Structure and Party Choice in Western Europe. A Comparative Longitudinal Study*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Kriesi, Hanspeter 1999. Movements of the Left, Movements of the Right: Putting the Political mobilization of two new Types of social Movements into Political Context. In Kitschelt, H. Lange, P. Marks, G. and Stephens, J. D. (eds) *Continuity and Change in Contemporary Capitalism Cambridge*: Cambridge University Press.
- Kuklinski, James H., Ellen Riggle, Victor Ottati, and Norbert Schwarz. 1991. The Cognitive and Affective Bases of Political Tolerance Judgments. *American Journal of Political Science*, 35. évf., 1–27.
- Lipset, Seymour M. 1959. Democracy and Working-Class Authoritarianism. *American Sociological Review*, 24. évf., 482–502.
- Marcus, George 2000. Emotions in Politics. In: Nelson Polsby (szerk.) *Annual Review of Political Science*, 222–237.
- Marcus, George E., W. Russell Neuman and Michael MacKuen 2000. *Affective intelligence and political judgment*. Chicago: University of Chicago Press, 8–11, 95–113.
- Merton, Robert K. and Barber, Elinor G. 1976. Sociological ambivalence. In R. K. Merton *Sociological ambivalence and other essays*. London: Macmillan.
- Sidanius, J., Pratto, F., & Bobo, L. 1996. Racism, Conservatism, Affirmative Action, and Intellectual Sophistication: A Matter of Principled Conservatism or Group Dominance? *Journal of Personality and Social Psychology*. 70. évf., 3. sz., 476–490.
- Stouffer, Samuel 1955. *Communism, Conformity and Civil Liberties*. New York: Doubleday.
- Sullivan, John L., James Piereson, and George E. Marcus 1979. An Alternative Conceptualization of Political Tolerance: Illusory Increases 1950's–1970's, *American Political Science Review*, 73. évf., 781–794.
- Tomkins, Silvan S. 1963. Left and right: A basic dimension of ideology and personality. In R. W. White (szerk.), *The study of lives: Essays on personality in honor of Henry A. Murray*. New York: Atherton Press, 389–411.
- Todosijevic, Bojan 2005. Authoritarianism and Socialist Ideology: The Case of Yugoslavia, 1995. In: Russell F. Farnen, Henk Dekker, Christ'l De Landtsheer, Heinz Sünker, and Daniel B. German (szerk.) *Democratization, Europeanization, and Globalization Trends: Cross-National Analysis of Authoritarianism, Socialization, Communications, Youth, and Social Policy*. Frankfurt/M: Peter Lang, 229–254.

EURÓPAI PARLAMENT - EURÓPAI POLITIKA

HAVAS PÉTER

Párt, frakció, kormány

Döntéshozatal, politika- és programalkotás a brit Munkáspártban

NÉHÁNY BRIT ÉS MUNKÁSPÁRTI HAGYOMÁNYRÓL ÉS SAJÁTOSSÁGRÓL

A Munkáspárt (Labour Party) struktúrája, szervezeti rendje, hagyományai és a politikaformálás módja sok olyan sajátossággal rendelkezik, amelyek vázlatos áttekintése elkerülhetetlen ahhoz, hogy vázoljuk a döntéshozatal jelenlegi formáját, az utóbbi évek változásait, és érintsük azokat a vitákat, amelyek ebben a témában zajlottak és ma is foglalkoztatják a pártot. Erre azért is szükség van, mert csak ennek birtokában lehet bármilyen, bennünket érdeklő tanulságot levonni. Több olyan momentumra is rá kell mutatni, amelyek eleve a brit politikai rendszer eléggé egyedi vonásaiból fakadnak. Például a többségi választási rendszer a legtöbb esetben egypárti kormányzáshoz vezet, nincs írott alkotmány, aminek egyik következménye, hogy a parlament teljes szuverenitással rendelkezik; ez magyarázza a pártok erősen parlamentcentrikus hagyományait és a mindenkori pártvezér (a potenciális vagy kormányzó miniszterelnök) igen nagy hatalmát, jogosítványait.

Ami a *Munkáspártot* illeti, azt gyakorlatilag a szakszervezetek hozták létre kimondottan azzal a céllal, hogy *parlament* pártként képviselje a munkásokat a parlamentben. Tehát ez egyrészt kezdettől fogva biztosította a parlamenti jellegét, de egyben elkötelezettségét a kollektív és egyéni tagság iránt. A Labour – más pártoktól eltérően – kettős funkcióval rendelke-

zett, és ezt tükröznie kellett szervezeti struktúrájának és döntéshozatali rendjének is. A Munkáspárt egyik fő jellemzője, hogy három, sok tekintetben önálló, de mégsem teljesen független komponensre épült fel, ami kifejezte a XX. század elején megalakult párt három törekvését: a dolgozó emberek napi érdekeinek védelmét; a hatalom kivívását a választási versenyben, majd olyan kormánypolitikát, amely összhangban van a többség akarásával és a brit demokratikus hagyományoknak megfelelő szocializmus megvalósítását:

A Munkáspárthoz csatlakozott (központilag és a választókerületekben) kollektív tagság, főleg a szakszervezetek, amelyek a párt tömegbázisát (egykor 5–6 millió, most kb. 3 millió) és anyagi eszközeit (sokáig ennek túlnyomó többségét) biztosították. Egészen a kilencvenes évek elejéig a szakszervezetek küldöttei tették ki a konferenciák küldötteinek 90%-át (jelenleg 50%), és szavazataikat tagságuk arányainak megfelelően számították ki.

A parlamenti frakció – amelyet a mai napig Parlamenti Munkáspártnak (PMP) neveznek – végzi a mindennapi parlamenti munkát, s közben azt a hidat alkotja, amelyen keresztül a Labour integrálódott a brit politikai rendszerbe. A nyolcvanas évek elejéig a párt vezérért a PMP választotta, azután egy választási testület, amelyben többször is változott arányban a három komponens képviselői foglalnak helyet (jelenleg 1/3 – 1/3 – 1/3).

A választókerületi munkáspárti pártszervezetek (VMP), amelyekben zömmel az egyéni tagság foglal helyet (az ötvenes években sokáig 1 millió körül, a nyolcvanas években 180–200 ezer, 1997-ben 400 ezer, jelenleg 248 ezer) és biztosítják a párt aktivistáit – működtetik választási gépezetét.

A PÁRTKONFERENCIA ÉS DÖNTÉSHOZATAL, POLITIKAFORMÁLÁS A KILENCVENES ÉVEKIG

E három funkció, komponens egyesítése, párttá formálása elejétől kezdve bonyolult feladat volt, ezért kapott a pártalkotmányban kitüntetett szerepet az évenként megrendezett *pártkonferencia* (kongresszus). Gyakorlatilag a Munkáspártnak tehát három hatalmi központ működött: a konferencia, a nagyrészt általa, de szövetségi keretekben választott országos végrehajtó bizottság (OVB – ennek szakszervezeti blokkját a szakszervezetek, választókerületi blokkját a VMP-ek küldöttei választották) és a Parlamenti Munkáspárt. A Labour 1918-ban elfogadott pártalkotmánya, de az utána kismértékben módosított változatai is azonban megkerülték e három centrum egyértelmű alá- és fölérendeltségének megfogalmazását. A konferenciát nyilvánították a legfontosabb hatalmi szervnek, de az év 51 hetében teljes szuverenitást és hatalmat kapott az OVB. A párt-

alkotmány egyszerűen nem rendelkezett a PMP és vezérére hatásköréről, ezt a PMP ügyrendjére bízta és ezzel a konferencia döntései értelmezésében, végrehajtása módjában és ideje meghatározásában teljes autonómiát biztosított számára. Az ügyrend a „konferencia” kifejezést nem is tartalmazta. A konferencia és a PMP (tehát gyakorlatilag a kormány) viszonya szabályozatlan maradt, aligha véletlenül: tulajdonképpen ez volt a teljes autonómia garanciája. A PMP tagjai, a képviselők a konferenciákon nem szavazhattak, csak ha küldötteknek választották őket, s ugyanígy nem lehettek az OVB tagjai sem – tehát a PMP nem volt saját eredeti „minőségében” képviselve a konferencián. Aligha szorul bizonyításra, hogy a felsorolt „többértelműségek” a problémák értelmezésében jelentős manőverezési lehetőségeket adtak ugyan, de egyben gyakran váltottak ki vitákat a pártban.

Végül, hogy rátérhessünk a Munkáspárt jelenlegi döntéshozatali rendjére, vázolni kell a 1990-es évekig érvényes rendszert is, amely természetesen markánsan tükrözte a három komponens viszonyának bizonytalanságait, a tényleges hatalmi centrum elhelyezkedését, annak eldöntését, hogy kié a döntő szó a választási program jóváhagyásában, a frakcióé vagy a szélesebben értelmezett tömegpárté.

A Munkáspártban sokáig az egyéves, konferenciától konferenciáig terjedő programok (gyakorlati jellegűek, inkább egyfajta akciótervek) készítése volt szokásos. Más pártokban hagyományos, nagy, az egész tevékenységre kiterjedő és ideológiai kérdésekkel is foglalkozó programokhoz hasonló dokumentumok a Labourban csak ritkán készültek (utoljára 1973-ban, amelyet a konferencia 1976-ban hagyott jóvá és 1982-ben). A párt általános céljait, értékeit a pártalkotmány foglalja magában, utoljára, már Blair idejében, 1995-ben módosították ennek egy, 1918-óta érvényes cikkelyét, a híres 4. cikkelyt, amely a köztulajdont jelölte meg a párt céljai elérése eszközeként.

Az egyéves program- és politikaformáló ciklus (erősen rövidítve) a következőkből állt. Évtizedeken keresztül lényegében azt a gyakorlatot követték, hogy az országos végrehajtó bizottság (OVB), amely a konferenciák között a legfőbb hatalmi centrum volt, általában tavasszal különböző kérdésekben állásfoglalásokat, programanyagokat fogadott el, amelyeket a Munkáspárt szervezetei és a kollektív tagság megkaptak, majd ezekhez nyújtottak be módosító indítványaikat, határozati javaslatukat. Ezeket egy (de volt, hogy két) kötetben foglalták össze, amelyeket a konferencia küldöttei általában egy-másfél hónappal a tanácskozás előtt kézhez kaptak. Természetesen ezeket a konferenciákon egyenként fizikailag lehetetlen volt megvitatni, ezért a konferencia előtt 4–5 nappal a konferenciát előkészítő bizottság (KSZB) – amelynek konvencionálisan igen nagy hatalma volt – a javaslatokat tematikailag csoportosította, egyeztetette az

illetékes szervezetek és a szakszervezetek küldötteivel, és ún. összevont határozati javaslatokat (composite resolution) készített, amelyeket a konferencia elé terjesztett vitára, általában azon napirend keretében, amelyeken az OVB említett anyagait is vitatták. Az igazsághoz tartozik, hogy ezeket a küldöttek a konferencia előtti napon kapták meg, sokszor alig tudták átolvasni, de ennek ellenére a konferenciákon gyakorlatilag jelentős részt ezekről folyt az eszmecsere, majd a szavazás. Ezek a határozatok beépültek a programokba és a politika részévé váltak. A figyelem a composite határozati javaslatokra irányult, de ezeket csak a küldöttek és nem a tagság, az aktíva nagyobb része látta. Sokszor fordult elő, hogy a konszenzuskeresés rögtönzésekhez vezetett, amelyek felszínre hozták a vezetés és a tagság, a párton belüli ellenzék nézeteltéréseit, és ez a modern kommunikáció eszközeivel a széles közvélemény számára torz képet adott a pártról. 1994-ben Blair első vezérbeszédében felvetette az alkotmány 4. cikkelye átalakításának szükségességét, de a következő napon napirendre került egy composite javaslat, amely a cikkely iránti ragaszkodást fejezte ki, és a küldöttek megszavazták e javaslatot. Különösen, amikor a párt kormányzott, mindez igen zavarólag hatott, és nehezítette a párt és kormánya iránti bizalom erősödését: természetesen a vitákkal, a saját sorokban megfogalmazott fenntartások háttérével nehéz volt kormányozni. Ami az OVB állásfoglalásait, anyagait illeti, ezekről, mint egészről, együtt szavaztak a composite javaslatokkal, de a konferencia vagy az egészet elfogadta, vagy elutasította. Nemegyszer előfordult, hogy az állásfoglalások és a composite határozatok között – ha nem is alapvető, mert erre a KSZB vigyázott – hangsúlybeli különbség volt.

A párt politikája revíziójával párhuzamosan, már a Kinnock és Smith vezette pártban, a nyolcvanas-kilencvenes években hozzáfogtak a párt struktúrájának a modernizálásához. Nem szükséges bizonyítani, hogy a szervezeti-döntéshozatali kérdések valamilyen formában mindig kapcsolódtak a pártpolitikai kérdésekhez. Az 1970-es évek végén és a következő évtized legelején a pártban előretört a baloldal, a politika radikalizálódott és ez a struktúra átalakításához vezetett: a politika alakításában nagyobb helyet kapott a pártaktíva. Olyan dolgokról van szó, amelyek a mi tapasztalatainktól valamelyest távol állnak, de nem kerülhetjük el őket, mert akkor nem érthetjük meg magukat a máig is tartó folyamatokat. Ismeretes, hogy a brit (többségi) választási rendszer teljes egészében az egyéni választókerületekre épül. Erős brit hagyománynak számított, hogy ha valakit megválasztanak, akkor a következő választásokon való indítása szinte automatikus volt, és ez természetesen kihatott a parlamenti Munkáspárt politikai összetételére. A baloldal ezért keresztülvitte, hogy a konferencia fogadja el a képviselők kötelező választásokként való jelölését-újrajelölést (selection-

reselection). Miután ez az eljárás a választókerületi ún. általános bizottságban (General Committee, ami tulajdonképpen a választókerületi Munkáspárt legfőbb döntéshozatali szerve volt) folyt le, felértékelődött az aktív szerepe, amely általában „balrább” volt a vezetéstől. Igaz, hogy a gyakorlatban ez az újrajelölés a következő években csak minimális számú cseréhez vezetett (1983-ban 8, 1987-ben 6), de arra kényszerítette a képviselőket, hogy közelebb kerüljenek a helyi pártaktívához, mert jelölésük tőlük függött. Ez ugyanakkor idegen volt a brit politika hagyományaitól: az ugyanis a parlamenti párt teljes szuverenitását tartalmazta. Amikor 1981-ben a párt jobboldala (Owen, Jenkins, Williams stb.) kilépett a Labourból és megalakította a Szociáldemokrata Pártot (amely az évtized végén, miután két választáson választási koalíciót alkotott a Liberális Párttal, egyesült is vele, feloszlott, így lett a liberálisok neve Szociális és Liberális Demokraták, napjainkban Liberális Demokraták), ez utóbbi szerepelt döntő okként a szakításhoz. Hasonló ügy volt a pártvezér választásának módja. Sokáig őt csak a parlamenti párt tagjai választották, de a nyolcvanas évek elejétől egy olyan választási testület, amelyben a kollektív tagság, tehát gyakorlatilag a szakszervezetek 40%-kal, a parlamenti Munkáspárt és a választókerületi munkáspártok 30%-30%-kal voltak jelen (maga a testületi választás ma is megvan, de módosított arányokkal).

Amikor a párt súlyos veresége után 1983-ban Neil Kinock lett a párt vezére, és megkezdődött a megújulás hosszú kálváriája, ez kihatott a szervezeti szférára is. Nem túlzás azt állítani, hogy azóta a pártvezetésnek (bár azt további két vezér vezette-vezeti) e téren két alapvető feladattal kell megküzdeni. 1. csökkentenie kell a pártaktíva túlsúlyát, hatalmát a döntéshozatalban az egyéni tagsághoz viszonyítva, azzal, hogy szűkíti a képviselői demokráciát és növeli az egész párttagság közvetlen demokráciáját, részvételét a döntésekben, 2. vissza kell szorítania a szakszervezetek hagyományos blokkszavazásának relatív súlyát a konferenciákon (akkor még a szakszervezetek delegáltjai alkották a küldöttek 90%-át).

A Munkáspárt vezetése nem engedhette meg magának, hogy figyelmen kívül hagyja a pártaktívát; egyrészt, mert a pártalkotmány alapján tényleges hatalommal rendelkezett a választókerületi szervezetekben, másrészt, mert a választási kampányok jelentős részben rájuk voltak építve, de azt sem nézhette tétlenül, hogy a konferenciákon a szakszervezetek egy része a blokkszavazás eszközével biztosítsák elképzeléseiket, gyakran a párt választási esélyeit is rontva. Ezzel magyarázható, hogy a vezetés az egyéni tagság státusának, jogkörének és szerepének növelésére törekedett (és törekszik a mai napig). Nyilvánvaló volt ugyanis, hogy a pártaktíva általában radikálisabb álláspontot foglal el, mint a párt vezetése és az egyéni tagság. 1984-ben Kinnockék megpróbálták elérni, hogy a képviselők jelölését a

választókerületekben az „egy tag – egy szavazat” elve alapján végezzék, de a konferencia leszavazta őket. Viszont 1988-ban a konferencia az OVB javaslatára úgy döntött, hogy a választókerületekben a képviselők jelölését egy testület döntse el, amelyben a szakszervezetek (ugyanis a helyi szakszervezetek a választókerületi szervezetekhez is csatlakozhattak kollektív tagként) képviseleti arányát 40%-ra korlátozták, és a jelöléskor az egyéni tagság is szavazhatott. Továbbá, aminek külön jelentősége volt: az 1988-ban esedékessé vált vezérválasztás előtt a pártvezetés azt javasolta, hogy a helyi szervezetekben a konferencia előtt kérjék ki az egyéni tagság véleményét, mielőtt a választási testületben szavaznának (később a konferenciák előtt kötelezővé vált, hogy az egyéni tagság szavazzon, és a küldötteknek a testületben ezt az eredményt kellett képviselniük). 1990-ben a konferencia már elfogadta azt a javaslatot, mely szerint a jövőben választókerületek szintjén a szakszervezetek csak igen korlátozottan vehettek részt a jelölésben, és gyakorlatilag az egyéni tagság szavazott erről. A szakszervezetek helye a Labourban azóta is vitatott téma: egyrészt ők alkották meg a Munkáspártot (1918-ig csak kollektív tagság létezett), másrészt a Munkáspártnak nem volt közömbös, hogy az egykor 6,5 millió kollektív tag ún. politikai tagdíja biztosította a Munkáspárt bevételeinek javát (azóta már a tagság létszáma és a bevételek forrása is változott). Maga a kollektív tagság egy része csak papíron létezett, sokan közülük nem is voltak szavazói a pártnak, lebecsülni azonban ezt az erőt nem lehetett, mert mégiscsak egyfajta kommunikációs csatornája volt a pártnak. A párt vezetése arra ösztönözte a kollektív tagságot, hogy legyenek egyéni tagok is, és így vegyenek részt a párt tevékenységében. Ennek érdekében számukra csak jelképes tagdíjat írt elő. Természetesen a Labour vezetése tudatában volt annak, hogy az egyéni tagság szerepe a pártnak csak akkor növekedhet érdemben, ha sikerül jelentősen növelni számát. Az ötvenes években közel egymillió egyéni tag volt, de a nyolcvanas évekre számuk 200 ezerre apadt. Később sikerült ezt a számot ideglenesen megduplázni, de az egyéni tagság alacsony szintje mindig is fájó pontja volt a Munkáspártnak.

Egyébként a szakszervezetek egy jelentős része abban partner volt, hogy a konferenciákon csökkentsék a szakszervezetek szavazóerejét, de sokáig hallani sem akart erről választókerületi szinten, ami érthető is volt, hiszen a képviselői jelölés itt dőlt el.

Láthattuk tehát, hogy a párt vezetését éveken keresztül foglalkoztatta (tegyük hozzá: ez napjainkra is vonatkozik) a párt belső szerkezetének sorsa, a pártdemokrácia és a döntések hatékonyságának, összhangjának dilemmája. A teljes fordulat azonban az 1997-es konferencián, a történelmi győzelem után következett be.

ÚJ POLITIKA – ÚJ STRUKTÚRA. A „PARTNERSÉG A HATALOMBAN”

Ekkor fogadták el a „Partnerség a hatalomban” (PH) (Partnership in Power) dokumentumot, amely teljesen új alapokra helyezte a politika formálását, a döntéshozatalt a Munkáspártban. Ennek lényege: az egész pártnak, az összes komponensnek „partneri” viszonyban, a választási kiáltvány megvalósítását, a párt és a kormány egységét és együttműködését kell szolgálnia, kölcsönös bizalommal, közös felelőséggel. A változások középpontjában egy átalakított hatalommegoszlás áll, amelynek keretében megjelenik az országos politikai fórum (OPF), és bár továbbra is a konferencia maradt a legfontosabb párt-szerv, de helye a politika és a pártprogramok formálásában, a döntések előkészítésében módosul. (A teljesség kedvéért meg kell jegyezni, hogy az OPF már a kilencvenes évek elején is működött, de inkább tanácsadási funkcióval.)

A PH szerint az OPF, amely évente kétszer ülésezik, fő feladata, hogy felügyelje a párt átfogó politikai programjának kialakítását, amelyre majd a választási kiáltvány (program) épülhet, s amelynek egyes elemei a kiáltvány részei lehetnek. Az OPF-nak biztosítania kell, hogy döntései tükrözzék a fő prioritásokat és a párt egészének véleményét. Az OPF-nak jelenleg 175 tagja van, de ebből 72 nő kell hogy legyen. Legnagyobb részét a konferencia választja, másokat kijelölnek. Ami a fórum összetételét illeti, az tükrözi mind a három komponensét, de helyet kapnak benne a kormány egyes tagjai is:

Választókerületi MP-szervezetek	54 fő
Régiók	18 fő
Szakszervezetek (és más koll. tagok)	30 fő
PMP	9 fő
Parlamenti MP-csoport	6 fő
Lordok Háza MP-csoportja	2 fő
Kormány	8 fő
Szoc. társaságok (koll. tagok)	3 fő
MP diákszervezete	1 fő
Szövetkezeti Párt (koll. tag)	2 fő
Színesbőrűek Szoc. Társasága (koll. tag)	4 fő
Helyi önkormányzatok	9 fő
OVB	32 fő

Az OPF létszáma (a konferencia döntéseitől függően) változik. Továbbá figyelembe kell venni, hogy az idézett számok nem teljesen pontosak, mert 1--1 esetben átfedések vannak: pl. a választókerületi MP szervezeteiből a konferencián VMP küldöttei a saját soraikból 54 főt választanak az OPF-ba, de összesen 78 VMP küldött ül az OPF-ban, mivel 18-at a regionális szerveze-

tek képviselőiként választottak meg, és mivel az egész OVB tagja az OPF-nak, annak VMP blokkjának 6 tagja hivatalból kerül a fórumba.

Az OPF munkája során három év alatt a részprogramok készítésén keresztül áttekinti a pártpolitika különböző szegmenseit. A politika minden kérdésében két év alatt állásfoglalásokat dolgoz ki. Ennek részleteit az OPF politikai (al)bizottságai (Policy Commissions) munkálják ki, amelyek lefedik a különböző szakágakat. E bizottságok kilenc-kilenc főből állnak: három a kormány, három az országos végrehajtó bizottság és három magának a fórumnak a képviselője. E bizottságok feladata, hogy problémacsoportonként jelentéseket készítsenek a fórum számára, továbbá, hogy kommunikációs csatornákat képezzen a párt alsóbb régiói és a kormány között.

Az átalakított munkáspárti döntéshozatali rendjében kitüntetett helye van az ún. egyesített (közös?) politikai bizottságnak – EPB (Joint Policy Committee, az angolban a „bizottság” kifejezése vagy commission vagy committee). Ez a bizottság ma tulajdonképpen a legfontosabb párt- és kormány szerv, amely az OPF-nak egyfajta végrehajtó bizottsága, szerve, csúcsszerve és a feladata, hogy az egész programalkotási folyamatot stratégiai értelemben felügyelje, ellenőrizze. Tagjai egyenlő arányban a kormány és az OVB a kormányhoz nem tartozó blokkjának képviselői. Elnöke a miniszterelnök-pártvezér.

A politikaformálás és döntéshozatal két szakaszban valósul meg. Az elsőben az OPF által kidolgozott előzetes tervezeteket a pártszervezetekben és a kollektív szervezetekben köröztetik azzal a céllal, hogy ezeket véleményezzék, kiegészítsék. Hasonló céllal kikérik a párthoz közelálló szervezetek és szakértők véleményét. Az OPF és az EPB ezután átdolgozza a tervezetet és a konferencia elé terjeszti konzultációs céllal: a plenáris ülésen és a szekciókban az anyagról vita, eszmecsere folyik, meghatározzák a fő problémákat és prioritásokat, kijelölik a második (évi) napirendeket. A viták felvezetői, főleg a szakértők miniszterei és az OVB tagjai reflektálnak a küldöttek véleményére.

A második szakaszban mód nyílik a részletesebb eszmecserekre és konzultációkra, a politika „finomítására”, pontosítására. Ez a folyamat akkor kulminál, amikor az OPF a konferencia elé terjeszti a jelentéseket a szakpolitika egy-egy témájában. Célszerű az előbbieket kiegészíteni azzal, hogy az OFB és az említett szakbizottságok munkája nem publikus, az ott történetről, a vitatott kérdésekről csak a pártszervezeteket tájékoztatják, a sajtó csak a kész, a konferencia elé terjesztett javaslatokat ismeri meg.

Tekintettel arra, hogy a konferencia továbbra is a Munkáspárt szuverén politikaformáló és döntéshozatali testülete, an-

nak a programokat jóvá kell hagyni. A konferencia azonban az új rend értelmében ezt a funkciót csak korlátozva gyakorolhatja. Ezt inkább nevezhetjük (westminsteri értelemben) egyfajta „végső (utolsó) olvasásnak”. Gyakorlatilag a programokat (állásfoglalásokat) vagy elfogadni, vagy elutasítani lehet (igaz, e vonatkozásban van egy formális kiskapu, ami régebben nem volt, de – ahogy ezt később látni fogjuk – ehhez nagyon nehéz kritériumokat, előfeltételeket állítottak fel).

Az ún. „aktuális” (*contemporary*) *indítványok* (amelyeknek az utóbbi konferenciákon kulcsszerepe lett, ezért egy más kontextusban erre visszatérünk) és a sürgősségi javaslatok kivételével új kérdéseket, álláspontokat, fenntartásokat nem lehet napirendre tűzni. Amennyiben a konferencia jóváhagyta az OPF javaslatait, programját, akkor az bekerülhet a választási kiáltványba. E kérdésben azonban a *végső döntés joga a kormány és az OVB képviselőinek közös tanácskozását illeti meg.*

AZ ÚJ RENDSZER A GYAKORLATBAN

A 2001-es választások (először történelme) során a Munkáspárt választási kiáltványa ezt az utat járta meg. A párt vezetői később azt emelték ki ennek sikereként, hogy a párt tagjainak példátlanul nagy számát sikerült bevonni a politika formálásába egy átgondoltabb folyamaton keresztül, miközben a konferencia hatásköre nem csorbult. Persze hozzátehetjük, hogy sikerült konszenzust teremteni a párt centrumai között, az esetleges vitás kérdések nem kerültek nyilvánosságra. Ez akkor is a PH sikerét jelzi, ha tudjuk, hogy ebben a Blair által vezetett EPB-nek jelentős szerep jutott, továbbá, hogy az egész új rendszer stratégiájának középpontjában a hatalmi központoknak centralizált, fegyelmezett és tudatos egysége állt.

Valamelyest részletezve ezt a megállapítást, abból célszerű kiindulni, hogy elvileg a politikai döntéshozatal alapkérdése, hogy ki (kik) dönt (döntenek), miben kell dönteni és milyen módon. Hogy válaszoljunk e problémákra, ha röviden is, be kell mutatnunk az adott rendszer (tehát a PH által létrehozott) struktúráját, amelyen keresztül a politika alakításáért felelősök befolyást gyakorolhatnak, szelektálhatnak, „megszűrhetik”, blokkolhatják és felgyorsíthatják a politika formálásának csatornáin keresztül „özönlő” javaslatokat. Természetesen a Munkáspárt a PH új rendszerében is elkötelezett a párton belüli demokrácia iránt. Vagyis biztosítani kell a párton belüli egyenlőséget a pártpolitika befolyásolásában. Konkrétan a pártdemokrácia egy olyan mechanizmust képez, amelyben a tagságnak és választott képviselőinek megadatik a reális esély, hogy megfogalmazzák javaslataikat, elérjék ezek napirendre tűzését, az eldöntendő indítványok közé sorolását, továbbá, hogy olyan poli-

tika mellett kötelezhessék el magukat, amely különbözik a vezetés elképzeléseitől. Az 1997 előtti konferenciák döntéshozatali gyakorlatában – ahogy láttuk – ezt a közvetlen demokrácia formájában biztosították, ami valóban igen demokratikus volt (erről is szóltunk az előbbieken), de már nem felelt meg a modern és hatékony politizálás követelményeinek, különösen, amikor a párt kormányon volt. Ezért született meg a PH. Persze a párton belüli demokráciát ez sem ignorálhatta. Ezért olyan elemeket épített be a partnerségi rendszerbe, amelyek garantálni voltak hivatottak a demokráciát. Így a PH megállapította, hogy konszenzus híján az OPF-nak módot kell adni az alternatív javaslatok betérjesztésére, amelyek kifejezhetik a kisebbség véleményét, és ezeket is napirendre kell tűzni, szavazni kell róluk stb.

Ezen a ponton azonban már megjelennek azok a fékek, amelyek végső soron mégis az egységnek biztosítanak prioritást. Az OPF ügyrendje (amit mint pártalkotmányt érintő kérdést az OVB szabályoz) megfogalmazza azokat a feltételeket, amelyek az alternatív javaslatok benyújtását szabályozza, kicsit nyersebben – korlátozza:

- Ahhoz, hogy egy módosító javaslat betérjeszthető legyen az OPF elé, vagyis az alternatív vagy kisebbségi javaslat alapját képezhesse:
  1. az OPF legalább két tagja támogatásával kell rendelkeznie;
  2. a párton belüli vélemények egyik szignifikáns áramlatát kell hogy képviselje;
  3. tükröznie kell az adott téma, dokumentum előzetes konzultációja során érintett, felvetett valamelyik kérdést.
- Nem lehet módosító indítványt előterjeszteni, amennyiben olyan témáról van szó, amelyet megfelelő módon az alapszabályozás vitája során már feldolgoztak, vagy amely más javaslatok között már szerepelt.
- Ugyancsak elutasítandók azok a módosító javaslatok, amelyek ütköznek a munkáspárti kormány által betérjesztett törvényekkel, illetve tervezetekkel.
- Ahhoz, hogy a fórum a konferencia elé terjeszthessen egy olyan indítványt, amely a „kisebbségi álláspont” kategóriába sorolható:
  1. a fórum tagjainak 25%-a, vagy a konferencia 35 küldöttjének támogatása szükséges, továbbá
  2. szükséges, hogy a fórumon részt vevő tíz képviseleti csoportból (VMP-szervezetek, szakszervezetek, régiók, parlamenti képviselők, európai parlamenti képviselők, helyi önkormányzatok, szocialista társaságok, OVB és a kormány) három támogassa az indítványt.

Nem vitás, hogy, ilyen eszközök birtokában a fórum vezetése nem volt nehéz ellenőrizni és befolyásolni a befutott in-

dítványok megtárgyalását (illetve meg nem tárgyalását). Az 1999-es konferencián egyetlen indítványt sem engedtek „kisebbségi” véleménynek minősíteni, tehát az OPF és az OVB jelentéseit és állásfoglalásait csak vagy megszavazni, vagy elfogadni lehetett. A következő évben a sok indítványból 37 összevontat próbáltak kisebbségiként napirendre tűzni, de ezek zömmel olyanok voltak, amelyek nem harmonizáltak a kormány törekvéseivel, ezért egy részüket elutasították, a többit viszont egy munkacsoport elé terjesztették véleményezésre. Végül hét javaslat „élte túl” a próbát és került a vezetés elé, de egyik sem vált veszélyessé a kormány számára.

Ami a konferenciák elé kerülő indítványokat, a napirendek kijelölését és az ügyrend szabályozását illeti, ezek elbírálásában régebben – de gyakorlatilag napjainkban is – a *konferencia-szervező bizottságnak* (KSZB) voltak meghatározó jogosítványai, amelyeket azonban, nem is egyszer a szokásjog alapján alaposan ki is szélesítettek. Nem véletlen, hogy ennek összetétele gyakran vált vita tárgyává, de többnyire a vezetéshez lojális szakszervezeti küldöttek domináltak soraiban. Hogy milyen szerepet játszott a KSZB a konferenciák életében; abban, hogy a vezetés elképzeléseinek medrében tartsa a konferenciát, jól illusztrálja a következő: ismeretes, hogy a szigetország egyik fontos hagyománya a „lord” címmel történő kitüntetés, aminek velejárója a Lordok Házának tagsága (az örökletes címet nemrég korlátozták és később el is fogják törölni, de ez a forma megmaradt). A Munkáspárt részéről például ilyen címet visel ma Healey, Owen, Hattersley, Whitty és a most leköszönő NATO-főtitkár Robertson, tehát olyan ismert figurák, akik sokat tettek a Labourért. Jellemző, hogy ilyen címet kapott azonban az a Gladwin, aki formálisan ugyan adminisztratív posztot viselt, 25 éven keresztül vezette a KSZB-t, de nélküle nem lehetett elképzelni a Munkáspártot és a mindenkori vezetés sokat köszönhet neki.

Nem vitás, hogy a Gladwin vezette KSZB, de a többi elnök is általában az OVB elképzeléseinek megfelelően tevékenykedett, de ez nem volt egyszerű. A KSZB ugyanis olyan eszközökkel rendelkezett, amelyek az idézett törekvéseket korlátozták, s ezt nem egyszer ki is használta a párton belüli ellenzék, amelynek képviselői is helyet kaptak a KSZB-ben. Először is, a KSZB komolyan vette szerepét, mint olyan szervét, amely felelős a szabályok betartásáért és a konferencia integritásának megőrzéséért. Másodszor, a konferenciák előzetes napirendjét a szakszervezetek és a VMP határozati javaslatai és indítványai határozták meg, és ezeket a KSZB és a pártvezetés nem volt képes ellenőrizni: a vezetés egyfajta kényszerpályára került, reagálnia kellett a javaslatokra, amelyek mögött gyakran inkább a spontán rögtönzés, mint a tudatos politizálás állt. Harmadszor, a KSZB-ben a többségi elv érvényesült, és az olyan kérdések ke-

rültek napirendre, amelyeket a javaslatok és indítványok többsége javasolt.

A PH életbelépésével ezek a belső korlátok meggyöngültek vagy megszűntek. Azzal, hogy az OPF a konferencia elé terjeszti jelentését és megannyi javaslatát, a napirend nagyobb hányada előre ki van jelölve. Megváltozott az a mód, ahogy a KSZB feladatait realizálta. Régebben a KSZB a szabályok és a precedensek (konvenciók) felett őrködött, azok diktálták tevékenységét. A PH viszont úgy fogalmaz, hogy a KSZB „a párt nevében” (vagyis a vezetés nevében) független szervként és biztosítékintézi a konferencia ügyeit. Formálisan a KSZB tesz javaslatot a felszólalások időtartamára, de a gyakorlatban ezt teljesen a konferencia elnöksége (tehát a pártvezetés) vette kezébe. Régebben csak az OVB tagjai haladhatták meg a megszabott időhatárt, 1991-től ezt a jogot megkapták a tisztségeket viselő képviselők, 1997 után azonban már a kormány tagjai is.

Régebben – ahogy más vonatkozásban ezt már említettük – az OVB állásfoglalásait, az egyéves programokat a konferencia vagy egészében fogadta el, vagy egészében elutasította. Kétségtelen, hogy alkotmányosan a PH ezen változtatott, ami elvileg a döntéshozatal demokratikus voltára és hatékonyságára pozitíven kell (kellene) hogy hasson. Először kapott a konferencia ahhoz jogot, hogy a politikai nyilatkozat, állásfoglalás-program alapvető, meghatározó elemeiről és javaslatokról külön döntsön. A valóságban azonban ez nehezen valósul meg. Így, amikor az 1999-es konferencia kísérletet tett, hogy az akkor napirendre került javaslatot: PFI-t (a magántőke kezdeményezése, vagyis bevonása a közszolgálatok finanszírozásába) kivegyék egy állásfoglalásból (visszautalják újabb konzultációkra az OPF-hez), akkor a KSZB a „politikai nyilatkozat” fogalma értelmezésére támaszkodva elutasította a javaslatot, mondván, hogy az ebben az esetben nem a nyilatkozat egészére, hanem egy rész-kérdésre vonatkozik. (A sors iróniája, hogy 2002-ben ebben a kérdésben végül is a konferencia leszavazta a vezetés javaslatát.)

A gyakorlatban a PH viszonyai között a konferenciának egy önálló eszköze maradt a politika befolyásolására. A szervezetek és a szakszervezetek javaslataikat egy határidőig az OPF-hez kell hogy benyújtsák. Ezen túl azonban megmaradt az a lehetőség, hogy az előbbieket 1–1 indítványt közvetlenül a konferenciához nyújtsanak be, „amennyiben ezek témája az OVB–OPF állásfoglalásaiban nincs érdemben kifejtve” (Contemporary Issue Motion – aktuális indítványok, határozati javaslatok). A befutott javaslatokat a KSZB tematikusan csoportosítja, majd a konferencia első napján a küldöttek titkos szavazáson döntenek arról, melyik az az öt téma, amelyről composite indítványok készülhetnek, amelyek a napirendek keretében megvitatásra kerülnek, majd szavaznak róluk. Általában egy pro-OPF–OVB,

egy ezzel szemben álló composite készül, amelyeket együtt vitatnak az OVB vagy az OPF állásfoglalásával, majd külön-külön szavaznak róluk. Az igazi harci kérdés, hogy melyik téma kerül az öt közé. Általában a vezetésnek sikerült kikerülni azokat a témákat, amelyekben nagy vita és ellenállás volt várható. 2003-ban például sikerült elérnie, hogy a kormány iraki politikája ne kerüljön az öt téma közé, ami nagy „siker” volt, mert itt a vereség elkerülhetetlen lett volna. 2002-ben a magántőke bevonása, 2003-ban az ún. kórházi alapítványok témáját azonban megszavazták, és a viták utáni szavazáson a vezetést leszavazták (ilyen eset a Blair-korszakban csak három volt). Viszont 1999-ben, bár 30 indítvány is elutasította a légi ellenőrzés privatizációját, a KSZB arra hivatkozva nem sorolta a szavazandó témák közé, hogy „a párttagságnak csak kis része támogatja”.

A KSZB tevékenysége elsősorban az „aktuális indítványok” kérdésében igencsak „át van politizálva”, ezért vált az utóbbi időben tagjaik választása a konferenciákon frekvenciálttá. A vezetéspárti lojalisták közül többen kerülnek ugyan a KSZB-be, de a kritikus tagság és egyes ellenzéki csoportok ugyancsak megtalálják az utat képviselőjük szélesítéséhez.

A Munkáspártban, ha nem is hivatalosan, mindig figyelmet fordítottak a konferencia vitájára, a felszólalások előkészítésére, hiszen a sok delegátus és a beterjesztett javaslatok tömege bizonyos irányítást, szelektálást feltételezett, ami sohasem jelentette, hogy nem volt (és van) olyan felszólalás, amely megkezdte a „tervezett” csatornákat. Mostanában ezt az informális irányítás teljesen a „módszeresség” felé mozdult el. Ami régebben nem volt szokásos, a küldöttek a konferenciát megelőzve egy „előtanácskozáson” vesznek részt. Ezen a vezetés és a konferencia szervezői megismerkednek a küldöttekkel, hangulatukkal, felszólalási témájukkal és ennek alapján próbálják megjelölni a potenciális szónokokat, megállapítani, hogy kinek szükséges segíteni felszólalásának összeállításában. Valamennyi felszólalni kívánó küldött bemutatkozik az ún. „küldötteket támogató irodában” (Delegate Support Office – ez az elnevezés egyébként nem minden konferencián azonos, 2003-ban például egyszerűen „a küldöttiroda” volt), ahol röviden ismerteti mondanivalójának témáját és tartalmát. Az ülések elnökei egyébként mindig megkapják a felszólalásra jelentkezők nevét, szövegük témáját, de azt is, hol helyezkednek el a teremben és milyen ismertetőazonosító jellegzetességgel rendelkeznek (ugyanis a jelentkezés általában a konferenciamappa vagy a kéz felémelésével történik).

A teljesség kedvéért ki kell emelni, hogy a PH elnevezésű dokumentumban lefektetett elvek és gyakorlat nem azonosítható pusztán a döntéshozatal hatékonysága javításával, hanem, mondjuk ki egyenesen, centralizálásával. Maga a partnerség is több mint egyszerűen a párt egész tevékenységének mechani-

kus alárendelése a kormányzás sikerének, bár önmagában ez sem eretnokség. Ugyan mi lehet egy párt stratégiai célja, ha nem az, hogy hatalomra kerüljön és *saját* értékrendjére épülő programját hajtsa végre (ha van ilyen)? A szigetországbán ennek jelentősége annyival is nagyobb, hogy ott többnyire egy párt kormányoz. A PH azonban a Munkáspártban azt is jelenti, hogy:

- Az egész párton belül növelni kell a sikeres kormányzás iránti elkötelezettséget a harmadik kormányzati ciklus érdekében, ami mögött persze mindig ott lebeg a 18 éves konzervatív hatalom és a párt ellenzékben töltött nehéz időszaka és a négy egymás utáni vereség, ami után most a Labour először kormányoz egyfolytában csaknem hét éve, ami óriási lélektani tényezőnek számít a Munkáspártban.
- A pártnak javítani kell a külső intézményekkel történő együttműködését, konzultációit, ami régebben nem volt szokásos.
- Tovább kell javítani a párt olyan új intézményeinek munkáját, mint az OPF és politikai (al)bizottságai.
- Fejleszteni kell a dialógust a párt tagjaival, támogatóival és a választópolgárokkal; biztosítva, hogy ezeket egyfajta visszacsatolás kövesse, és a párt tudja, mi történik az országban, mit tartanak az emberek a Labourról.

Ezek mögött az egyébként közhelynek tűnő elhatározások mögött azonban érdekes dolgok történnek, így például:

2002-ben a választókerületi pártszervezetek 45%-a 1400 javaslatot, indítványt terjesztett elő az OPF-nak, soha annyi tag-szakszervezet nem vett részt a párt politikájának megvitatásában, mint 2002-ben.

Elterjedtek a konzultációk független szakmai csoportokkal, cégekkel, egyesületekkel.

Az OPF és szakbizottságai rendkívül sok szakmai vitát rendeztek, amelyeken neves szakemberek vettek részt. Gyakorlatilag a pártpolitika minden ágát „szembesítették” a szakmával, még a döntések meghozatalának konzultációs szakaszában. Tudományos igényű szemináriumokat tartottak olyan aktuális kérdésekről, amelyek a pártpolitika művelői ismereteinek szélesítését szolgálták (a jóléti állam és a szegénység, az USA változó politikája, az állami egészségügy reformja, az egyenlőség értelmezése, a párttagság összetételének kérdései, reformok a német SPD-ben – egy német miniszter-pártvezető előadása alapján).

Végül témánk szemszögéből figyelmet érdemel egy másik dokumentum, a „21. század pártja”, amelyet az 1999-es konferencián először konzultációs céllal vitattak meg, és az volt az elképzelés, hogy 2000-ben jóváhagyják, majd 2001 januárjában vezetik be. Miután azonban ez választási év volt, végül is csak 2002-

ben szavazták meg és 2003-tól volt érvényben. A határozat alcíme („A tagság – jövőnk kulcskérdése”) is jelzi, hogy ismét a tagság és az aktív viszonya került előtérbe. A 2000-es konferencia vitája során világossá vált, hogy a pártaktív nehezen fogadja el a dokumentum fő törekvését, hogy több funkciójától „fosztják meg”. Az első ilyen, hogy régebben a képviselők jelölésében az ún. választókerületi általános bizottság döntött, most már azonban a tagság összevont gyűlése az illetékes. A második, hogy választókerületenként is működnek politikai fórumok, amelyek a helyi politikai döntéseket készítik elő. Ilyenek egy-egy helyen régebben is működtek, de most a politika formálásának legitim helyi forrásaivá váltak. Ezen túl a dokumentum célja, hogy a választókerületi MP-i szervezetek döntései minél inkább az egész tagság bevonásával, az alapszervezetekben történjenek. Tehát a képviseleti demokrácia itt is gyengül a tagság demokráciájának javára. A Munkáspárt vezetése nyilván ezzel is az egyéni tagság létszámának stabilizálását várja, ugyanis az jelentősen visszaesett: 1997-ben sikerült elérni a 400 ezret, de 2003 őszén a Labournak csak 245 ezer egyéni tagja volt.

FŐBB KÖVETKEZTETÉSEK

A „Partnerség a hatalomban”, mint a döntéshozatal és a politika formálása új struktúrájának elvi célkitűzése az volt, hogy konszenzust biztosítson a párton belül, különösképpen, hogy megelőzze a kormány és a párt parlamenten kívüli erői között régebben ismétlődő súrlódásokat, és olyan intézményi háttérrel biztosítson, amely elősegítheti a megbékélést, az erőegyensúlyt a különböző érdekek és érdekfelfogások között a kompromisszumok és kölcsönös egyeztetés segítségével. Ezt egészében sikerült elérni: a viszonylagos harmónia került előtérbe a régebbi nézeteltérések és viták helyett, amelyek gondokat generáltak a kormányzásnak.

Az országos politikai fórum irányítható testületként, a széles nyilvánosság mellőzésével működik, és többnyire helyettesíti azt a konferenciát, amelyben régebben a főbb nézetkülönbségek összecsapásainak nyilvános arénája volt. A párt ellenzéki politikai szárnya az új rendszerben gyengébb lett. Az OVB, amelyet kiszélesítettek és a frakció „frontbencherei”, vagyis a miniszterek és más állami tisztségviselők közötti hatalmi egyensúly egyértelműen az utóbbiak primátusa irányában mozdult el.

Egyrészt valóban megnőtt a párttagság részvétele a politikai döntések előkészítésében, de csökkent a közvetlen beleszólása a döntésekbe azzal, hogy közvetlenül az OPF-hez és nem a konferenciához küldik indítványait. Viszont továbbra is megmaradt az „aktuális indítványok” csatornája, amely segítségével a

küldötteknek sikerült fontos és érzékeny kérdéseket a konferencia elé vinni és ezekről szavazni, ami többször is a vezetés elképzeléseivel szemben valósult meg.

Amit véglegesen most sem sikerült megoldani, az a párthoz csatlakozott szakszervezetek státusának kérdése. Ebben a pártban nincs összhang. A szakszervezetektől történő szervezeti elszakadást inkább csak a „progresszív modernizátorok” támogatják, de politikai mozgásterük korlátozását és arcukatuk átalakítását sokan tartják indokoltnak.

PAP ANDRÁS LÁSZLÓ

Képviselői juttatások Európában¹

„De mert a képviselői funkciónak a közérdekben való gyakorlásában a képviselő befolyásolva lehet, s mert arról is szükséges gondoskodni, hogy az állami életműködés különböző irányai egymásra zavarólag ne hassanak, biztosítani kell azt, hogy a képviselő ne csak a választóitól, hanem minden irányban függetlenül gyakorolhassa funkcióját, másrészt hogy az államhatalom különböző ágazatai között az összhang fennmaradjon.”

Balogh Artúr, 1899²

BEVEZETŐ

A képviselői tiszteletdíj vagy az utazási kedvezmények körének meghatározása kétségtelenül nem tartozik a parlamentarizmus legegységesebb lényegét adó intézmények közé, mint a mentelmi jog, a szabad mandátum vagy az interpellációs jog. A parlamentarizmus, a képviselet története ugyanakkor mégis elválaszthatatlan a képviselők anyagi viszonyainak, ebbéli tevékenységük ellentételezésének történetétől. Egy társadalmi-politikai intézmény résztvevőinek személyes státusa, anyagi érdekeik nehezen választhatók el ugyanis az általuk megvalósított képviseleti forma milyenségétől és minőségétől. A honatyák, a parlamentarizmus közkatonái rekrutációja, a képviselői professzionalizmus mértéke sokat elárul a reprezentáció jellegéről is. Az államszocialista törvényhozások társadalmi munkában végzett képviselőisége, a professzionális képviselő összeférhetlensége és a lobbiszabályok léte vagy nem léte beszédes jelzései az adott társadalmi-politikai berendezkedésnek. Az effajta kérdések vizsgálatakor megkerülhetetlen a képviselői státus, presztízs és az egyes képviselők jövedelemének sajátos dinamikája.

Némi leegyszerűsítéssel még azt is mondhatjuk, hogy a modern képviselet kialakulásában jelentős szerepet játszott az, hogy anyagi ellenérdekeltség és személyes okok miatt a gyűléseken (legalábbis az alsóházakban) a személyes megjelenést helyettesíteni kezdte a reprezentáció.

A hazai állapotokról szólva Mezey Barna szemléletesen érzékelteti a váltást, annak ütemét és menetét: „A magyar rendi országgyűlésben a szerviensek, majd a vármegyei nemesség személyes jelenléte sokáig vetélkedett a követek által történő képviselettel. (...) A köznemesi »párt« kezdetben a személyes jelenlét elismertetésére törekedett, minthogy (...) ezzel is befolyását tudta növelni a döntéshozatalban.”³ 1290-ben sikerült a nemesség fejenkénti megjelenésének jogát és kötelezettségét törvényi formában is elismertetni, ám „az általános politikai törekvések hamarosan szembetalálkoztak a személyes érdekekkel, hiszen (...) a gyűléseken való megjelenés (...) egyre nagyobb terhet jelentett a szegényebb nemesek számára”.⁴ A döntéshozatal gördülékenységét és folyamatosságát biztosítandó ugyanis „a megjelenés joga egyben kötelezettség is volt (...) sőt büntetéssel (400 aranyforint bírsággal) fenyegette a távolmaradókat”.⁵ A gyakori, nem ritkán veszélyes utazás, az országgyűlés helyén tartózkodás költségei és a birtoktól távol töltött időben keletkezett károk személyi konzekvenciái a szegényebb nemesek számára nem tették különösen vonzóvá a politikailag oly kívánatos diétai jelenlétet.

Ugyanakkor a római jogi helyettesítés elvére épülő követek általi jelenlét már a magyar jogtörténet korai szakaszában megjelent. Mezey IV. Béla 1267-es, Zsigmond XV. századi *electus nobilis* vagy *nuntius* néven emlegetett vármegyei köveit említi például.⁶ Bár a vármegyei nemesség, nem teljesen ok nélkül, kezdetben bizalmatlanul szemlélte e fejleményeket, a gazdasági, társadalmi racionalitás fokozatosan ez utóbbi intézmény erősítését eredményezte. „Miksa 1572-ben még bírság terhe mellett kötelezte személyes megjelenésre a nemeseket, az 1608 (K. u.) 1. tc. azonban általános érvénnyel szabályozta a részvétel új formáját.”⁷ Az újfajta vármegyei követ, az *ablegatus* pedig már nem helyettesíti, hanem (igaz, visszahívható, de) a hatósági képviselet elvére építve, lényegében 1848-ig változatlan formában jeleníti meg, képviseli a küldő vármegyét. Sőt, ellentétben a továbbra is személyes főúri és főpapi megjelenésre építő felsőtáblával, az alsótáblán a vármegyék, a szabad királyi városok, kiváltságos kerületek, valamint az orátorok (Szlavónia, Horvátország stb.) és egyházi testületek (káptalanok, konventek, apátok, prépostok) mint törvényhatóságok képviseltették magukat.⁸

A jól megfizetett professzionális képviselő első pillantásra modern, a politikai elit rekrutációjának demokratizmusára visszavezethető újításnak tűnhet, hiszen, gondolhatjuk, a premodern kor követei, a XVIII–XIX. század követei tehetős

polgárok, nemesemberek voltak, s így örömmel, könnyen látták el követi-képviselői teendőiket. Korántsem ez volt a helyzet; a parlamentarizmus bölcsője, a rendi képviselet is ambivalens helyzetet eredményezett, amely előrevetítette a modern korban kivétel nélküli megfizetett, többé-kevésbé főállású professzionális képviselők iránti igényt. A képviselő, követ, bár hosszú távon fontos, a „küldőknek” életbevágó politikai reprezentációt valósít meg, a maga konkrétságában nemigen ítélte hálásnak a saját munkáját. A késő középkori, kora újkori parlamentek, akárhogy is, mégiscsak adót jelentettek, amelyet sem a választók, sem a köznép nem fogadott kitörő lelkesedéssel. A vízen utazók (pl. hollandok) kivételével az utazás gyakran veszélyes, embert próbáló feladat volt (különösen Párizs vagy Kasztília környékén) és a diétának helyt adó városban pedig kényelmetlenségek, zsúfoltság, drágaság, de még pestis is fogadta az ott-hon biztonságát hátrahagyó követet.⁹ A városok számára nem volt kérdéses, hogy a tanács által fizetett képviselőt kell küldeni, s gyakran igencsak sokallták, nemritkán elviselhetetlennek találták a parlamentek ülése alatt felhalmozott szállás- és egyéb költségeket. Több Nápoly környéki város például a XVI. században (nesze neked rendi mozgalom!) a környékbéli nemesek egyikét-másikát kérte meg, hogy lássa el a város képviseletét, mert a hosszú, többéves ülések finanszírozhatatlannak tűntek.¹⁰ A költségekre hivatkozva több breton és skót város egyszerűen megtagadta a követküldést. Szicíliában több városka kiharcolta a jogot (!), hogy ne kelljen követet küldenie (Palermo és Messina is hivatkozott erre), de még a papság, sőt a nemesség körében is volt példa arra, hogy a követ helyettesítésére távoli idegeneket bíztak meg. Megtiszteltetés helyett gyakran elkerülendő teher volt a konkrét képviselő küldése, és azok pedig, akik személyes vagyonuk folytán a követi presztízs reprezentativitását a fővárosok báltermeiben örömezt kamatoztatták, éppen emiatt negligálták követi-képviselői teendőiket Svédországtól Kasztíliáig. Az angol ügyvédek például notórius ülésmulasztók voltak, mert a szomszédos bíróságok padjait koptatták (a magyar diétai követséggel már 1649-ben összeférhetlenné lett a prókátorság). Aki pedig személyében sem túl gazdag, sem túl szegény városból származó küldött nem volt, gyakran, ahogy a svéd Riksdag 1617-es irataiból kiderül, írástudatlansága miatt volt képtelen feladatait optimálisan ellátni.

Ahogy láthattuk, a képviselet nemes eszméjét megvalósító képviselők vagy csak nagy nehézségek árán tudták ingyenesen vállalni tisztüket, vagy egyéb okból nem volt benne köszönet... A modern államszervezetben egyre dominánsabbá váló parlamentarizmus tehát feltartóztatlanul a professzionális és megfizetett képviselők által megvalósított képviselet irányába mozdult el.

Az angol képviselők például ugyan csak 1911 óta kapnak fizetést, de az egyes shire-ek és borough-k már a XIII. század óta

regisztrált ellentételezést nyújtanak. Ez idő tájt a nemesek ülésnapokon napi 4, a polgárok 2 shillinget kaptak, és ezt 1322-ben kodifikálták is. A bristoli penzum az inflációt is követte: 1518-ban 2, 1567-ben 3; 1571-ben 4 shillinget tett ki.¹¹

A XVIII–XIX. századra viszont megváltozott a helyzet: a képviselőség igen jól fizetett, és az egyéb előnyök miatt a képviselők maguk is hajlandóak voltak fizetni a mandátumért, mert hogy a busás színekaturák, panamák sokszorosan visszafizették a befektetett összeget. Az első hivatalos angol állami képviselői díjat jelentő 400 fontot 1911-től utalják, de az hivatalosan nem fizetés, s még csak nem is tiszteletdíj, csupán a közszolgálati munkáért járó napidíj (allowance).

Az Amerikai Egyesült Államokban már az alkotmányozó gyűlésen felvetették a képviselői-szenátori fizetések kérdését. Véget kívántak vetni a tagállamonként változó mértékű és változó formában visszavonható díjak rendszerének. Nem kapott támogatást Benjamin Franklin abbéli javaslata, hogy tekintsék a képviselőséget tiszteletbeli megbízatásnak, és ne járjon érte fizetés; az alapító atyák az 1789–1815-ig terjedő időszakra napi 6, a federáció által fizetett dollárt állapítottak meg. 1815-től pedig pontosan a mai fizetés századát, évi 1500 dollárt kaptak a képviselők és a szenátorok.

Magyarországon sem volt nagyon más a helyzet: jöllehet a képviselők többsége a tehetős földbirtokosok köréből került ki (1848-ban a képviselők 74%-a birtokos nemes, és 1917-ben a pedig 16,9%-a arisztokrata volt)¹² a meglévő vagyoni háttér mellett a képviselőség önmagában is kereseti forrás volt. Gerő András¹³ a következőképpen ismerteti a helyzetet: Az 1848. évi V. tc. 55. §-a öt forint 25 krajcárnyi napidíjat állapított meg a képviselők részére minden olyan hónapra, melyben legalább egy ülés volt. A képviselőház jegyzői a házszabályok alapján kettős napidíjat kaptak, a háznagy pedig napidíján felül további évi 1200 forintban részesült. A képviselőket ezenfelül törvényi felhatalmazás alapján lakbértámogatás címén további évi 400 forint illette meg, melyet az 1870. évi XXV. tc. 800 forintra emelt. Évente kilenc-tíz hónapig tartottak az ülések, így a képviselői díj 2100 forintot tett ki, azaz havi kb. 175 forintot kaptak. Az 1893. évi VI. tc. megváltoztatta a napidíjrendszert és a juttatást évi 2400 forintnyi (4800 korona) összegben állapította meg, mely kiegészült a megmaradt 800 forintnyi lakbértámogatással, azaz 3200 forintra (6400 korona) emelkedett, melyet négy egyenlő részletben február, május, augusztus és november 1-jén fizettek ki. A háznagy és a jegyzők továbbra is 1200 forintnyi többletjuttatásban részesültek, míg a képviselőház elnöke méltóságos megszólítást és évi 12 000 forintos miniszteri fizetést kapott. A magyar delegáció tagjai az ausztriai ülések idejére napi 10 forintot és útiköltséget kaptak.

Gerő András elemzése¹⁴ szerint a magyar képviselők 1893 előtti díjazása nivójában az európai középmezőnybeli belgiumi

állapotoknak felel meg, és az emelés után¹⁵ a kontinens legjobban fizetett honatyáiéhoz, a franciákéhoz lett hasonló.¹⁶

Ugyanakkor, írja Geró, a képviselők jelentős részének ez összjövedelméhez képest nem volt több zsebpénznél, hiszen a történelmi nevek mögött rendszerint tetemes földbirtok is állt. Tisza Kálmán időszakában pl. a képviselők több mint egyharmadának volt 1000 holdnál nagyobb birtoka. A gazdasági fejlődés és az összeférhetetlenség nem megfelelő szabályozása ezenfelül minden, a politikában résztvevő számára felkínálta a lehetőséget, hogy tőkebefektetésként vagy vagyonszerzésként gazdasági előny szerzésére használja fel képviselői helyzetét.¹⁷

Láthatjuk, hogy a polgári parlamentarizmusnak bölcsőjét jelentő korszak, amely parlamentáris hagyományok kialakulásának és megszilárdulásának is időszaka, kettős helyzetet mutat. Egyfelől professzionális, azaz megfizetett és főállású politikusokat találunk, akik a viszonylag magas fizetés áraként teljes emberként hajlandók voltak döntéseikben és a politikai kultúrát és a parlamentáris hagyományokat formáló viselkedésükben valódi népképviselők és teljes értékű, független politikai aktorok lenni. Ugyanakkor ennek a függetlenségnek nem volt más alapja, mint a szó szoros értelmében hinterlandként támogató és biztonságot kölcsönző feudális eredetű földbirtok és a félfeudális, prekapitalista politikai rekrutáció.

JOGÁLLÁS, JUTTATÁSOK, ILLETMÉNYRENDSZER

„A díjazatlanság mindenestre jobban megfelel a képviselő eszméjének, kifejezője annak, hogy a képviselőség a polgártársak szabad választásából kifolyó tiszteleti hivatal, s a képviselőnek a választóktól való nagyobb függetlenségét is lehetővé teszi, mert kizárja azt, hogy a képviselő az anyagi javadalmazás megtartására való tekintettel meggyőződését alárendelje, kinek szavazatára és így anyagi javadalmazásának megtartására ellenkező esetben többé nem számíthatna. A képviselői tiszt díjazatlanságát azonban az életviszonyok alig kivitelezhetővé teszik, mert ama veszéllyel fenyegethet, hogy a képviselői tisztséget sok, talán arra igen érdemes férfiú, biztosított létviszonyaiból kiragadtatván, el nem fogadhatja. Ez által pedig ama cél hiúsítatik meg, hogy a képviselőt oly egyénekből alkottassék, kikben az egyetemes jó felismerésének képessége hazafias odaadással, érülettel, a köz iránti élénk buzgalommal párosul, mert alig találkozik állam, melyben ily elemek a társadalomnak csakis tehetős, jómódú tagjai sorából lennének kiválaszthatók. E szempontból a díjazatlanság a választók képviselő kiszemelési szabadságának biztosításaként jelentkezik, nem lévén korlátozva abban, hogy arra való, de talán kevésbé tehetős férfira essen választásuk.”

Balogh Artúr¹⁸

A modern parlamentáris demokráciákban a törvényhozásban és a kormányzati ellenőrzésben domináns parlamentek hatékony működése és a képviselőség magas társadalmi presztízse folytán általános gyakorlat a munkajogi függetlenség által biz-

tosított főállású, hivatásos képviselőség. Ez természetesen a képviselői tiszteletdíjak, fizetések és illetmények rendszerét jelentő, többnyire összeférhetetlenségi szabályok szigorú rendszerében.

A főmunkaként végzett képviselőséget az alábbi jogi biztosítékok támogathatják:

- a képviselői tiszteletdíjak és egyéb juttatások szinte általánosan mondható rendszere;
- az alapmunkaviszonyok védelme (a képviselői megbízatás miatti felmondás vagy elbocsátás tilalma);
- alkotmányokban vagy külön törvényekben biztosított, legalábbis a közjogi összeférhetlenség eseteit szabályozó előírások, amelyek a munkaviszonyok halmozását megakadályozzák, így a hivatásos képviselőség biztosítása mellett az evvel ellentétes tendenciák letörését szorgalmazzák.

A főállásban végzett képviselőséget tehát azzal ismerik el, hogy biztosítják a kvalifikált közalkalmazotti fizetésekhez hasonló tiszteletdíjakat, és a képviselői függetlenség biztosítékaként a munkáltatói jogok (pl. szabadságot) is a parlament kezébe csoportosulnak át.

A polgári demokráciák hivatásos képviselőinek anyagi függetlenségét a fix fizetések mellett még a költségtérítések precízen kidolgozott rendszere is biztosítja. Az állami költségvetés fedezi tehát a gyakran igen jelentős összegeket kitevő dologi és személyi kiadásokat.

A fentiek mellett a további (esetenként magukban az alkotmányokban rögzített) kedvezmények illetik meg a képviselőket. Így számukra a parlamentek épületében és a választókerületekben jól felszerelt hivatal és irodahelyiség, továbbá (a legtöbb országban) meghatározott számú apparátus és személyzet alkalmazása biztosított. Ez általában személyi titkár vagy adminisztrátor felfogadását, adott esetben szakértők, tudományos munkatársak rendszeres bevonását jelenti.

A képviselők informáltságát tehát több szinten (parlament, bizottságok, pártfrakciók) telepített apparátusok biztosítják. Ebből a parlament (tehát a központi költségvetés) szintjén működnek a pártsemleges parlamenti hivatalok, a parlamenti könyvtárak és információs-dokumentációs szolgáltatások.

Bizonyos kiadványok (a képviselői tevékenységgel összefüggő dokumentumok, hivatalos közlönyök, tematikák, újságok) ingyenesen járnak, és általánosan elfogadott a közlekedési és postai kedvezmények rendszere, mely néhány utazás teljes ingyenességét biztosítja, néhány helyütt pedig kontingentált (tehát csak a képviselői tevékenységgel kapcsolatos utakra terjed ki) és hol személyre, hol pedig a személyi apparátusra, esetleg a családtagokra is vonatkozik. A postai juttatások köréből a levelezés és a telefonálás ingyenessége érdemel kiemelés. Ezeknek a postai bérmentesítéstől a kontingentálásig többféle változata ismert.

Meghatározott kor és képviselőségben eltöltött időt követően biztosított a képviselők számára a nyugdíj is, és egészségügyi szolgáltatások kedvezményeivel is találkozhatunk.

A képviselői anyagi helyzetet befolyásolja természetesen az adott állam összeférhetetlenségi joggyakorlata is. Egyes képviselők (egyetemi oktatók, művészek, újságírók stb.) folytathatják eredeti foglalkozásukat, míg mások természetesen nem.

Az anyagi juttatás- és kedvezményrendszer a legtöbb európai országban középutas optimalizálásra törekszik, olyan mögöttes politikai és ideológiai szándékokkal, melyek egyfelől a képviselők kereskedelmi, pénzügyi és egyéb csoportosulásoktól való függetlenedését szolgálják (elég ha a pártok kapcsolódnak hozzájuk), ugyanakkor biztosítják, hogy a képviselőség maga ne változzon aranyat érő vállalkozássá és maradjon bizonyos tiszteletbeli jellege. A képviselőség magas társadalmi presztízű politikai közszolgálat, melynek csupán jelképes (de a társadalmi pozícióhoz illő megélhetést biztosító!) anyagi ellenértéke van a képviselőség ideje alatt, és aki mégis mesés anyagi nyereséget akar szerezni, az a direkt politikából történő távozás, de az informális kapcsolatrendszer fennmaradásán alapuló későbbi üzleti karrier során teheti azt.

Az alább következő oldalakon röviden, a teljesség igénye nélkül, kísérletet teszünk néhány európai (és az összehasonlítás kedvéért egy-két távolabbi) ország képviselői illetménygyakorlatának bemutatására.¹⁹

Az összeállítás eredendően csonka, csak az illetményekről, s azokról sem kimerítően vagy valamennyi országra kiterjedően szólnunk. Nemigen lehetnek az irányú reményeink sem, hogy kutatásunk időtálló lenne, hiszen bár az adatok többsége 2001–2003-as frissességű, de nagy részük nemcsak hogy évente változhat, de gyakran maguk az illetmények bemutatott rendszere, tehát pl. az alapilletmény megállapításának módja is könnyen válik politikai vagy szakmai revízió áldozatává. Úgy állunk tehát mint a fogyókúrázó, akinek testsúlya minden egyes mérlegen más és más lesz. A rendelkezésére álló, bizonytalan értékű adatokkal egy hasznos dolgot tehet, az egyazon mérlegen mérteket (esetünkben a hatályos számokat) egymással összehasonlíthatja.

A különböző parlamentek gyakorlatának összehasonlításában kézikönyvként használtam a Horváth Irén szerkesztésében, Harszti Pálné és Szarkáné Csáki Beáta közreműködésében a Hátteranyagok-Dokumentumok (HD) sorozatban 66. számon (2003. évi 5. sz.) megjelent „A parlamenti képviselők javadalmazása, nemzetközi összehasonlítás” c. munkát, amely az ECPRD és a Commonwealth Parliamentary Salaries and Allowances 2002-es gyűjteményeit, valamint a ház saját kérdőíves kutatási anyagait dolgozta fel igen alapos és igényes munkával. Amennyiben külön forrást nem jelölök meg, az alábbiakban szereplő adatok e munkából származnak.²⁰

AHÁNY HÁZ, ANNYI SZOKÁS – AZ EURÓPAI GYAKORLAT

„Nem fogadható el továbbá a képviselőknek választóik általi díjazása sem (Mill javaslata), mert ez a képviselőlet magánjogias felfogásából ered, a megbízók kötelesek lévén a megbízottnak a megbízás folytán felmerült költségeit helyre pótolni; nem is említve, hogy ez a képviselőt választóinak teljesen alárendelné, s a képviselőlet eszméjével meg nem férő ama következtetésre vezetne, hogy a választók tetszésének meg nem felelő képviselőt visszahívhatják, logikus következmény lévén, hogy a megbízók költségén működő, meg nem felelő megbízott, a megbízók által állásából elmozdítottassék.”

Balogh Artúr²¹

Az „ahány ház, annyi szokás” szólás esetünkben ha nem is fedí a valóságot, de közelít ahhoz. Nemigen találunk ugyanis általános követett gyakorlatot az alapdíj meghatározásakor követett zsinórmérték, a frakcióknak juttatott támogatások, a házban vagy a bizottságokban betöltött tisztség, vagy akár a képviselői munkatársak finanszírozásának kérdésében.

Vegyük például a képviselői alapdíj megállapítását: Bulgáriában és Szlovákiában az átlagkereset háromszorososa, Horvátországban a 4,2-szerese, Szlovéniában az átlagbér ötszöröse, Dániában a minisztériumi főosztályvezetői, Görögországban a legfelsőbb bíróság elnöke illetményének megfelelő összeg, a Bundestag és a svéd törvényhozás alapdíját a legfelsőbb bírósági bírák javadalmazásához igazítják, a török és a lengyel képviselői fizetés pedig a legmagasabb köztisztviselői bér, a helyettes államtitkár illetményének felel meg. Portugáliában a képviselői alapdíj a köztársasági elnöki juttatás fele, a belga szenátorok pedig köztisztviselői kezdő fizetést kapnak. Észak-Írországból ugyanakkor azok a képviselők, akik az Egyesült Királyság vagy az Európai Parlament képviselői is egyben, az alapdíj harmadát vihetik csak haza. Európa legjobban fizetett parlamenterei, az olaszok a legfelsőbb bíróság tanácselnökei fizetéséhez igazított alapdíjat kapnak.

A frakcióvezetők többnyire igen, de nem mindenhol részesülnek valamilyen pótdíjban, és arra vonatkozólag is eltérő a gyakorlat, hogy a miniszteri, de adott esetben a házban viselt tisztségviselői illetmények is az alapdíjon felül járnak-e. Azt illetően sem egységes a gyakorlat, hogy a képviselői munkatársakat a párt, avagy (ez a gyakoribb) a ház költségvetéséből fizetik-e, s ha igen arra tételes összeg vagy az alapdíj bizonyos százaléka áll-e rendelkezésre.

A bizottsági tagság pótdíjazása bár némileg ankrónisztikus személetet tükröz, miszerint az nem része a képviselői alapmunkáknak, s egyfajta többletterhet jelent (pedig már a XVIII. században is elterjedt deliberációs forma volt), mégsem precedens nélküli a hazaihoz hasonló bizottsági tagság után járó pótdíj gyakorlata. A bizottsági elnökök, vagy legalábbis egy-egy ki-

emelt fontosságú bizottság vezetőinek pótdíjjal kiemelt illetménye azonban igen gyakori.

Hasonlóan elterjedt a ház tisztségviselőinek pótdíjjal, adott esetben, pl. az angolszász rendszerben, tételesen meghatározott kiemelt illetménnyel történő díjazása. Szintén uralkodó az ingázó képviselők esetén a távolság mértékében kialakított utazási, szállási és egyéb illetménykiegészítések rendszere. Ez Ausztráliában és Új-Zélandon a képviselt kerület nagyságától, Svájcban pedig a távolság az utazással töltött idő mértékegységében mért nagyságától függően alakul.

Egy fontos jelenségre azonban fontos már itt felhívni a figyelmet. Talán a képviselői illetmények kialakulásának történelmi hagyománya, talán egyéb okból kifolyólag, szinte teljesen általános az a gyakorlat, hogy a képviselői alapidíj mellett létezik a pótdíjak, illetménykiegészítések, kontingentált, tehát fizetésjellegű rendszere, amely a nominális alapidíjjal nem ritkán megegyező, sőt annál akár nagyobb összeget is jelenthet. Így a képviselői juttatások elemzésekor az alapidíjak összevetése mellett, a valós helyzetet bemutatni kívánván, egy fiktív, átlagos képviselő tényleges juttatásait is igyekszünk majd bemutatni. Az így kapott összegek meglepő eredményeket hoznak, s egy-egy ház tényleges díjazási gyakorlatáról gyakran egész más képet festenek, mint az alapidíjak vizsgálatakor gondolnánk. A kimagaslóan nagyvonalú olasz alapidíj, mivel a felette járó kedvezmények köre igen szűk, a pótdíjakkal indexált többi európai illetményhez képest például már nem is lesz oly szédítően busás.

Az alábbiakban álljon itt néhány európai és egy-két a kontinensen kívüli ország illetményrendszere, s az országokénti bemutatást követően pedig egy összehasonlító elemzés. A valutaárfolyamok, az egyszerűség kedvéért többnyire kerekített összegre változtatva, az MNB és egyéb devizapiacok 2003. júliusi árfolyamait tükrözik. (Az adatok összesítését lásd az 1. táblázatban.)

Albániában a képviselői alapidíj 1000 euró, amelyet kiegészít a szolgálati gépkocsi és a jármű típusától függően 6–13 liter/100 km utazási költségtérítés, továbbá 142 euró a sofőr fizetésére. A lakóhelytől távol töltött éjszakánként napi 40 euró napidíj és 14 euró szállásköltség jár, ami külföldi tartózkodás esetén 62 eurót és szállásköltséget jelent.

Ausztrália esetében az éves szenátori/képviselői alapidíj 98 300 ausztrál dollár, ami 4742 eurót tesz ki. A kabinetminiszter és az ellenzék frakcióvezetője a szenátusban 51 750 a képviselőházban 76 500; a miniszter 22 500; a kormánypárt vezetője pedig a szenátusban 78 750, a képviselőházban 23 400 dollár pótdíjat kap. A házelnökök 67 500, a jegyzők pedig 136 500 dollárt. Az alapidíj kiegészül szenátorok esetében 27 300 dollárral, képviselők esetében pedig a képviselt körzet nagyságától függően 27 300-tól 39 600 dollárig terjedő illetménykiegészítéssel. A

képviselők és a szenátorok ingyen utaznak, és utazási illetménykiegészítésre és szállásköltségre (éjszakánként 145 dollár) is jogosultak.

Belgiumban az alsóház tagjai az adóköteles évi 69 219 eurós alapdíjból, és annak további 28%-ányit jelentő, 19 381 eurós adómentes költségtérítésből álló fizetést kapnak. (Havi bontásban 5768, illetve 1615 euró.) Emellett ingyenes közúti utazási kedvezmény, és adómentes 0,25 euró/kilométeres utazási költségtérítés kedvezményezettjei. Jogosultak továbbá egy fizetett munkatárs alkalmazására. A plenáris ülések kevesebb mint 80–70–50%-áról történő hiányzás esetén azonban 60–30–10%-os fizetéslevonás jár.

A szenátus tagjai a köztisztviselői kezdő fizetést, a képviselői tiszteletdíj 28%-át, havi 1615, évi 19 381 eurót keresnek. Ők is ingyen utaznak a belföldi közúton és megkapják a 0,25 euró/kilométeres utazási költségtérítést is, továbbá iroda és egyfős titkárság használatára is jogosultak.

Bulgáriában a képviselői alapdíj a statisztikai hivatal által negyedévente megállapított átlagkereset háromszorosa. A házelnök 50%, az alelnökök 40%, a frakcióvezetők és a bizottsági elnökök 30%, a bizottsági alelnökök 20%, a jegyzők és az állandó bizottságok tagjai pedig 10%-os pótdíjat kapnak. Az egyetemi doktorok 20%, a tudományok doktorai pedig 30%-os további pótdíjban részesülnek. Az utazás ingyenes számukra, ami 12, a 250 km-nél távolabb lakó képviselők esetén évi 40 repülőjegyet is magában foglal. Akinek nincs szófiai lakása, a berendezés és a fenntartás valamennyi költségét magában foglaló szolgálati lakást kap. Az utazási és a benzinpénz feletti döntés a házelnök jogkörébe tartozik. A képviselő irodahasználatra és fizetésének 2/3-ig személyzet alkalmazására is jogosult. Ez utóbbi összeg felett a frakciók diszponálnak. Hiányzás esetén a képviselő napidíjának 2/3-a, bizottsági ülés igazolatlan elmulasztása esetén 1/3-a levonható.

Csehországban a képviselői alapdíj 46 500 korona. Ez átszámítva 1452 eurót jelent. A házelnök 134 700, az alelnök 88 300, a frakcióvezetők és a bizottsági elnökök 65 100 koronát kapnak. Az utazási költségtérítés 7500-tól 27 900 koronáig terjedhet; s ezt kiegészíti a 7500 koronás reprezentációs, a 12 000-től 22 000 koronáig terjedő irodabérleti, az első hónapban 5200, utána 1200 koronás irodaszer, a 6000 koronás postai és telefon-, valamint a 13 800 koronás lakhatási költségtérítés. Ehhez még 23 500 koronás asszisztensi fizetés és 11 600 korona kutatási fedezet járul. A szenátus tagjai 2003-ban ugyanezen bérezésben részesültek.

Dánia esetében az ülések átlagos ideje 10 vagy 13 órától kezdődően legfeljebb este 6-ig tart és a minisztériumi fősztályvezetői illetménynek megfelelő képviselői alapdíj értéke évi 66 795; havi 5560 euró, amit kiegészít a költségtérítéshez közelítő

státusú adómentes 6533 (a Feröer-szigeteki képviselők esetén további 2178 eurós) pótdíj, az utazási költségtérítés, továbbá az ingyenes belföldi tömegközlekedési és légiforgalmi kedvezmény. Emellett jár még egyévi 7348 eurós lakhatási és az ehhez hozzáadott 2939 eurós lakásfenntartási hozzájárulás. Mindez kiégszül egyévi 30 992 eurós titkársági hozzájárulással, ami frakciótagság esetén további 4852 eurót jelent. A fizetéseket évente kétszer, április és október 1-jén kiigazítják. [A fenti (66 795 euró) 2002-es adat, amely az elmúlt tíz évben sokat nőtt; 1991-ben még csak 43 987 volt.]

Összehasonlításnak érdemes lejegyezni, hogy **Dél-Afrika** esetében az éves képviselői alapidíj 241 824 rand, az havi 2463 euró. A kabinetminiszter és a házelnök 478 530; a kormánypárt vezetője 271 866; az ellenzéké 317 477; a bizottsági elnökök pedig 292 278 randos fizetést húznak. (A házelnöki illetmény így 4785 euró.)

Szintén érdekes összehasonlítást ad az **Egyesült Államok**, ahol jelenleg egy képviselő és egy szenátor egyaránt 150 000 dollárt kap évente, ami átszámítva havi 11 137 eurót jelent. A képviselők ennek 15%-ig még egyéb forrásból is juthatnak bevételhez, pl. előadások, jogi képviselet, tanácsadói tevékenység stb. (A szerzői jog alá eső tevékenység, pl. könyvírásból származó bevétel nem esik korlátozás alá.) A frakcióvezetők 161 200; a képviselőház elnöke pedig a szenátus elnökeként is tevékenykedő alelnökével megegyező 186 300 dollárt (havi 13 830 eurót) kap; az Egyesült Államok elnöke pedig a 2001-es emelés óta a korábbi nem kevesebb, mint dupláját: 50 000 kiadási ellentételezéssel megfejtelt 400 000 dollárt keres. Az elnöki alapidíj havi 21 700 eurót tesz ki. (A volt elnök 151 800 személyes és 150 000 irodafenntartási fizetést, a volt first lady pedig évi 20 000 dollárt kap.)

Visszatérve Európába, **Észak-Írország** esetében az éves képviselői alapidíj 40 313 font, azaz havi 4800 euró. A frakcióvezetők külön díjazásban nem részesülnek; a kabinetminiszterek és a házelnök 35 356, a jegyző 70 905; más miniszterek pedig 17 807 fontnyi pótdíjat kapnak. Azon képviselők, akik az Egyesült Királyság vagy az Európai Parlament képviselői is egyben, az alapidíj harmadát, 13 437 font illeti. A bizottsági elnöki és alelnöki tisztségért az alapidíj további 6%-át jelentő pótdíj is társul. Mindehhez hozzájön még egyévi 36 578 fontos (pl. irodafenntartást biztosító) költségtérítés. (Hogy értsük ez mit jelent, 2002-es adatok szerint a pedagógusi fizetési bértábla 16–24 000 fontig terjed; egy szakképzett ipari munkás heti 337 fontot kap.)

Esztországban a képviselői jövedelem a statisztikai hivatal által megállapított átlagfizetés négyeszerese, ami 2002-ben 4x374, azaz 1496 eurót jelentett. Utazási költségtérítés a képviselők esetében 198, a házelnök számára pedig 230 euró. A lakhatási költségtérítés az első hónapra 575 euró.

Finnország esetében az ülések keddtől péntekig tartanak (hétfő szünnap), reggeli bizottsági ülésekkel és legfeljebb kétórás plenáris ülésekkel. Az alapdíj 2001-es adatok szerint havi 4541 euró, amely 12 év szolgálat után 4877-ra emelkedhet. Egyes kiemelt bizottságok elnökei 841 eurós, más bizottságokéi havi 505 eurós pótdíjban részesülnek. A házelnök havi 8073, az alelnökök havi 6728 eurót kapnak. Az adóügyi albizottság (amelynek elnöke 505 eurót kap) kivételével az albizottságok elnökei 336 eurós pótdíjban részesülnek, de csak egy elnökségért járhat pótdíj. A fentiekhez még hozzájárul az adómentes, a köztisztviselői bértábla függvényében megállapított 935 és 1715 euró között mozgó, a képviselő lakóhelyének távolságától függő költségtérítés, amely kiegészül az ingyenes belföldi busz-, vasúti, taxi- és repülőutazással. A házelnök költségtérítése további 505, az alelnököké 303 euró. Valamennyi képviselő kap még ezenfelül egyhavi 84 eurós telekommunikációs költségtérítési átalányt. Személyes asszisztens igénybevételére további havi 2335 euró áll minden képviselő rendelkezésére.

Franciaországban az ülészak évi 6 hónapon át tart, reggel 9-től a viták lezárásáig, és az alapilletmény havi 5002 euró, melyet kiegészít a költségtérítés összege, valamint az a havonta maximum 14 061 euró, amit a képviselő szakértők igénybevételére fordíthat.

Görögországban a képviselők juttatása, évente 14-szer megkapott havi 4748 euró, ami megegyezik a legfelsőbb bíróság elnökének illetményével. Ehhez még hozzájárul egy 293-tól 586 euróig terjedő utazási költségtérítés, athéni szállodaköltség, továbbá ingyenes belföldi közúti és 52 esetben légi közlekedés. Ezt még kiegészíti egy irodafenntartásra fordítható, a teljes fizetés 20%-át, vidéki képviselők esetén 25%-át kitevő pótdíj is. Minden képviselő jogosult még emellett 4 fizetett asszisztens foglalkoztatására. Mindemellett a görög alkotmány 63. § (3) bekezdésének értelmében ha egy képviselő egy hónapban ötször jogosulatlanul hiányzik, havi tiszteletdíjának 30%-a levonásra kerül. Mindez emellett, hogy itt fizetik az EU második legalacsonyabb minimálbérét, 605 eurót.²²

Összehasonlításnak érdemes lejegyezni, hogy amíg az **izraeli** képviselői alapdíj 8300 USD (7400 euró), **Grúzia** esetében a havi képviselői alapdíj 255 (amerikai) dollár (kb. 225 eurót), amihez további kb. 55 dollárnyi illetménykiegészítés társul. **India** esetében pedig a havi képviselői alapdíj 12 000 rúpia (kb. 4000 euró), amihez a jó néhány ingyen repülőjegyen és egyéb utazási költségtérítésen (pl. kilométerenként 8 rúpia) túl további napi 500 rúpia napidíj, havi 10 000 rúpia pótdíj, ingyenes szállás és fenntartási költségek és további havi 14 000 rúpia munkatársi költségtérítés jár.

Izlandon a képviselői fizetés havi 334 208 korona (5325 euró), amihez az alelnökök és a bizottsági elnökök 15%-os pótdíjat

kapnak. A házelnök 602 208 koronát keres és a külügyi és a költségvetési bizottság alelnökei szintén kapnak pótdíjat, az alapidj 10%-át. A fentiek mellett minden képviselő jogosult 50 640 korona költségtérítésre, valamint reykjavíki képviselők esetén 34 520, vidékiek esetében pedig 44 620 korona illetménykiegészítésre. Ez utóbbiak további 69 120 korona lakhatási hozzájárulást is kapnak, azok a képviselők pedig, akik több helyen lagnak egyszerre, az alapidj 40%-ára is jogosultak. Az ingyenes utazás és irodaköltségek mellett ingyenes mobiltelefon jár a mandátumhoz.

Kanadában a szenátori alapidj 110 000 kanadai dollár évente (havonta mintegy 5860 euró), amit napi 192 dollár utazási költségterítés egészít ki. 21 napon túli igazolatlan hiányzás esetén azonban napi 250 dollár levonást eszközölnek. A képviselői fizetés valamivel magasabb, 135 000 dollár évente (kb. havi 7200 euró), és ehhez is járul utazási kedvezmény (pl. 64 ingyen repülőjegy, 0,43 dollár/km benzinpénz stb.) és évi 15 000 dollár utazási költségterítés. Iroda- és személyzeti költségre évi 221–237 000 dollár áll a kanadai képviselők rendelkezésére. A tiszteletdíjból a 21 napon túli igazolatlan hiányzás esetén vannak le napi 120 dollárt. A közjogi méltóságok illetménye itt is kiemelt: a miniszterelnök éves szinten 135 000; a kabinetminiszter, a házelnök és az ellenzék frakcióvezetője 64 800 dollárt (a szenátus elnöke 47 500 dollárt) vihet haza.

Lengyelországban 2003-ban a szenátusi és az azzal azonos képviselőházi alapidj a helyettes államtitkári bérnek megfelelő 8980 zlotyi (1800 euró) volt, amelyet a bizottsági elnökök számára 20%, a bizottsági alelnökök számára 15%, és az állandó albizottságok elnökei számára 10% pótdíj növelt. A szenátorok és a képviselők kapnak 13. havi fizetést és az alapidj negyedét, 2245 zlotyit kitevő adómentes napidíjat, valamint ingyen utaznak a belföldi közúti közlekedésben, illetve a vidéki szenátorok 2200 zlotyig további költségterítésre jogosultak, ha nem kívánnak élni a szejm szállodái kínálta ingyenes lakhatási lehetőséggel. Ők mindemellett évi 5000 zlotyig további lakhatási költségterítésre tarthatnak igényt. Irodafenntartásra 9300 zlotyi, munkatársak foglalkoztatására emellett 9320 zlotyi jár, továbbá az iroda felállítására egy ízben „friss” képviselő esetében 9000, amúgy 4500 zlotyi. Emellett a frakciók számára képviselőnként évi 900 zlotyi jár kutatási célokra. Igazolatlan hiányzás esetén a napidíj harmada levonható.

Litvániában a képviselői tiszteletdíj a mindenkori minimálbér függvényében alakul. Ez a tárgyévben 124,5 euró volt. A szorzó az alábbiakban alakul: házelnök 17 (2116 euró); alelnökök 14, és 13; bizottsági elnök 12,2; bizottsági alelnök 10,8; albizottság elnöke 10,5; alelnöke 9,8. A képviselői alapidj 9,5, azaz 1182 euró. A frakcióvezetői pótdíj a képviselőcsoport létszámától függően 10,2–12,6, a helyettesé pedig 9,8–11,6-es szorzó mel-

lett alakulhat. Az utazási költségtérítésre a 0,8-as szorzó, azaz 258 euró vonatkozik. A munkatársak alkalmazására a szorzó 5,2, azaz 648 euró.

Málta esetében az éves képviselői alapdíj 6227 máltai font (Lm), ami havi 1153 euró. A házelnöké ennek duplája; egy frakcióvezető 6227, a jegyző pedig 9453 Lm-et kap. A kabinetminiszteri bér 13 691; a miniszterelnöké pedig 15 547 Lm. A minimálbér eközben 2600 Lm.

Nagy-Britannia esetében az egy független testület által a köztisztviselői bértáblához igazodva megállapított alapdíj összege évi 55 118 font (6560 euró), amit kiegészít az ingyenes tömegközlekedési kedvezmény és a hivatali és munkatársi költségek fedezésére kapott évi 61 980 és 72 310 font közötti, az esetleges további irodaköltségekre további évi 18 234 fonttal bővülő összeg.

A képviselői fizetés nagyjából a miniszteri illetmény fele. A miniszterelnök 171 554; a kabinetminiszterek 124 979; az államminiszterek pedig 91 358 fontot kapnak. Ehhez képest 2002-ben a házelnök és a kormánypárt (frakció) vezére egyaránt 124 979 (havonta 14 878 euró); az ellenzéki frakcióvezető pedig 119 159 fontot vihetett haza. A frakcióvezető-helyettesek államminiszteri, 91 358 fontos, helyetteseik pedig 86 968 fontot, amíg a főtitkár és a skót ügyekért felelős tisztségviselő 115 989 fontot kaptak.

A költségtérítés mértéke változik: a londoniak számára évi 1572; vidékieknek 19 722 font, amelyhez lakóhelyük és London közti utazásra személygépkocsival megtett utazás esetén 20 000 mérföldig mérföldenként 54,4; majd 25,1 további penny, biciklivel vagy gyalog megtett út esetén pedig (1998 óta) 6,9 penny költségtérítésre jogosultak.

Az ellenzék emellett évente a mandátuma és a leadott szavazatszám alapján kikalibrált évi 11 411 fontra jogosult mandátumonként és a választásokon rá leadott minden kétszázadik szavazat után további 22,79 fontra.

Ha a képviselő az Európai Parlament vagy valamelyik nemzeti törvényhozásnak is tagja, alapdíján felül az érintett testület egyharmadára csökkentett fizetését is megkapja. Ez az Európai Parlament esetén 18 373; a walesi törvényhozásban 12 667; Észak-Írországban 13 437; a skót törvényhozásban 16 076 font.

A Lordok Háza tagjai, ha nem miniszterek vagy egyéb tisztségviselők, nem részesülnek díjazásban; irodafenntartásukat sem fedezi az állami költségvetés, mindössze eseti, indokolt költségeik, pl. utazás megtérítését kérhetik. Így a lakóhelyük és London közti utazásra személygépkocsival megtett utazás esetén 2001-től mérföldenként 53,7 penny, biciklivel vagy gyalog megtett út esetén 6,9 penny költségtérítésre jogosultak. Londoni szállásra éjszakánként 122 fontnyi, helyi utazási költségekre napi 61 fontot számolhatnak el. Indokolt irodaköltségre pedig évi 2040 fontot kérhetnek.

Németországban az ülészakok kötött munkarend szerint szerdától péntekig, reggel 8-tól gyakran késő estig tartanak. Ennek fejében havi 6878 euró alapidj, és 3417 euró adómentes költségtérítés jár a választókerületbeli kiadások fedezésére, melyet kiegészít az ingyenes belföldi vasúti és repülőközlekedéskedvezmény és a hivatalos utak egyéb költségtérítése. A Bundstag elnökségének tagjai külön díjazásban részesülnek (az elnök az alapidj dupláját, 13 756; az alelnökök másfélszeresét, 10 317 eurót kapnak), de a bizottsági tagok és a frakció-tisztségviselők nem, amellett, hogy a frakciók egy külön e célra elkülönített juttatásból saját belátásuk szerint folyósítanak összegeket. Az 1995. szeptemberi törvény alapján a képviselői fizetéseket hozzákapsolják a legfelsőbb bírák jövedelmének emeléséhez. Az alapfizetést ugyanakkor csökkentheti a plenáris ülésről történő mulasztás (50 euró), az igazolt betegség (20 euró), az engedély nélküli plenáris ülésről történő hiányzás (100 euró) és a hibás szavazókártyás szavazás.

Az egyéb külön juttatások köre kiterjed munkatársak alkalmazására (7955 euró havonta), telefon, hivatalos gépkocsi és tömegközlekedési eszköz stb. használatára, amellett hogy nyugdíj és a szövetségi gyűlés elhagyása esetén legalább 3, legfeljebb 36 havi végkielégítés, a képviselő halála esetén pedig özvegyének özvegyi nyugdíj és árvaellátás jár.

Norvégiában a képviselők havi jövedelme 45 416 korona (6145 euró), amellett, hogy a fővároson kívül valamennyi földi és légi utazás ingyenes és kilométerenként változóan 1,40 vagy (hivatalos út esetén) 3 korona költségtérítés jár. A 22 óránál későbbig tartó üléseket követően az oslói taxiköltségeket is megtérítik. Emellett költségtérítésként a 40 km-es körzeten belül lakó képviselők napi 54 koronát, az ennél távolabb lakók napi 154 koronát kapnak. Éves szinten pártonként 1 051 182 és képviselőnként további 281 526 korona jár a képviselő munkatársainak személyzeti kiadásainak fedezésére. Ellenzéki pártok esetében 4 vagy annál kevesebb képviselő esetén ennek a fele, 4 képviselő felett ezzel megegyező összeg jár.

Olaszország képviselői Európa legjobban fizetett parlamentei. 9.30-tól 14 óráig (a bizottságok 15.30 és 17.30 között) üléseznek, a legfelsőbb bíróság tanácselnökei fizetéséhez képest számított havi 10 974 eurós alapidj és titkársági költségtérítés fejében, amelyet tovább bővít az ingyenes vonatbérlet és havi négy repülőjegy a választókerületig és vissza. Az ülésről történő hiányzás esetén a fizetés változó összetevőjét csökkentik.

Romániában a képviselőház és a szenátus elnöke 39 459,000 lejt, az alelnökök 36 349 000 lejt, a jegyzők, bizottsági elnökök és frakcióvezetők pedig 34 211 000 lejt kaptak 2003-ban havonta. A havi képviselői/szenátori alapidj 31 295 000 lej. Ez 138 eurót jelent. A vidéki képviselők a plenáris vagy bizottsági ülések napján az alapidj 2%-át jelentő 625 900 leies napidíjat kap-

nak, ami még kiegészül az alapidjával megegyező mértékű 31 295 000 lejes költségtérítéssel.

A skót képviselők tiszteletdíja az Egyesült Királyság képviselőinek 87,5%-a: havi 4019 font (5740 euró), amelynek fent említett módon csak a harmadát kapja, ha az Egyesült Királyság vagy az Európai Unió törvényhozásának is tagja. A frakcióvezetők külön díjazásban nem részesülnek, a kabinetminiszterek és a házelnök 34 327; más miniszterek pedig 17 807 fontnyi pótdíjat, a jegyző pedig 70 000 fontot kap. Ehhez még legfeljebb 9234 font lakhatási, illetve a távolságtól függően 10 260–36 936 font költségtérítés is társul.

Bár nem jogosultak ingyenes utazásra, személygépkocsival megtett indokolt utazás esetén mérföldenként 49,3 penny, ha motoron utaznak 24, biciklivel vagy gyalog megtett út esetén pedig 20 penny költségtérítés jár. Londoni szállásra éjszakánként 106 fontnyi, belföldön másutt 85 fontnyi költséget számolhatnak el. Indokolt iroda- és személyzeti költségre pedig évi 50 700 fontot kérhetnek.

Spanyolországban az ülészakok hetente kétszer 16-tól 21 óráig és csütörtökön egész nap tartanak; az EU-tagok között nominálértékben legkevesebb havi 2618 eurós alapidj, a vidéki képviselők számára havi 1463 euró költségtérítés, továbbá 0,17 euró/kilométer benzinpénz, ingyenes belföldi vasút- és repülőjegy fejében. Emellett Spanyolországban találjuk a (bővítés előtti) legalacsonyabb EU-s minimálbért is, havi 525 eurót.²³

Svájcban, Európában egyedülálló módon, a képviselőiséget nem tekintik főállásnak, így egy, az eredeti hivatását továbbra is gyakorló, nem teljesen professzionális képviselő átlagos munkaidejének kb. felét tölti jogalkotói munkával. Ezért szerényebbek a képviselői illetmények is: egy átlagos képviselő évi 60 000–90 000 frankot (havi 3250–4880 eurót) keres. A bírák vagy vezető köztisztviselők fizetése ennél jóval magasabb. A képviselők éves alapidja 30 000 svájci frank. Ebből 12 000 frank adóköteles és 18 000 frank egyéb kiadásokra biztosított adómentes összeg. A bizottsági, plenáris és frakcióülések után a képviselők alkalmanként további 400 frank napidíjat és 85 frank adómentes étkezési hozzájárulást kapnak. A 25 kilométernél távolabb lakó képviselők emellett napi 160 frank adómentes szállásdíjat, külföldi tartózkodás esetén pedig napi 350 frank adómentes étkezési hozzájárulást kapnak. A Berntől 90 percnyi utazásnál távolabb lakó képviselők negyedóránként 20 frank, részben adómentes utazási illetménykiegészítést és évi 3520 frank utazási illetménykiegészítést kapnak. A bizottsági elnökök emellett napi 400 frank, a bizottsági (napirend)elődök napi 200 frank, a házelnök 40 000 az alelnök pedig 10 000 frank pótdíjat kapnak. Ha a képviselő nem kíván a ház által biztosított irodaberendezéssel élni, ciklusonként 6000 frankért saját laptopot is vehet.

Svédországban a bizottsági ülések reggel 9-kor kezdődnek, a plenáris üléseket pedig (keddtől csütörtökig) 18.00-ig befejezik. Mindezt havi 43 200 svéd korona (4700 euró) alapdíj fejében, amelyet azonban kiegészít napi költségtérítés, valamint a legtöbb tömegközlekedési járműre és a belföldi repülőjáratokra érvényes szabadjegy. Az alapilletményt a legfelsőbb bíróság tagjainak fizetéséhez viszonyítják. A parlament elnökeinek fizetése megegyezik a miniszterelnök havi 102 000 koronás (11 500 eurós) fizetésével, az alelnökök pedig az alapdíj 30%-át, a bizottsági elnökök 20, az alelnökök 15%-ot kitevő pótdíjat kapnak.

A parlamenttől legalább 50 km-re lakó képviselők évente indexált külön (adóköteles) ellátmányban részesülnek napi 320 korona összegben. Ha valaki nem kér szállásköltséget és 50 km-nél többet utazik, napi 140 koronát kaphat. Az időleges stockholmi tartózkodás költségeire havi maximum 4200 korona áll a vidéki képviselők rendelkezésére, a huzamos tartózkodás céljára pedig a ház számos ingatlannal rendelkezik. A benzinpénz 1,6 korona kilométerenként, de ha nincs tömegközlekedés, 2,9 korona is lehet.

A költségtérítések köre a fentiekén kívül kiterjed titkársági és technikai asszisztencia, valamint tanulmányutak, telefon- és postaköltségek céljára biztosított összegekre. A szakértői támogatás 1,7 millió korona frakciónként, amelyet képviselónként évi 57 000 korona egészít ki. Kétképviselelőnként jár egy további politikai szakértő fizetésére kiutalható havi 34 500 koronás keret, továbbá képviselőnként kb. 5000 korona, illetve 20 képviselőnként a frakciónak további 2500 korona/fő támogatás külföldi konferenciákra. A frakciók 2002-ben évi 115 millió koronát kaptak.

Szlovákiában a képviselői alapdíj az átlagkereset háromszorososa. Ez 2003-ban 37 100 koronát, kb. 880 eurót jelentett. A házelnök 15 000 az alelnök 10 000, a bizottsági elnökök 5000, a bizottsági alelnökök pedig 2500 koronás pótdíjban részesülnek. Emellett a pozsonyi képviselők 70%-os, a vidékiek pedig 80%-os illetménykiegészítésben részesülnek. Ez adómentes 25 970 és 29 680 koronát jelent. Ezen túl havi 27 700 korona irodabérlési és az alapdíj 80%-át jelentő 29 680 koronányi asszisztensfoglalkoztatási keret áll rendelkezésükre. Havi több mint kétnapos igazolatlan hiányzás esetén a képviselő valamennyi képviselői jövedelme a felére csökkenthető.

Szlovéniában a 90 képviselőnek az átlagbér ötszörösét jelentő átlagjövedelme 2002-ben havi 4074 eurót tett ki. Az utazási költségtérítés kilométerenként a 0,78 eurónyi 95-ös oktánszámú benzin literének 15%-a volt. A vidéki képviselők illetménykiegészítése havonta 124 euró volt lakhatási és 152 euró étkezési célokra. (Az alapdíj 110%-a, ha a lakóhely 30 km-nél távolabb van; 20 kilométerenként további 10%-kal nő.) Minden képviselő jogosult egy négyfős szakmai stáb fenntartására és 8 tag fő-

lőtt 6 képviselőnként a frakció további személyzetet kap. Emellett valamennyi képviselő havi 980 euró szakértői megbízási díj felett rendelkezhet. Igazolatlan hiányzás esetén a képviselői juttatások arányosan csökkenthetőek.

Új-Zéland esetében 2000-es adatok szerint az éves képviselői alapdíj 87 000 új-zélandi dollár. Ez 3800 eurót tesz ki. A kabinetminiszter és a házelnök 900 dollárt, a miniszterelnök pedig 231 000 dolláros, egy egyszerű miniszter pedig 137 000 dolláros, a frakcióvezetők 154 900 dolláros fizetést kapnak. Az alapdíj kiemésül egy ülésnaponkénti 56 dollár napidíjjal, továbbá 18 200 dollár összegű wellingtoni szállásköltség-térítéssel, valamint a képviselt körzet nagyságától függően 8000-tól 20 000 dollárig terjedő illetménykiegészítéssel. A képviselők földön és égen ingyen utaznak, továbbá még havi 85 dollár postaköltség-térítésre is jogosultak.

Wales esetében az éves képviselői alapdíj 35 437 font, ami 4200 eurót tesz ki. Ha a képviselő miniszter is, az alapdíja csak 34 327 font. A házelnök és frakcióvezetők ellenben ugyanennyi pótdíjat kapnak. A kabinetminiszter 66 173; a házelnök pedig 17 807 fontot. A lakóhely távolságától függően ez az összeg kiegészül a 3100-tól 10 300 fontig terjedő költségtérítéssel és a 7300 fontos irodafenntartási költségtérítéssel, illetve személygépkocsival megtett utazás esetén 20 000 mérföldig mérföldenként 45, majd további 25 penny utazási költségtérítéssel, amely a lakóhely és Cardiff közötti útra havonta egy ízben a képviselő családtagjaira is kiterjed.

Érdemes még megemlíteni a Brüsszelben, Strasbourban és Luxemburgban ülésező **Európai Parlament** jogállását. Képviselői a nemzeti képviselői fizetést kapják, amellelt, hogy Strasbourban (havonta egy ötnapos munkahét plenáris ülésekkel) iroda, Brüsszelben (kéthetente 2–3 napos bizottsági ülések) és Luxembourgban (parlamentari titkárság) autóflotta, üzletek, szauna és fodrász áll rendelkezésükre. A rendszer felülvizsgálatára számos reformelképzelés látott már napvilágot; többségük valamelyik egyéb tisztségviselő bérezéséhez kötve (legutóbb az európai bíróság bíráinak fél fizetéséhez), összeurópai költségvetésből kívánja fedezni az EU-képviselők fizetését. A reform valóban időszerű, mégpedig az alábbi okból: a nemzeti képviselői fizetések elképesztő különbségeket jelenthetnek.²⁴ A két szélsőség Olaszország 10 643 és Spanyolország 2849 eurója közötti különbség 7794 euró, ami önmagában a harmadik legmagasabb alapdíj lenne, úgy, hogy az európai átlag 2001-ben 5654 euró volt.

Tekintettel az említett különbségre, és arra, hogy az Európai Parlament képviselői a különböző hazai pótdíjakból és költségtérítésből sem részesülnek, az Európai Parlament egységes költségtérítési rendszert dolgozott ki. Ez több részből áll. A legtöbb kritika a kilométerenként „business class” áron számított utazási költségtérítések rendszerét érte, amely attól függet-

len költségtérítést biztosít, hogy a képviselő „fapados turistaosztályon” vagy első osztályon utazott-e. A fenti összeget kiegészítő heti 50 eurós taxiköltség-biztosítás mellett valamennyi képviselő kap még havi kb. 3700 euró irodai költségtérítést. Ha

1. táblázat. Képviselői alapidjak néhány ország törvényhozásában és egyes helyi parlamentekben

Ország	Euró/hó	Forint/hó	Rangsor
Amerikai Egyesült Államok	11 137	2 962 442	1
Albánia	1 000	266 000	30
Ausztrália	4 742	1 261 372	15
Belgium	5 768	1 534 288	8
Csehország	1 452	386 232	27
Dánia	5 560	1 478 960	10
Dél-Afrika	2 463	655 158	24
Észak-Írország	4 800	1 276 800	13
Észtország	1 496	397 936	26
Finnország	4 541	1 207 906	17
Franciaország	5 002	1 330 532	12
Görögország	4 748	1 262 968	14
Grúzia	225	58 000	33
Izrael	7 400	1 968 400	3
India	4000	1 064 000	20
Izland	5 325	1 416 450	11
Kanada	7 200	1 915 200	4
Lengyelország	1 800	478 800	25
Litvánia	1 182	314 412	28
Magyarország	744	197 904	32
Málta	1 153	306 000	29
Nagy-Britannia	6 560	1 744 960	6
Németország	6 878	1 829 548	5
Norvégia	6 145	1 634 570	7
Olaszország	10 974	2 919 084	2
Románia	138	36 708	34
Skócia	5 740	1 526 840	9
Spanyolország	2 618	696 388	23
Svájc	3 250	864 500	22
Svédország	4 700	1 250 200	16
Szlovákia	880	234 080	31
Szlovénia	4 074	1 083 684	19
Új-Zéland	3 800	1 010 800	21
Wales	4 200	1 117 200	18

reggel 10 óráig regisztrálja magát, a fenti összeg kiegészül továbbá ülésnaponként 265 euró napidíjjal, valamint havi kb. 12 400 euró munkatársi és asszisztensi költségtérítéssel. Egy

euroszeptikus angol kutatóintézet röpirata²⁵ szerint az EU-képviselők 70%-a családtagjait alkalmazza az utóbbi, semmilyen számlával nem igazolandó feladatra.

A európai adófizetőknek a 732 парлаenter átlagban évi 1 440 euróba kerül; két és félszer annyiba, mint az egyébként nem „olcsó” angol képviselők és tizenháromszor annyiba, mint a Lordok Házának egy átlagos tagja.

A MAGYAR ORSZÁGGYŰLÉSI KÉPVISELŐK JUTTATÁSI RENDSZERE²⁶

A magyar országgyűlési képviselők hazai juttatási rendszere²⁷ – köszönhetően elsősorban a legutóbb, 2002-es módosításnak²⁸ – rendkívül szövevényes. Annak ellenére, hogy a törvény részletesen szabályozza, konkrét személyekre lebontva szinte lehetetlen megállapítani a tiszteletdíj tényleges mértékét. Például azért, mert nem az összes frakcióvezetőnek kinevezett személy jogosult a képviselőcsoport-helyettesének pótdíjára.²⁹ Ugyanakkor csupán a képviselő nyilatkozata szükséges ahhoz, hogy a Budapesten lakóhellyel nem rendelkezők pótdíját³⁰ megkaphassák, és szintén ugyanilyen mértékű pótléokra jogosult az a képviselő, akinek lakóhelye – szintén nyilatkozata szerint – nem egyéni választókerületében vagy abban a megyében van, ahol területi listán megválasztották³¹. (Ez a szabályozás lehetőséget biztosít arra, hogy párhuzamosan mindkét pótdíjra jogosultságot szerezzen ugyanaz a képviselő.)

A 2. táblázat nem konkrét személyhez kötöten, hanem csupán tájékoztató jelleggel, fiktív formában tartalmazza a minimális és a vélhetően maximális képviselői fizetést, figyelembe véve természetesen azt is, hogy ugyan a törvény nem zárja ki, de például az Országgyűlés alelnöke általában más parlamenti tisztséget nem visel³², így a címéhez kapcsolódón kívül egyéb pótdíjra nem jogosult. Utalnunk továbbá arra is, hogy mindkét esetben további juttatások illetik a képviselőket:

- munkavégzésre alkalmas irodahelyiség,
- képviselők munkájához szükséges alapellátás (irodai berendezés, felszerelés, internetelés),
- egy személy alkalmazásának pénzügyi feltételei,
- ingyenes postai és távközlési szolgáltatás,
- Ogy. hivatali szervezete által működtetett információs és dokumentációs szolgáltatások ingyenes igénybevétele,
- az Ogy. ingyenesen biztosítja kiadmányait és hivatalos dokumentumait,
- egy közterületi telefonvonal ingyenes kiépítése,
- egészségügyi szolgálat,
- közforgalmú tömegközlekedési eszközök ingyenes igénybevétele,

– ha megbízatása az Ogy. működésének befejezésével szűnik meg – az újraválasztás esetét kivéve – további hat hónapon át havi illetménye³³ (kérelme esetén egy összegben kifizethető).

2a. táblázat. A becsülhetően maximális képviselői juttatás Magyarországon

Alapdíj/hó	Pótdíj/hó	Költségtérítési átalány/hó	Szállás-költség-térítés/hó	Teljes összeg/hó
198 000 Ft (744 euró)	frakcióvezető: 120% ³⁴ = 237 600 Ft állandó bizottság alelnöke ³⁵ : 80% = 154 400 Ft két állandó bizott- sági tagság ³⁶ : 40–40% = 154 800 Ft	lakóhelye ³⁷ Bp.-től 200 km- en túl van ³⁸ : 160% = 316 800 Ft	Bp.-en lakóhely- lyel nem rendel- kezik ³⁹ : 50% = 99 000 Ft lakóhelye nem egyé- ni válasz- tókerü- letében van ⁴⁰ : 50% = 99 000 Ft	1 267 200 Ft (4763 euró)

2a. táblázat. A minimális képviselői juttatás Magyarországon

Alapdíj/hó	Pótdíj/hó	Költségtérítési átalány/hó	Szállás-költség-térítés/hó	Teljes összeg/hó
198 000 Ft (744 euró)	egy állandó bizott- sági tagság: 40% = 79 200 Ft	Bp.-i lakos ⁴¹ : 70% = 138 600 Ft	–	391 400 Ft (1471 euró)

AZ ALAPDÍJON TÚL...

Az európai parlamenti illetmény számításán túlmenően, amint fent említettük, az alapidj önmagában nem sokat jelent. Ahhoz, hogy valós képet kapjunk a képviselői díjak rendszeréről, az alábbiakban bemutatjuk néhány ország fiktív: vidéki pótdíjra jogosult, és általában véve jól (de nem a legjobban) kereső bizottsági vagy bizottsági tisztségviselői pótdíjban nem részesülő képviselőjének, valamint a házelnökök fizetését, majd néhány külön értelmező táblázat mellett a csatlakozó országok egyes jellemzőit is kiemeljük.

A fenti országok közül is csak néhány, könnyen számolható példát hozunk, bekalkulálva például a 13–14. havi fizetéseket és egyéb juttatásokat. A személyzet, párt, kutatások-konferenciák számára rendelkezésre álló összegeket igyekeztünk kívülhagyni a számításokból, és (elejét kívánván venni a becsléseknek) az olyan országok gyakorlatát sem vettük figyelembe, ahol napidíjas térítési rendszer működik. Az összegek itt is kerekítettek; figyelmünk fókuszpontjában az illetménytábla növekménye állt. (Az adatok összesítését lásd a 3. táblázatban.)

Ausztrália esetében a havi 4742 eurós alapidj 6555-re emelkedett, ami a házelnöki pótdíjjal 9828 eurót jelent.

Belgiumban a havi 5768 euró 7383-ra emelkedik.

Csehországban az 1452 eurónyi alapidjból 3665 euró (980 000 forint) lett képviselők esetében, ami a házelnöknél 4200 eurós fizetést jelent.

Dánia esetében az évi 66 795 euróhoz kb. 19 000 euró (5 millió forint) pótdíj adódik, ami havi 1583 eurót jelent, végösszegként pedig 7150 eurót tesz ki.

Észak-Írország esetében a 4800 eurós alapidj tovább bővül egy 4350 eurós költségtérítéssel, ami így az eredeti majd dupláját, 9150 eurót tesz ki. A házelnök ennél (a még egy 4200 eurós pótdíjjal) is többet kap: 13 350 eurót.

Észtországban az 1496 euró a képviselők esetében 2269 euróra, a házelnök számára pedig 2301 euróra nő.

Finnország esetében a 4541 euró képviselőknél 6676 euróra, a házelnök esetében pedig 8073-ról 10 377 euróra emelkedik.

Görögországban a képviselők juttatása, belekalkulálva a 14. havi szorzót, 4748-ról 8261 euróra nőhet.

Izlandon a képviselői fizetés havi 5325 euró helyett 7590; a házelnöki bér pedig 10 880 euró lehet.

Lengyelországban az 1800 euróból pedig legalábbis 4324 euró lehet.

Litvániában a képviselői tiszteletdíj felkúszhat 1440, a házelnöké pedig 2374 euróig.

Nagy-Britannia esetében 6560 euró (az irodaköltségeket nem számolva) a költségtérítéssel 8900 euróra nő.

Németországban a 6878 eurós képviselői alapidj a valóságban a 10 000 eurós álmotart meghaladva, az olasz fizetéskehez közelítő 10 295 eurót jelent.

Skóciában a képviselők tiszteletdíja 5740 euróról szintén erre a szintre, 10 407 euróra emelkedhet.

Spanyolországban a sereghajtó, 2618 eurós EU-s fizetés 4081-re szépülhet.

Szlovákiában a 880 eurós fizetés képviselőknél 2238 euróra (595 000 forintra), a házelnök esetében pedig 2600 euróra nőhet.

Szlovéniában a képviselők 4074 eurója pedig 5775 lehet.

Wales esetében a 4200 eurós alapidj 6313 euróra és 10 530 eurós házelnöki illetményre módosul.

3. táblázat. Az alapidj emelkedése egy jól fizetett képviselőre számítva

Ország	Alapidj	Az alapidj növekedése százalékban	Pótdíjjal, illetménykiegészítéssel, költségtérítéssel emelt összeg	Pótdíjjal, illetménykiegészítéssel, költségtérítéssel emelt összeg
	euró/hó		euró/hó	forint/hó
Ausztrália	4 742	38%	6 555	1 743 630
Belgium	5 768	28%	7 383	1 963 878
Csehország	1 452	152%	3 665	974 890
Dánia	5 560	29%	7 150	1 901 900
Észak-Írország	4 800	91%	9 150	2 433 900
Észtország	1 496	52%	2 269	603 554
Finnország	4 541	47%	6 676	1 775 816
Görögország	4 748	74%	8 261	2 197 426
Izland	5 325	43%	7 590	2 018 940
Lengyelország	1 800	140%	4 324	1 150 184
Litvánia	1 182	22%	1 440	383 040
Magyarország min.	744	98%	1 471	391 286
Magyarország max.	744	540%	4 763	1 266 958
Nagy-Britannia	6 560	36%	8 900	2 367 400
Németország	6 878	50%	10 295	2 738 470
Skócia	5 740	81%	10 407	2 768 262
Spanyolország	2 618	56%	4 081	1 085 546
Szlovákia	880	154%	2 238	595 308
Szlovénia	4 074	42%	5 775	1 536 150
Wales	4 200	50%	6 313	1 679 258

4. táblázat. A vizsgált csatlakozó országok és az Európai Unió

Ország	Alapdíjak euró/hó
EU-átlag (2001)	5 654
Szlovénia	4 074
Lengyelország	1800
Észtország	1496
Csehország	1452
Litvánia	1182
Málta	1153
Szlovákia	880
Magyarország	744

Az alapdíj emelkedése egy jól fizetett képviselőre számítva

Ország	Alapdíjak euró/hó
Szlovénia	4074
Magyarország max.	744
Lengyelország	1800
Csehország	1452
Észtország	1496
Szlovákia	880
Magyarország min.	744
Litvánia	1182

Ha a fenti számsorokat megfigyeljük, több következtetést is levonhatunk:

1. A régebbi európai uniós és a csatlakozó országok alapdíja közötti különbség megdöbbentően nagy, az egyetlen „EU-konform” alapdíj Szlovéniáé; a többi vizsgált csatlakozó országé annak kevesebb mint harmada-negyede, s a seregajtó Magyarorszáé kb. a nyolcada.
2. Ha a fenti modell szerinti fiktív képviselői pótdíjakkal, illetménykiegészítésekkel megemelt fizetést vesszük, a csatlakozó országok (megint csak Szlovénia kivételével) éppen hogy elérik az európai uniós alapdíjak alsó szintjét. A kevés szerepet vállaló fiktív magyar és a litván képviselő még így sem. Csakhogy a „nyugati” alapdíjak eközben szintén átlagban 50% körüli, de van, hogy annál lényegesen nagyobb mértékben emelkednek.
3. Megállapítható, hogy (bár a vizsgált minta nem terjed ki valamennyi országra) a pótdíjak, illetménykiegészítések hozzáadásával a csatlakozó országok képviselőinek fizetése emelkedik a legnagyobb mértékben. 100% feletti emelke-

dést csak Csehország, Lengyelország, Szlovákia és Magyarország esetében látunk. 50% feletti emelkedést Görögország mellett csak Nagy-Britannia nemzeti törvényhozásában látunk, s számos országé lényegesen alacsonyabb. A legkiugróbb eset hazánké, ahol egy jól fizetett képviselő (a törvényben meghatározott, s a köznyelvben nemritkán a képviselői fizetéssel azonosított) alapdíj 540%-át kapja.

4. Összességében kijelenthetjük, hogy a magyar képviselők az európai, de még a csatlakozó országok fizetéséhez mérten sem keresnek jól.

A fenti számadatok értékeléséhez további segítségünkre szolgálhat az alábbi két táblázat. A vásárlóerő-paritás nemzetközi összevetésének egyik lehetséges módja a Big Mac fogyasztói árának összehasonlítása.⁴² Az *Economist* 2003 januári adatai alapján⁴³ a „hamburgerstandard” az 5. táblázatban található módon így alakult. (Csak olyan országokat tüntettünk fel, amelyek a fentiekben szerepeltek.)

5. táblázat. A „hamburgerstandard” néhány országban

Ország	Egy Big Mac fogyasztói ára		Árfolyam 1 USD =	Vásárló- erő- paritás	
	Helyi valutában	US dollárban			
USA	\$	2,65	2,65	1,00	1,00
Ausztrália	A \$	3,20	2,1119	1,5152	1,14
Nagy-Britannia	£	1,99	3,1774	1,5967	0,75
Kanada	C \$	3,20	2,3065	1,3874	1,21
Eurózóna	€	2,75	3,0975	0,8878	1,03
Magyarország	forint	492	2,1175	232,35	1,86
Új-Zéland	NZ \$	3,95	2,3318	1,694	1,49
Lengyelország	zloty	6,30	1,6205	3,8877	2,38
Dél-Afrika	rand	14,05	1,9069	7,368	5,3
Svédország	Skr	30,0	3,6511	8,2168	11,32
Svájc	SFr	6,35	4,6313	1,3711	2,40

Az olvasó számára további tájékoztatást ad a Union Bank of Switzerland (UBS) 2000. második negyedéves felmérése⁴⁴, amelynek adatai⁴⁵ a 6. táblázatban találhatóak.⁴⁶ (Ebben a táblázatban is csak olyan országok városait tüntettünk fel, amelynek parlamentjéről fentebb szó esett.)

6. táblázat. Kereseti és megélhetési viszonyok néhány város esetében

Ország	Bruttó bér	Nettó bér	Bruttó bér	Nettó bér	Hány percet kell dolgozni 1		
	USD/óra			Buda- pest = 1	ham- burge- rért	kg kenyé- rért	kg rizsért
Athén	6,3	4,9	4,9	5,3	20	10	22
Auckland	8,4	6,7	6,5	7,2	15	9	7
Barcelona	7,5	6,2	5,8	6,7	20	9	9
Berlin	14,0	8,6	10,8	9,3	17	10	11
Bombay	1,0	0,8	0,8	0,9	105	34	79
Brüsszel	14,1	7,9	10,8	8,5	21	13	17
Budapest	1,3	0,9	1,0	1,0	82	25	42
Genf	19,4	13,3	14,9	14,3	16	9	11
Helsinki	10,9	7,6	8,4	8,2	25	28	26
Johannesburg	5,6	4,2	4,3	4,5	19	11	9
Koppenhága	18,4	10,2	14,2	11,0	19	12	11
London	12,8	9,8	9,9	10,6	18	6	8
Luxemburg	14,4	11,3	11,1	12,2	15	11	14
Milánó	9,3	6,2	7,2	6,7	21	22	22
New York	20,0	14,3	15,4	15,4	12	15	9
Oslo	15,2	10,0	11,8	10,8	21	14	15
Párizs	11,4	8,5	8,8	9,2	19	17	20
Sydney	10,2	7,8	7,8	8,4	13	13	7
Stockholm	13,0	8,8	10,0	9,5	19	18	23
Tel-Aviv	8,8	6,7	6,8	7,2	42	16	13
Torontó	12,8	9,0	9,8	9,7	13	10	11
Varsó	2,2	1,4	1,7	1,5	54	21	23
Zürich	20,0	14,7	15,4	15,9	15	10	7

BEFEJEZŐ GONDOLATOK

A képviselői fizetések elemzése kétségkívül hasznos, érdekes terület. Konklúzió, összefoglalható tanulság levonása, ahogyan az az utószóban szokás, azonban nem könnyű feladat. A számokból megállapítható, hogy hol mennyit, a szomszédnál többet vagy kevesebbet fizetnek a vezető politikusoknak. Azt is láttuk, hogy képviselői díjak, fizetések története egyidős a képviseletével. A képviselet milyenségére; annak demokratikus vagy autoriter jellegére, netán a parlamentnek a hatalommegosztásban (vagy -egységben) betöltött szerepére vonatkozóan azonban az illetménytábla alapján nem lenne tanácsos következtetéseket levonni. Jelzésül is csak egy dologra, és arra is csak áttekenően szolgálhat; az adott társadalomban a parlamenti munka megbecsülésének, társadalmi értékelésének (pl. egyéb állami vezetőkhöz, vagy a politika és a versenyszféra vett viszonyának) felméréséhez ad támpontot.⁴⁷ Az összeférhetlenségi és

lobbiszabályok, avagy éppen a parlamenti-politikusi rekrutáció rendszerének ismerete nélkül azonban önmagukban a számok még erre sem alkalmasak.

JEGYZETEK

- ¹ A tanulmány alapját képező dolgozat a Soltész István szerkesztésében 2004-ben megjelent „A képviselők jogállása 2”. (Parlamenti Módszertani Iroda, Budapest, 2004.) c. kötet számára készült.
- ² Balogh Artúr: A törvényhozó hatalom. Bp.1899., 68. o.
- ³ Mezey Barna: A nemesi képviselőtől a polgári képviselőig. In. Soltész István (szerk.) A képviselők jogállása (1. rész). Parlamenti dolgozatok IV. Parlamenti Módszertani Iroda, Budapest, 1996, 241. o.
- ⁴ Uo.
- ⁵ 1495. évi 26. tc.; 1498. évi 1. tc., 1550. évi 1. tc.; uo.
- ⁶ Uo.
- ⁷ Mezey, 242. o.
- ⁸ Uo. 242–243. o.
- ⁹ Michael a. R. Graves: The Parliaments of Early Modern Europe, Longman, 2001, 179–189 o.
- ¹⁰ Ld. pl. Graves, 180. o.
- ¹¹ Az utolsó, a körzet (Borough of Kingston upon Hull) által fizetett képviselő Andrew Marwell költő volt; utána már nem a választók fizették a képviselők tiszteletdíját.
- ¹² Gerő András: A magyar polgárosodás. Atlantisz, 1993, 177. o.
- ¹³ Uo. 199–200 o.
- ¹⁴ Uo. 200. o.
- ¹⁵ A házszabály 1913-as kiadása már részletesen rendelkezik a hiányzásokról is. Ha a képviselő nincs jelen és nem igazolja hiányzását, tőle napi 20 korona napidíj levonható. Az 1924-es szabályok szerint már nem is kap napidíjat, ha engedély nélkül 15 napnál tovább van távol. 1929-től még akkor is le kell vonni a napidíjából, ha ugyan később befut, de névsorolvasáskor nincs jelen, s ha mindez háromszor egymás után történik, a levonandó napokon túl még további 8 nap vonandó le.
- ¹⁶ Összehasonlításul: egyértelműen gazdag embernek számított az, aki évi ötezer forintot költött. Ez az összeg (stabil gazdaság mellett vett évi ötszázalékos kamatláb mellett) tőkekamatként 100 000 forintnyi tőkét feltételez. A nyomorszinten tengődő zsellérek napi egy koronányi (egy forint két korona) napszámból éltek, amellett, hogy évi 200 napnál nemigen dolgoztak többet. 1886-ban az óbudai hajógyárban egy szakmunkás évi 446 forintot kapott és az 1906-ban 300 000 dolgozóra számolt munkabér-kimutatás szerint a heti átlagbér 17 korona körül járt. A helyi hatalmasságnak számító szolgabírák általában évi 826 forintot, a főszolgabírák 1234 és az államapparátusban vezetőnek számító rendőrkapitány (az 1881. évi XXI. tc. alapján) évi 1900 forintot keresett, míg a közvetlenül a belügyminiszter alá rendelt országos rendőrfőkapitány bére 6200 forintot tett ki. A legmagasabb állami bér a miniszterelnök évi 30 000 forintos fizetése volt. Ehhez képest egy pár csizma 4–5 Ft körüli árban lehetett, míg egy szakácsnő évi bére átlag 300 korona volt. Emellett persze egy „versenyszférabeli” cég igazgatótanácsi tagja 50–60 000 forintot keresett, az elnök akár 100 000-et is. A világháború után herceg Festetics György, a talán legvagyonosabb magyar földbirtokos évi jövedelme 797 150 pengő volt, becsült vagyona pedig 12 073 086 pengő. Uo. 201. o.

¹⁷ Uo.

¹⁸ I. m. 71–72. o.

¹⁹ Érdekes, elsősorban formai korlátokra tekintettel e dolgozatban nem tárgyalt, ám közvetett módon a képviselők anyagi viszonyaival összefüggő további kérdés a parlamentek foglalkozási összetétele is. (Több honlapon is található ilyen adatsor, pl. Parliaments in the World, Parline database, etc.) Csak szemléltetésül álljon itt néhány adat: A 2001-es franciaországi szenátori választásokon például 63 tanár, 46 volt köztisztviselő, 35 orvos, 31 üzletember, 31 mezőgazdasági termelő, 22 üzleti felsővezető, 19 egyetemi tanár, 16 jogász, 10 szabadúszó értelmiségi, 10 a privátszektorban dolgozó, 9 újságíró, 8 mérnök, 2 könyvelő, 2 fizikai munkás és 1 építész jutott mandátumhoz.

2000-ben Romániában a szenátorok közül korábban 43 mérnök, 31 tanár, 25 jogász, 14 közgazdász, 12 orvos, 3 újságíró, 2–2 pedig építész és szociológus volt. A 2003-as svájci választások 20 jogászt, 13 üzletembert, 5 volt köztisztviselőt, 3 tudóst, 2 őstermelőt, 1–1 háztartásbelit, újságírót és hivatásos politikust jutattak mandátumhoz. A 2000-es szlovéniai választásokon az arányok pedig ekképpen festettek: 30 üzletember, 29 hivatásos politikus, 8 pedagógus, 7 nyugdíjas, 5 újságíró, 3 jogász, 2 orvos, 1–1 diák és volt állami alkalmazott. Végül, zárván a kiragadott példák sorát, az 1997-es kanadai képviselőházi választások az alábbi eredményt hozták: 67 hivatásos politikus, 38–38 üzletember és gazdasági vezető, 31 jogász, 29 pedagógus, 20 tanácsadó, 15 mezőgazdasági termelő, 8 orvos, 7 újságíró, 3 könyvelő. Ld. <http://www.ipu.org/english/parline/reports/arc%2Dold/2262%5F00.htm>

²⁰ Igen hasznos forrás még: Karsai József (szerk.) A képviselők jogállása és tiszteletdíja. Az Országgyűlés Hivatala, 2002, illetve Haraszti Pálné (szerk.) A képviselők javadalmazása nemzetközi összehasonlításban. HD, 1997.

²¹ I. m. 73. o.

²² Ld. Muharay Katalin: Portugál bérek: kinek sok, kinek kevés. Népszabadság, 2003. szeptember 13.

²³ Ld. Muharay Katalin: Portugál bérek: kinek sok, kinek kevés. Népszabadság, 2003. szeptember 13.

²⁴ Ld. A főtítkárság 2001-es felmérését. CM/449155EN.doc.PE 308.462.

²⁵ Lásd. How to Maximise Your Expenses: Advice to New Members of the European Parliament. http://socialaffairsunit.org.uk/digipub/index2.php?option=content&do_pdf=1&id=15

²⁶ A táblázat és a bevezető elkészítéséért külön köszönet jár Szűts Korinának, akinek „Vezetői szintek az államigazgatás rendszerében” címmel a Belügyi Szemle 2003. 9. számában megjelent tanulmánya az állami vezetők illetményrendszerének kitűnő összefoglalását adja.

²⁷ 1990. évi LVI. törvény az országgyűlési képviselők tiszteletdíjáról.

²⁸ 2002. évi LXII. törvény.

²⁹ Így például a Fidesz huszonkettő, az MSZP hét frakcióvezető-helyetteséből négy-négy, az MDF hat, az SZDSZ tíz ilyen tisztségviselőjéből egy-egy kaphatja meg a képviselői díj alapul vételével számított 100%-os pótdíjat, azaz 198 000 Ft-ot.

³⁰ 1990. évi LVI. törvény az országgyűlési képviselők tiszteletdíjáról, 4. § (1) bekezdés. A havi alapdíj 50%-a, azaz 99 000 Ft.

³¹ 1990. évi LVI. törvény az országgyűlési képviselők tiszteletdíjáról, 4. § (2) bekezdés.

³² Természetes itt is van kivétel: Wekler Ferenc amellet, hogy az Országgyűlés alelnöke, szintén alelnöki pozíciót tölt be a területfejlesztési állandó bizottságban, illetve a közigazgatás-fejlesztési albizottság tagja.

³³ 9. § (1): „Ha a képviselő megbízatása az Országgyűlés működésének befejezésével szűnik meg, a volt képviselő – újraválasztásának esetét kivéve – to-

vábbi hat hónapon keresztül az alapidjának és pótidjának a megbízatása megszűnését megelőző hathavi átlagának megfelelő összegű ellátásra jogosult.”

³⁴ A törvény a juttatható pótidjak, illetve a költségtérítés összegét mindig az alapidj százalékában adja meg.

³⁵ 2. § (1) bekezdés.

³⁶ 2. § (1) bekezdés.

³⁷ Itt szintén elegendő a képviselő nyilatkozata.

³⁸ 3. § (1) bekezdés d) pont.

³⁹ Ld. 74. pont.

⁴⁰ Ld. 75. pont.

⁴¹ 3. § (1) bekezdés a) pont.

⁴² „Az első Big Mac szendvicset a pittsburghi McDonald’s étteremben készítették 1968-ban. Azóta is nagyon közkedvelt, a világ több mint száz országában (116 országban!), több mint huszonötezer McDonald’s éttermében fogyasztják. Éppen a népszerűsége miatt figyeltek fel rá a közgazdászok, hiszen ha összehasonlítjuk a Big Mac árait a különböző országokban, akkor meg tudják állapítani, hogy az adott valuta árfolyama túl magas vagy alacsony, esetleg épp megfelelő. Kevés olyan termék van, amelyet szerte a világban ilyen sok helyen állítanak elő, ezért is lehet a szendviccse az árfolyamok nagyságát mérni.” Ld. <http://nyuz.elte.hu/archiv24/2412/economode.html>

⁴³ Ld. <http://www.oanda.com/products/bigmac/bigmac.shtml>

⁴⁴ Ld. <http://www.oanda.com/products/bigmac/bigmac.shtml>

⁴⁵ „Tokió a világ vezető városa a bérek színvonalát tekintve. A vizsgált városok átlagához (8,9 USD) viszonyítva igen jól keresnek a zürichi, a New York-i, a genfi, a koppenhágai és még sok-sok amerikai és nyugat-európai város dolgozói. Budapesten a bérek az átlag 20%-ánál is alacsonyabbak, amellyel még a varsói béreket is jócskán alulmúljuk. Az Európai Unió legalacsonyabb bérű országának fővárosában, Lisszabonban több mint ötszörös a bruttó bérek szintje a budapestihez képest. A bruttó és a nettó bérek közötti arányeltérésekből az adó és társadalombiztosítási elvonások béren belüli arányára lehet következtetni. A bérből fizetett központi elvonások aránya Budapesten az egyik legmagasabb, így a nettó keresetet tekintve helyünk a világban a bruttónál is rosszabb. A Big Mac hazája egyben a hamburgerezők paradicsoma is, hiszen mindössze 12 percet kell dolgozni New Yorkban egy szendvicserért. Nyugat-Európa és Óceánia országaiban is jóval az átlag – 36 perc – alatti munkával lehet megkeresni egy Big Mac árát. Ez alól sajnálatos kivétel a két EU-csatlakozásra váró ország fővárosa, ahol még az ázsiai és a dél-amerikai szintet is meghaladja a megvásárlásához szükséges percek száma. A három termék összehasonlítása során a budapesti helyzet a kenyéرنél bizonyult a legkedvezőbbnek az átlaghoz viszonyítva, azt azonban nem szabad elfelejteni, hogy sok országban a kenyér nem része a tipikus étrendnek. Rizsnél már ismét igen rossz a magyar fogyasztó helyzete. A táblázatból a magyar bérszínvonal rendkívül nagy elmaradása látható mind abszolút (USD), mind relatív (vásárlóerő) tekintetben. A dollárban számolt béreknél több mint tízszeres az elmaradás azon országok városaihoz képest, amelyek közösségéhez csatlakozni akarunk néhány éven belül. A vásárlóerőt is figyelembe vevő a Big Mac-index is Budapest 2,5–5-szörös hátrányát mutatja az európai uniós országokhoz viszonyítva. Lemaradásunk a bérek tekintetében még sok fejlődő országhoz képest is nagy. Ilyen mértékű különbséget a teljesítménymutatók messze nem indokolnak. Az uniós csatlakozásra való felkészülés jegyében ráadásul az utóbbi 3 évben (az UBS 1997-ben mérte fel legutóbb a béreket ugyanezen módszerrel) a béreink ahelyett, hogy közeledtek volna, távolodtak a fejlett országok béreinek szintjétől. Ma a különbségek a korábbiaknál is nagyobbak.” Hanti Erzsébet: Mennyit ér a magyar bér?, www.mszosz.hu/adat-tar/mit_er_a_magyar_ber.htm

⁴⁶ A legújabb kutatási adatok további érdekes következtetésekre vezethetnek. A helyi lakosok fizetésének vásárlóértéke az UBS bank kutatása szerint Zürichben a legmagasabb a világon. Ez azt jelenti, hogy a keresetből – a létfenntartásra és a lakásra fordított kiadásokon felül – ebben a városban marad a legtöbb szórakozásra, spórolásra és luxuscikkek vásárlására. Míg Budapesten az árszint 56 százaléka az összehasonlítási alapul szolgáló zürichinek, a nettó órabér kevesebb mint 16 százaléka a svájci városban élők keresetének. Miközben a mai Európai Unió tagországainak vizsgált városai között az életszínvonalat összehasonlítva lakosainak legjobb – Luxembourg – és legrosszabb – Lisszabon – vásárlóereje között több mint ötvenszázalékos a különbség, a kelet-európai bővítés után ez akár 70–80 százalékosra is növekedhet. Míg például a ljubljanaiak hasonló életszínvonalon élnek, mint a lisszaboniak, Vilniusban az emberek gyakorlatilag feleannyit tudnak csak a bérükből vásárolni, mint a portugál főváros lakói és kevesebb mint negyedannyit, mint a Luxembourgban élők. Érdekes eredmény született az évente munkával töltött idő és az órabér összehasonlításából. A nyugat-európai és észak-amerikai országokban kapnak az emberek a legtöbbet egy munkaóráért, és ennek megfelelően kevesebbet is dolgoznak, mint az ázsiai munkavállalók, akik egy év alatt 52 nappal töltenek több időt munkahelyükön, mint az európaiak. Például a mindenhol alapélelmiszerként számon tartott rizs egy kilójáért Bombayben több mint másfél órát, Zürichben viszont alig 5–7 percet kell dolgozni. Budapesten egy kiló rizs 22 perc, Varsóban 16 perc munkával egyenértékű. Ld. Torma Péter: Budapest a legdrágább a régióban. *Népszabadság*, 2003. augusztus 25.

⁴⁷ Érdekes tanulságokkal szolgál például a képviselői összeférhetlenség és fizetések tárgykörében a Szonda Ipsos által még 1996 februárjában készült, a felnőtt budapesti népesség körére kiterjedt telefonos közvélemény-kutatás, ahol kiderült, hogy a megkérdezettek azt feltételezték, hogy a parlamenti képviselők havonta 225 ezer forintot kapnak kézhez, beleértve az alapfizetésüket és minden más jövedelmet, juttatást. A havi bruttó alapfizetés az idő tájt ténylegesen 87 750 Ft volt, tehát a közvélemény jelentősen felbecsülte azt. Különösen a középkorúak és a középfokú végzettségűek estek túlzásokba a képviselők fizetését illetően. Miután a kérdezettekkel közölték a valós alapfizetésre vonatkozó adatokat, a megkérdezettek 53%-a a képviselői feladatokhoz képest a 87 750 Ft-os alapfizetést nagyjából megfelelőnek tartotta; 27% sokallta; 18% pedig a végzett munkához képest kevésnek találta. Az összeférhetlenségi törvényjavaslat vitája során megfogalmazott javaslatok közül a többség, 73% azt helyezte, amelyik kategorikusan megtiltotta volna, hogy a képviselők máshol is állást vállaljanak. A megkérdezettek 13%-a valamivel engedékenyebb volt: az állami és önkormányzati cégeknél megengedte a munkavállalást. Nagyjából ugyanennyien képviselték a teljesen liberális álláspontot, miszerint nem kellene semmilyen megkötés a képviselők melléklásáról; bárhol dolgozhatnak. Ld. *Népszabadság*, 19996. február 19.

FORRÁSOK:

- Balogh Artúr: A törvényhozó hatalom (A képviselőség jellege, napidíjak). Budapest, 1899.
- Gerő András: Magyar polgárosodás. Atlantisz, 1993.
- Graves, Michael R.: The Parliaments of Early Modern Europe. Longman, 2001.
- Hanti Erzsébet: Mennyit ér a magyar bér?, www.mszosz.hu/adattar/mit_er_a_magyar_ber.htm.
- Haraszti Pálné (szerk.) A képviselők javadalmazása nemzetközi összehasonlításban. Háttéranyagok-Dokumentumok. Országgyűlési Könyvtár, Budapest, 1997.

- Horváth Irén (szerk.): A parlamenti képviselők javadalmazása, nemzetközi összehasonlítás. Háttéranyagok-Dokumentumok 66. (2003. évi 5. sz.). Országgyűlési Könyvtár, Budapest, 2003.
- Juhász Ádám: A pártelnökök zsebe. 2003. február 3., <http://axel.hu/cikk/axel.hu/23914>.
- Juhász Ádám: Jó vagy rossz évet zártak képviselőink 2002-ben? 2003. január 31., <http://www.axel.hu/cikk/axel.hu/23840>.
- Karsai József (szerk.): A képviselők jogállása és tiszteletdíja. Az Országgyűlés Hivatala, 2002.
- Kiss-Tóth Péter: A képviselők (és bizottsági tagok) tiszteletdíjának szabályozása egyes európai parlamentekben. A képviselők jogállása (1. rész). Parlamenti Dolgozatok IV., Parlamenti Módszertani Iroda, Budapest, 1996.
- Kukorelli István: Az országgyűlési képviselők jogállása. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1989.
- Mezey Barna: A nemesi képvisellettől a polgári képviselőig. In. Soltész István (szerk.). A képviselők jogállása (1. rész). Parlamenti dolgozatok IV., Parlamenti Módszertani Iroda, Budapest, 1996.
- Muharay Katalin: Portugál bérek: kinek sok, kinek kevés. Népszabadság, 2003. szeptember 13.
- R. Hahn Veronika: Lord Nolan: A képviselő nem eladó. Magyarországra látogat a brit közélet tisztaságának őre. Népszabadság, 1996. június 18.
- Soós Tibor: A képviselők tiszteletdíja és kedvezményei. In. Soltész István (szerk.). A képviselők jogállása (1. rész). Parlamenti dolgozatok IV., Parlamenti Módszertani Iroda, Budapest, 1996.
- Szűts Korinna: Vezetői szintek az államigazgatás rendszerében. Belügyi Szemle 2003/9.
- Torma Péter: Budapest a legdrágább a régióban. Népszabadság, 2003. augusztus 25.

OROSZ TÍMEA

Kereszténydemokraták és szocialisták

Két nagy frakció az Európai Parlamentben

Az Európai Parlament a magyar nemzeti parlamenti politikához hasonlóan erősen polarizált a jobb- és baloldali politikai spektrum mentén. A két nagy pólust a Európai Néppárt, azaz a kereszténydemokrata, valamint az Európai Szocialista Párt, azaz a szocialista, illetve szociáldemokrata pártcsoport jelenti.

Jelen tanulmány célja a két nagy európai pártcsoport politikai ideológiájának rövid felvázolása az 1999. évi és 2004. évi közvetlen európai választások politikai deklarációi alapján, illetve a közöttük dúló politikai küzdelmek bemutatása néhány fontos európai aktuálpolitikai kérdésben.

Az alapvető kérdés, amire választ keresek az, hogy vajon a két frakció minden kérdésben élesen szemben áll-e, és Európában továbbra is fennáll-e az ideológiai harc a jobb- és a baloldal nagy pártjai között, vagy fontos világpolitikai kérdésekben képesek konszenzusra vagy akár összefogásra is?

Erre az igen fontos elméleti felvetésre – a már létező szakpublikációk mellett – terjedelmes angol, német és magyar nyelvű sajtóanyag elemzésének segítségével próbálok választ adni.

AZ EURÓPAI PARLAMENT KERESZTÉNYDEMOKRATA FRAKCIÓJA (EPP-ED)

Általános áttekintés

Az 1999 óta legnagyobb európai parlamenti pártcsoport egyesíti magában az európai kereszténydemokrata, konzervatív és más közép- és jobbközép politikai erők főbb áramlatait. Az Eu-

rópai Néppárt lényegében mind a 25 tagországban képviselteti magát, habár nem mindenütt jelent ugyanakkora politikai erőt és az egyes nemzetek történelmi és politikai hagyományainak megfelelően minden nemzeti kereszténydemokrata pártnak megvan a saját színezete és vannak egyéni jellemvonásai.

Az Európai Néppárt elnöke jelenleg *Hans-Gert Pöttering*, akit a Német Kereszténydemokrata Párt (CDU – *Christlich-Demokratische Union*) delegált. Ő elnököl a pártcsoport kormányzati testületén belül, amely hat alelnökből és egy pénzügyi vezetőből áll, valamint az Európai Parlamentben az elnök jogosult felszólalni a pártcsoport politikai tevékenységét érintő kulcsfontosságú vitákban.

Az elnök munkájához kompetens tanácsadó testület nyújt szakmai támogatást, amelynek tagjai vagy az Európai Parlament tizenhét állandó szakbizottságának valamelyikében fejtik ki tevékenységüket, vagy a pártcsoporton belül a nemzeti delegációk vezetőiként képviseltetik magukat.

A pártcsoport operatív irányítását a titkárság végzi, amely mind politikai, mind pedig szervezeti munkával elősegíti a pártcsoport működését.

A pártcsoport mindemellett működtet egy ún. európai ötlet-hálózatot (*European Ideas Network*), amely a véleménynyilvánítás és véleménymegformálás politikai fóruma. Célja az Európai Unión belüli főbb politikai irányelvek és problémák megvitatása, színteret biztosítva a véleményalkotók számára az eszmecserére és szakmai vitákra.

Maga a frakció 1953 júniusában alakult kereszténydemokrata csoport néven, amely az Európai Szén- és Acélközösség még csak embrionális állapotban létező közösségi gyűlésén már jelentős politikai erőként lépett fel, azaz tevékenységével a kezdetektől fogva végigkísérte az Európai Unió történetét és aktívan részt vett a közös európai jövő megformálásában. Tagjai akkor még a nemzeti parlamentek delegáltjai voltak, hiszen közvetlen képviselő választásokra csak 1979-től kezdődően kerülhetett sor.

A pártcsoport mai neve Európai Néppárt és Európai Demokraták Parlamenti Csoportja (*Parliamentary Group of the European People's Party and European Democrats*, EPP-ED), amely egyrészt frakció sokszínűségére utal, hiszen számtalan európai nemzeti párt képviselteti magát ebben a frakcióban, másrészt arra, hogy a frakcióban képviselt pártok közül számosan az Európai Néppárthoz tartoznak.

Ez a pártcsoport hozott létre Európa történelmében első ízben olyan transznacionális, azaz nemzetek felett álló pártcsoportot, amely lényegében minden tagországban képviselteti magát és tömegpártként komoly szavazóbázist tudhat maga mögött. Ennek megfelelően a pártcsoport sokat hangoztatott célkitűzése az európai baloldallal szemben saját politikai célkitűzé-

seik megvalósítása annak érdekében, hogy az unión belül emberközeli politikai erőt képviselve közreműködjön a versenyképes és demokratikus alapelveken nyugvó Európa létrehozásában.

A jelenlegi Európai Parlamentben, ahol a jobboldali pártcsoportok jelenleg egyértelmű fölényben vannak a baloldaliakkal szemben, az Európai Néppárt igen erős pozíciót tölt be. Ez a fölény megnyilvánul az Európai Parlament havi plenáris ülésein, ahol is az 1999 óta lezajlott döntéshozó szavazásokon az esetek többségében a későbbiekben meghozott döntések mellett szavaztak.

Az eltelt évtized politikai sikerei biztosították a Európai Néppárt számára az európai intézményrendszeren belül számos kulcspozíció betöltését: néppárti képviselő tölti be a tizenhét állandó szakbizottságból nyolc elnöki tisztségét, a szakbizottságok tizennégy alelnöki posztjából hetet, illetve az öt kvesztorból négyet szintén az EPP–ED delegál. Az elnöki tisztségeken kívül a szakbizottságokon belül a csoport képviselői olyan kulcspozíciókat is betöltenek, amelyek biztosítják a jobboldali értékek és politikai célkitűzések érvényesülését az uniós jogalkotásban és döntéshozatali eljárásokban. Itt meg kell említeni az 1993. évi maastrichti szerződésen, az 1999. évi amszterdami szerződésen és a 2003. évi nizzai egyezményen végzett politikai munkát, illetve számos olyan jogalkotói tevékenységet, amelyek meghatározták az európai közös politizálás egyes alapvető irányelveit. Ennek eredményeképpen az európai jobboldal az uniós politikai területek csaknem kétharmadában döntő politikai erőként működik közre a jogalkotói eljárásokban.

Politikai prioritások

Az Európai Néppárt nyilvánosságra hozott politikai állásfoglalásában¹ legfontosabb politikai prioritásait öt pontban foglalta össze:

1. *(Tudásalapú gazdaság: a versenyképesség fejlesztése.)* A versenyképesség biztosításának alapvető feltétele az oktatásra és az egész életen át tartó tanulásra való mind szellemi, mind finansiális erőkoncentráció. Európa építéséhez a tudás, a tudományos kutatómunka elengedhetetlen kulcselem, hiszen új technológiák fejlesztése nélkül nem képes az európai társadalom megküzdeni a világ műszaki fejlődésének követelményeivel.

A jobboldal álláspontja szerint olyan európai gazdaság felépítésére van szükség, amely mind minőségi, mind mennyiségi értelemben véve világszínvonalú értéket képvisel. Ennek alapfeltétele a vállalkozói szféra támogatása, s olyan jogrendszer kiépítése, amely nem a multinacionális

vállalatok számára biztosít behozhatatlan előnyöket, hanem megfelelő keretfeltételeket teremt a kis- és középvállalkozások számára is.

2. (*Tartós fejlődés: az európai jövő építése.*) A nemzeti érdekérvényesítés mellett hosszú távon gondoskodni kell a közös európai örökség fenntartásáról és fejlesztéséről. Az európai szinten integrált társadalom által megteremtett közös javak és a tartós fejlődés fenntartása közös cél, közös kincs, amelyet gondozni kell. Súlyos problémát jelent az európai társadalom általános öregedése, illetve az átlagéletkor növekedése. A fiatalok családalapítási és gyermekvállalási kedve kedvezőtlen jövőképet fest. Ennek a problémának a megoldása is részét képezi az európai jövő építésének.

Mindezzel pedig természetesen szorosan összefügg a mezőgazdasági, a szociál- és környezetvédelmi politika, amelyek alapját képezik a kívánt társadalmi fejlődés elérésének.

3. (*Európa polgárai: megnövekedett igény a belső biztonság-ra.*) Az eltelt évek világpolitikai eseményei nyugtalansággal töltik el az európai embereket, amelynek következtében kardinális kérdéssé vált az európai polgárok számára a mindennapok biztonsága. A megfelelő biztonság- és stabilitáspolitikai jogos társadalmi elvárás az európai intézményrendszerrel szemben. Ide tartozik a közbiztonság az utakon, a külső határok védelme, a terrorizmus elleni harc, az egészség és a táplálkozás biztonsága, a munkanélküliség és a vállalkozásokat fenyegető csőd veszélye.
4. (*Európa a világban: új biztonságpolitikai kihívások.*) Ebbe a tárgykörbe tartozik a fejlődő országokkal szemben vállalandó kötelezettségünk, amely komoly pénzügyi terheket ró az Európai Unióra. A Kereskedelmi Világszervezettel folytatott tárgyalások igen fontosak Európa számára. A kereskedelem módja, a terjeszkedés és a génmanipulált élelmiszerek értékesíthetőségének kérdései alapvetően fontosak az európai emberek számára, ezért az Európai Néppárt ezeket az érdekeket kívánja szem előtt tartani politikai célkitűzéseiben és folytatott politikájában egyaránt.
5. (*Ésszerű költségkezelés: szigorúbb előírások szükségessége.*) A rendelkezésre álló költségvetés kezelése és a korrupció elleni harc rendkívül szigorú előírások bevezetését teszi szükségessé. Ezek a jogszabályok segítik elő a célok eléréséhez szükséges megfelelő eszközök biztosítását.

A költségvetési tervekkel és kiadásokkal kapcsolatos elszámolási kötelezettség az illetékes uniós intézményekkel szemben a demokrácia egyik alapkövetelménye.

A néppárti frakció szorgalmazza a költségvetés minden dimenziójára kiterjedő felülvizsgálat elindítását, a bürokratikus folyamatok újragondolását annak érdekében, hogy

a jövőben nagyobb rugalmassággal, ésszerűbb célkitűzések mentén kerüljenek a közösségi források felhasználásra.

AZ EURÓPAI PARLAMENT SZOCIALISTA FRAKCIÓJA (PES)

Általános áttekintés

Az európai szocialista pártok közötti kapcsolatok egészen 1864-re nyúlnak vissza, az I. Internacionálé megalakulásának idejére. Összefogásuk újabb szakaszára került sor a második világháborút követően, amikor az első lépéseket megtették a nyugati államok az európai gazdasági és politikai integráció irányába. Az első államközi egyeztetések már valós indítást jelentettek az európai szocialisták számára egy nemzetek felett álló központi pártszervezet alapítására.

1950-ben *Robert Schumann* francia külügyminiszter nyilvánosságra hozta az Európai Szén- és Acélközösség megalakítására vonatkozó terveit. 1950 és 1952 között hosszú tárgyalások kezdődtek Párizsban a hat lehetséges tagállam kormánya között. A tárgyalássorozatok előkészítésére az európai szocialista pártok olyan vizsgálóbizottságot hoztak létre (*Study Group on European Unity*), amelyben a hat jövődöbeli tagállam mindegyike képviseltette magát és az európai együttműködés aspektusainak kivizsgálására ült össze.

A hatvanas évekre az európai integrációs folyamat felgyorsulása szükségessé tette, hogy a szocialista politikai erők kidolgozzák közös európai programjukat, definiálják a nyugat-európai szocializmus alapelveit. Ez lehetővé tette, hogy minden magát szocialistának valló politikai erő számára iránymutatást nyújtsanak, illetve saját magukat identifikálják a többi európai politikai erővel szemben. Ennek az együttműködésnek lett az eredménye az Európai Szocialisták Parlamenti Csoportja (*Parliamentary Group of the Party of European Socialists – PES*).

A mai PES-pártcsoport tehát szintén a kezdetektől fogva részt vett az európai integrációs folyamatokban, s az Európai Parlament megalakulását követően kulcsfontosságú szerepet töltött be a közösségi politikában. Az 1979-től kezdődően megtartott közvetlen európai képviselő-választásokon is jelentős politikai sikereket értek el.

Mára a Szocialista Párt-csoport az erősen polarizált Európai Parlament másik fő pólusa: az európai baloldal legnagyobb frakciója. Jelenlegi elnöke *Martin Schulz*, a Német Szociáldemokrata Párt (*SPD – Sozialdemokratische Partei Deutschlands*) delegáltja, 202 fős pártcsoport felett elnököl, s képviselő-testületében 23 tagország küldöttei foglalnak helyet.

A pártcsoport munkáját az ún. „Bureau” koordinálja. A „Bureau” tagjai: a frakció elnöke, hét alelnök és egy kincstárnok, azaz pénzügyi vezető. A nemzeti delegáció tagjai (*National Delegation Members*), az operatív munkatársak és a titkárság végzik a meghozott döntések alapján a munka érdemi részét.

Politikai prioritások

Az európai baloldal értékrendjét elsősorban olyan emberközpontú irányelvek határozzák meg, amelyek a mai globalizálódó világ erodáló hatásainak igen nagymértékben ki vannak szolgáltatva. A 2004 februárjában közzétett szocialista politikai deklaráció² az alábbi fő értékeket jelölte meg: egyenlőség, szolidaritás az európai emberek között, szolidaritás a generációk között, szabadság, béke, az emberi jogok tiszteletben tartása, az emberi méltóság tiszteletben tartása, nemek közötti egyenlőség, demokrácia, szociális és jogi igazságosság, a kulturális és vallási különbségek tiszteletben tartása, az emberi élet értékének tisztelete, kollektív felelősség az egyén és a közszféra között.

A PES álláspontja értelmében ezek az értékek súlyosan sérülnek a globalizáció következtében, amely sérti a közösségen belüli tagállami érdekeket. Ennek következtében álláspontjuk szerint a nemzeti törekvések és a tiltakozó reakciók egyre agresszívebb módon kerülnek szembe a közösségi érdekekkel, amelyek gyengítik a kontinensszintű politikában a nemzetek közötti összefogás intenzitását és őszinteségét. Ez azonban élesen szemben áll az Európai Unió alapcélkitűzéseivel, s konfliktushelyzetet teremt mind a politikai elit tagjai között, mind pedig a társadalom és az európai politika között.

A PES 2004. évi politikai kiáltványában kiemelt szerepet kap az emberi jogok tisztelete. Az európai emberi jogi nyilatkozat megszületése nyomán szükségesnek tartják és indítványozzák az alapvető emberi jogok egyetemes chartájának megalkotását, amelynek betartatását egy szintén újonnan alakítandó, világszerte illetékes bíróságnak, az ún. nemzetközi emberi jogi bíróságnak kellene felügyelnie. Az alapvető emberi jogok egyetemes chartájának a már érvényben lévő emberi jogi vívmányokra kell építenie, és a már világszerte hatályban lévő jog alapján kell tárgyalássorozatok lebonyolításával létrehozni. A charta alapján minden embert, bárhol és bárhogyan is éljen, azonos jogok illetnek meg.

A nemzetközi emberi jogi bíróság az emberi jogok európai bíróságának mintájára kell, hogy megszülessen, s felelősséget kell vállalnia a chartában foglalt jogok védelméért és megőrzéséért. Az emberi jogokkal kapcsolatos jogalkotásnak azonban át kell hatnia a világpolitika minden döntését. Nem lehet olyan intézkedéseket és törvényeket hozni, amelyek akár csak minimá-

lis mértékben eltérnek vagy szemben állnak az emberi jogok európai nyilatkozatának tartalmával és célkitűzésével. Ennek értelmében a 21. századi Európa képét is emberközpontúnak kell megformálni mind gazdasági, mind szociálpolitikai tekintetben.

Az európai ember életfeltételeinek javítása, fejlesztése

Ebben a kérdésben szükség van a gazdaság-, a szociál- és a környezetvédelmi politika összehangolására. A világpiac kitágítása és a fejlődő nemzetközi kapcsolatrendszerek gazdasági tekintetben fejlődést jelentettek az európai társadalmak számára, mindazonáltal a kiéleződő nemzetközi verseny óriási nyomást gyakorol a szociális és költségvetési rendszerekre, nem beszélve a civil társadalmon belül érezhető érzelmi, lelki feszültségekről. A baloldal feladatának tekinti olyan kontinensszintű politika folytatását, amely ezeket a feszültségeket oldani képes.

1. *(Több és jobb munkahely teremtése.)* A globalizálódó világban tömegek kényszerülnek arra, hogy nem csak állást, de szakmát is váltsanak, hiszen a multinacionális vállalatok előretörésével komplett egzisztenciák válnak lehetetlenné. Ez a kor előrehaladtával egyre nehezebb a polgárok számára, ami igen erős társadalmi feszültségeket szül. Egyre inkább szükség van az élethosszig tartó tanulás intézményesítésére, valamint a megfelelő szakképzések biztosítására, amelyek lehetővé teszik, hogy a munkaerőpiac szereplői kivétel nélkül piacképes, értékesíthető szakmai tudás birtokába juthassanak, illetve megőrizzék szakismereteik korszerűségét.
2. *(Szociálpolitikai reformok bevezetése.)* A globalizáció és a nemzetközi gazdasági verseny következtében egyre nagyobb nyomás nehezedik a nemzetállamok szociális rendszereire. Éppen ezért a kor kihívásainak megfelelően minden európai államban jelentős szociális reformokra van szükség. Nem tehetők ki az európai társadalmak, illetve az európai jóléti államok a világgazdaság nyomása következtében fenyegető gazdasági és szociális regresszióknak, hiszen az Európai Unió célja az összefogásból származó gazdasági és szociális potenciál kiaknázása a társadalmi előrelépés érdekében; azaz a gazdaság van miértünk, és nem mi a gazdaságért.
3. *(Megfelelően koordinált gazdaságpolitika.)* A gazdaságpolitika szempontjából Európában jelenleg meglehetősen pesszimista hangulat uralkodik, nehéz tehát a jelenlegi kontextusban optimista jövőképet festeni, mégis elengedhetetlen a folyamatos gazdasági növekedés útján való haladás és az ehhez szükséges feltételrendszerek megfelelő

karbantartása. Amennyiben ezt a feltételrendszert nem vagyunk képesek megteremteni, megrendülhet az európai jóléti célkitűzések realitásalapja és az Európai Unió kulcspozíciója a világ gazdaság területén. A PES álláspontja szerint a jelenlegi közhangulat a gazdaság területén a tagországi értékrendek hibás összehangolásának köszönhető.

4. *(Ambiciózus fejlesztéspolitika a gazdaság minden területén.)* Az uniós belpolitikát tekintve a mai globalizálódó világban az európai jólét nem képzelhető el a globalizációs fejlődéshez alkalmazkodó fejlesztéspolitika nélkül, amely ma az európai szocialisták véleménye szerint elégtelen. Álláspontjuk szerint effektív fejlesztéspolitikai reformokra van szükség a kereskedelem, az oktatásügy, a szociális ellátás és az egészségügy területén. Amennyiben a szükséges intézkedéseket, döntéseket ezeken a területeken az uniós politika nem képes meghozni, akkor az Egyesült Nemzetek ezredfordulós célkitűzései (*United Nations Millenium Goals*) 2015-ig nem teljesülhetnek.

Nem válhat továbbá a fejlődő országok kérdése sem tisztán etikai kérdéssé. Az alapvető emberi jogokkal foglalkozó uniós jogalkotás nem csak a kontinens területén köt bennünket, hanem az egész világon, tehát minden európai politikusnak elemi kötelessége a segítségnyújtás, illetve az emberhez méltó élet biztosítása bárhol a világon.

Környezetvédelem – a jólét nem csak a gazdaságon múlik, hanem az „élhető” életkörülményektől is függ

Egyfelől a szegénység elleni küzdelem és az európai jólét fenntartása elképzelhetetlen megfelelő gazdasági növekedés és a világpiac kiterjesztése nélkül, másfelől azonban a gazdaság különböző területeinek módszerei nem tarthatóak fenn hosszú távon, mert természetes környezetünk elérte tűrőképessége határát és néhány évtizeden belül kimerülhetnek bizonyos erőforrások. Amennyiben a környezetvédelem területén nem fogantatunk alapvető változtatásokat, már a 21. században sem leszünk képesek végig fenntartani az emberi élet jelenlegi minőségét. Az európai jólét megteremtésének alapvető feltétele kell hogy legyen a megfelelő környezetvédelmi politika, tehát megfelelő környezetvédelmi programok indításával, az új környezetkímélő gyártási módszerek kutatásának támogatásával kell nyitnunk az új évezredet az európai politikában.

A világbéke megteremtése – a háború- és a terrorellenes küzdelem

Míg a berlini fal leomlása idején sokan a harmadik világháború fenyegetéséről beszéltek, mára ezek a félelmek elültek, mégis a nemzetközi terrorizmus felélékülése Európában is komoly félelmekre ad okot. A kémiai, biológiai és nukleáris fegyverek, valamint a nemzetközi bűnözés terjedése a világon új biztonságpolitikai intézkedéseket és különösen nagyméretű nemzetközi összefogást tesz szükségessé. Ennek megfelelően az Európai Unió és az ENSZ köteles a nemzetközi helyzetet Európa szempontjából külön is definiálni, s új biztonsági alapelvek és intervenciók kidolgozásával fellépni a közvélemény előtt. Szem előtt kell azonban tartani, hogy egy akut problémára csak úgy lehet diagnózist felállítani, ha nem csak a tüneteket, hanem a mögötte rejlő okokat is igyekszünk megismerni.

Migrációs politika – a munkaerő-áramlás megfelelő jogi szabályozása, a menekültkérdés megoldása, az áttelepültek gazdasági, szociális és kulturális integrációjának elősegítése

Európában a PES adatai szerint a népesség arányaihoz képest kb. 5 százalékos a bevándorlás mértéke évente, de az illegális bevándorlás köztudottan egyre súlyosabb méreteket ölt, ami az állampolgárokat növekvő aggodalommal tölti el. Az európai szocialisták számára igen fontos probléma a bevándorlók, illetve a politikai menekültek integrálása a társadalomba. Igen bonyolult kérdés ez mind gazdasági, mind szociális, mind kulturális értelemben.

A PES szerint a külföldiek, illetve leginkább az európai kultúra számára idegen értékrenddel rendelkező bevándorlók növekvő száma az egyik oka annak, hogy az eltelt évtizedben Európában ismét megerősödtek a különböző szélsőjobboldali elveket követő politikai erők és a társadalmon belül általában is nő az idegenellenesség és a rasszizmus. Ez egy igen veszélyes tendencia az európai demokráciára nézve. A helyzetet tovább súlyosbítja, hogy egyes európai államok igyekeznek szigorítani a külföldiek bevándorlását bürokratikus úton is, ami még inkább nehezíti a szegényebb sorsú külföldiek amúgy is nehéz helyzetét.

A PES politikai deklarációjában külön kiemeli egy emberséges, mégis hatékony európai bevándorláspolitika kidolgozásának szükségességét, s sürgeti az Európai Unió és tagállamai között egyeztetendő új program kidolgozását. Álláspontjuk szerint politikának külön kell kezelnie a bevándorolni kívánó, illetve a már bentlakó, letelepült külföldiek kérdését, amely pillanatnyilag szintén nem megoldott probléma.

A civil társadalom és a nagypolitika közötti szakadék megszüntetése, a polgárok aktív közreműködésre való ösztönzése

A globalizációs folyamat egyre inkább szükségessé teszi, hogy az európai politika egyre komplexebb, mégis a civil társadalom számára a lehető legátláthatóbb döntéshozatali eljárások mentén működjön. A PES politikai programjában sajnálatosnak ítéli meg a közszféra és a társadalom kiszorulását a politikai életből, s fontosnak tartja a politikai aktorok és a polgárok közötti – most már szakadéknyninak tűnő – távolság csökkentését és a politikai kommunikációs csatornák fejlesztését. A demokrácia elveinek megfelelően újra kell formálni a két szféra közötti kapcsolatrendszeret és egyre intenzívebben meg kell teremteni annak lehetőségét, hogy a társadalom egyes tagjai is aktívan közreműködhessenek és nyilvánosan véleményt formálhassanak Európa politikai kérdéseiben.

Mindebből az a konklúzió vonható le, hogy a huszonegyedik század elejére a politikai jobb- és baloldali politikai, illetve választási programjaiban nem figyelhetünk meg éles ideológiai különbségeket. A cél lényegében azonos, különbségeket az adott problémák elméleti megközelítésében, a problémafelvetésekben és a felhasználni kívánt eszközökben találhatunk. Egyértelműen megállapítható, hogy a 2004. évben lezajlott közvetlen európai választásokon a két oldal programja sok hasonlóságot mutat, s párthovatartozástól függetlenül magáénak vallja az Európai Unió és a demokrácia alapelveit, továbbá:

- mindkét program hangsúlyozza a közös európai alkotmány elfogadásának és érvényre juttatásának jelentőségét;
- jobb- és baloldali ideológiától függetlenül mindkét frakció örvendetesnek ítéli meg a 2004. évben lezajlott uniós bővítést, és hangsúlyozza az újonnan csatlakozott tagországok támogatásának, illetve felzárkóztatásának fontosságát.

A tanulmány további célja a parlamenti munkában a két oldal közötti politikai célkitűzések közötti különbségek elemzése és az Európai Parlamentben elfogadott és szokásos konfliktuskezelési módszerek ismertetése konkrét példákon keresztül.

PÁRTPOLITIKA ÉS PÁRTIDEOLÓGIA AZ EURÓPAI PARLAMENTBEN

Egy párt, illetve pártcsoporthoz bemutatásakor az ideológiai felfogás elemzése önmagában nem elegendő, hiszen egy politikai erőt leginkább politikai döntései és kidolgozott stratégiái fémje-

leznek a politikai porondon. A világ nagy kérdései és eseményei mentén betöltött állásfoglalások szerint határoznak sokszor a választók is, s a világpolitikát is a meghozott döntések viszik előre. Ez annál is inkább így van, hiszen az európai bal- és jobboldal között már nincsenek olyan ideológiai ellentétek, amelyek élesen szembeállítanák egymással a „mérleg két nyelvét”: legtöbbször konkrét politikai ügyek kapcsán robban ki vita vagy politikai csatározás, ahol a jobb- és a baloldal álláspontja nem állítható szembe egymással tisztán ideológiai alapokon, sőt sok esetben átfedést tapasztalhatunk az egyes pártok történeti ideológiái között.

Ez a fejezet olyan aktuálpolitikai kérdésekkel kíván foglalkozni, amelyek nagyban meghatározzák (vagy korábban meghatározták) az európai közhangulatot is: *Irak kérdése*, valamint az *Európai Unió újabb bővítési hulláma*.

Napjaink legnagyobb vihart kavart politikai vitáin keresztül kiválóan megvilágíthatóak az európai jobb- és baloldal közötti politikai különbségek és ellentétek.

Az utóbbi évek egyik legsúlyosabb világpolitikai problémája az iraki válság. Az alábbiakban természetesen mindenekelőtt az EP két nagy frakciójának, illetve az Európai Unió vezetőségének szemszögéből kívánok foglalkozni e témával.

A nyugat-európai országokban már évtizedek óta égető problémát jelentenek az iszlám és a keresztény világ találkozásainak konfliktusai. Itt elsősorban a nyugati társadalmakba beilleszkedni kívánó bevándorlókra, politikai menekültekre gondolok. Figyelembe kell azonban vennünk az ezredforduló után történt terrortámadások nyomán a mohamedán vallású emberekkel és országokkal szemben kialakult ellenséges közhangulatot is. A terrorizmus elleni védekezés kérdése a 2004. évi európai választásokon már kampánytémaként is szerepelt, hiszen a Madridban történt merényletek és az Irakba küldött európai katonai alakulatokat ért atrocitások nyomán az iraki válság már közvetlenül is érinti az unió polgárait és veszélyeztetheti mindannyiunk biztonságát.

A politikai közhangulat jelenleg ugyan hisztérikusnak nem nevezhető, mégis minden politikai erő publikálta már a maga álláspontját, s nem csak a kontinensszintű politikában, de a nemzeti parlamenteken belül is éles vitát váltott ki például az Irakba küldött katonai kontingensek kérdése.

A rendelkezésre álló sajtóanyagokból és jegyzőkönyvekből kitűnik, hogy az európai politikusok a diplomáciai kapcsolatok intenzívebbé tételével igyekeznek megszüntetni annak a látszatát, hogy Európában iszlámellenes hangulat uralkodna. Minden frakció honlapján feltűntetik a témában illetékes személyek nevét, azaz külön témafelelőse van az iraki kérdésnek minden pártcsoportban. Ez azt tükrözi, hogy párthovatartozástól függetlenül minden európai politikus célja, hogy ne hasadjon szét

a világ keresztényekre és mohamedánokra (*clash of civilisations*³), s az Egyesült Államok politikájától függetlenül is fenn kívánják tartani a békés diplomáciai kapcsolatok előfeltételeit.

Az Amerikai Egyesült Államok terrorellenes politikája is sok vitát kavart már az Európai Unión belül. Megoszlottak a vélemények az iraki válságba történő beavatkozásról is: mennyiben van közünk a történetekhez, mennyiben van jogunk és mennyiben kötelességünk beavatkozni az Irakban kialakult helyzetbe? Amerikai Egyesült Államokkal fennálló bonyolult gazdasági kapcsolatrendszer jelentősége is igen érzékennyé teszi ezt a kérdést Európa számára.

Az Európai Parlament honlapjai⁴ szerint mindkét nagy pártcsoport egyetért abban, hogy a válság békés megoldása a világ minden polgárának érdeke, s a diplomáciai kapcsolatok fenntartásába, ápolásába be kell vonni az *Egyesült Nemzetek Szervezetét (ENSZ)* is.

Az akkor még tizenöt tagállam között zajló politikai vita erősen polarizálttá vált, de nem elsősorban a bal- és jobboldal dimenziója mentén, hanem az amerikai politika szimpatizánsai és az abszolút háborúellenes álláspont között.

A két pólus azonban nem az EP pártcsoportjaiból, hanem – politikai hovatarozástól függetlenül – tagországokból állt össze: Nagy-Britannia az amerikai terrorellenes politika pártján állt, s szorgalmazta a támadás megkezdését, Franciaország és Németország azonban élesen szemben állt a háborús politikával, s elenezte az közel-keleti beavatkozást az amerikaiak oldalán.

Az Európai Unió többi tagországa e két pólus között foglalt állást. A végletekig élesedő politikai vita következtében az Európai Unió jószérével kettészakadt, s megzavarta a tagországok közötti kiegyensúlyozott politikai viszonyt, ami főleg *Tony Blair* brit miniszterelnök, valamint vele szemben *Jacques Chirac* francia elnök és *Gerhard Schröder* német kancellár egyenesen ellenséges viszonyában jutott kifejezésre.

A kisebb tagállamok, illetve az EU-bővítés küszöbén álló csatlakozni kívánó tagországok – köztük Magyarország – egyik vagy másik vitás fél mellé kellett, hogy álljon. A tagországi álláspontok kialakítása sem volt azonban egyszerű, mert az Európai Unión belüli feszültségek a nemzeti parlamenteken belül is jelentkeztek: nem csak óriási pénzügyi áldozatokról volt szó, hanem egy esetleges (világ)háborúról is, amely a második világháború globális tragédiája óta először fenyegette komolyan Európát.

Az európai baloldali politika és a baloldali média *Chirac* elnök merev elzárkózását elítélte, mondván, így semmi esélye annak, hogy az Európai Unió képes legyen áthidalni a két pólus között kialakult mély szakadékot; és továbbra is megmarad az a vákuum, amely az európai politikában az egyesült államokbeli retorika támogatói és azok között alakult ki, akik több időt szántak volna a tömegfegyverek felkutatására irányuló intézkedéseknek.

A jobboldal álláspontja szerint is igen korán holtpontra jutottak a tárgyalások az EU-tagországok között. A sajtóközlemények szerint, mialatt a fegyverek felkutatása zajlott Irakban, a francia elutasítás tovább tágította a tagországok közötti politikai szakadékot.

Az Európai Néppárt elnöke, *Hans-Gerd Pöttering* politikai nyilatkozataiban számtalanszor hangsúlyozta, hogy az EPP-ED továbbra is hajlandó az iszlám világ képviselőivel folyamatos párbeszédet folytatni, s nem tekinti magát csupán keresztény pártnak. Kiemelte, hogy tagjai, illetve képviselői között számtalan iszlám, illetve zsidó vallású politikust tartanak számon, és nem kívánják a pártcsoport politikáját pusztán vallási alapokra helyezni. Ez egy igen fontos megjegyzés, hiszen nem szabad elfelejteni, hogy az Európai Néppárt az európai politikában is kereszténydemokrata erőként szerepel. Legerősebb nemzeti pártja ráadásul a német CDU, amely rövidítés nevében *Christlich-Demokratische Union*, azaz Kereszténydemokrata Unió névből származik.

Az EPP-ED esetén tehát keresztény-konzervatív értékrendet valló pártok tömörüléséről beszélünk (vegyük figyelembe, hogy a magyar FIDESZ-MPPSZ és az MDF is ebbe a frakcióba delegálta megválasztott képviselőit!), fontos tehát hangsúlyozni, hogy ez nem jelent semmiféle elhatárolódást más vallásoktól, sőt az állandó kapcsolattartást más vallások képviselőivel egyik fő feladatának tekinti a pártcsoport.

Az európai jobboldal a 2001. szeptember 11-i New York-i és washingtoni események hatására hirtelen felerősödött amerikai terrorellenes politikát megértéssel kezelte, és sürgette az Egyesült Államok és az Európai Unió szoros együttműködését. Habár *Pöttering* 2002 nyarán minden nyilatkozatában⁵ elutasította az esetleges fegyveres beavatkozást Irakban, ugyanakkor az Amerika-ellenes hangokat is kritikusan kezelte. Elvetette például *Gerhard Schröder* német kancellár háborúellenes politikáját, de nem önmagáért az Amerika-ellenes hangokért, hanem mert nézete szerint *Schröder* a közelgő német választások kapcsán az iraki válság kérdését pártpolitikai célokká degradálta, és pánikkeltéssel próbált magának újabb szavazatokat szerezni. Mivel az Európai Néppárt európai összefogást hirdetett, és elvette az iraki válság kapcsán az uniós tagországok egyéni „akciózásának” lehetőségét is, nem tartotta helyesnek a *Schröder* által meghirdetett „önálló német út”⁶ kialakítását.

Hans-Gerd Pöttering az Európai Parlamentben megtartott több beszédében is hangsúlyozta, hogy az Európai Unión belüli megosztottság Szaddám Huszein malmára hajtja a vizet, s az Amerikával kapcsolatos viták is súlyos időveszteségeket okoznak a válság megoldásában. Nézete szerint Európának elsődleges feladata, hogy diplomáciai eszközökkel – és nem fegyverrel a kézben – a békés megoldáshoz járuljon hozzá. Csak akkor sza-

bad erőszakhoz folyamodni és fegyvert ragadni, ha semmilyen diplomáciai próbálkozás nem hoz eredményt.

Való igaz, hogy *Schröder* kancellár kijelentései súlyos vizsályt szítottak az Európai Parlamenten belül, és mindez hozzájárulhatott az újabb választási sikeréhez. Ennek azonban erkölcsi – vagy akár politikai – megítélése igencsak kérdéses, hiszen 2001. szeptember 11-én *Gerhard Schröder* volt az első európai politikusok egyike, aki feltétlen szolidaritást ígért az Egyesült Államoknak a Világkereskedelmi Központ ellen elkövetett merénylet után.

Schröder agresszív Amerika-ellenessége kockára tette az európai uniós tagországok és parlamenti pártcsoportok között a külpolitikai kérdésekben már szinte évtizedek óta fennálló egyensúlyt és egyetértést, a békés tárgyalási és diplomáciai stílus fenntartásának lehetőségét. *Schröder* ráadásul Németország kancellárjaként az Európai Unió egyik gazdasági nagyhatalmát képviselte, de jelen esetben mégis az EU-konzensus ellen dolgozott, s nem a közös álláspont kialakításán fáradozott, ami sok európai politikus szemében egyfajta kötelességszegés volt.

Az Európai Néppárt az iraki válság kapcsán folytatott plenáris vitákon felvetett még egy problémát, amely nem csak Irakot, hanem az egész arab és mohamedán világot érintette. Mielőtt Amerika fegyveres támadást indított Irak ellen, nem volt tisztázott, mit szól ehhez a többi iszlám ország. *Pöttering* többször is nyilatkozott a többi arab országhoz fűződő diplomáciai kapcsolatok jelentőségéről.⁷ Hangsúlyozta, hogy megfelelő információcserével biztosítani kell az iszlám világot arról, hogy Európa számára az iraki válság megoldása nem vallási kérdés, s nem az arab világ, hanem célzottan Szaddám Huszein rezsime ellen irányul. A szavakat tett is követte, hiszen 2003 februárjában *Hans-Gerd Pöttering* az EPP-ED színeiben találkozót szervezett Brüsszelben hat arab állam képviselőivel a fenti kérdések tisztázásának érdekében.⁸

Mivel a néppárti frakció az Európai Parlament kereszténydemokrata frakciója, a vallási kérdéseket, illetve az esetleges félreértések tisztázását *Pöttering* - okkal - saját felelősségének érezte. A nyilvánosság számára is világossá kívánta tenni a különbséget a terrorizmusért felelős arab országok és általában az iszlám világ között. Tudatában volt annak, hogy az általánosítás elkerülendő, hiszen az idegenellenesség Európa egyes országaiban így is súlyos problémákat okoz, s a hibásan kommunikált külpolitika ezt a helyzetet valóban tovább ronthatja.

Az iraki kérdésben vallott állásfoglalás másik érzékeny pontja maga az Amerikai Egyesült Államok. Az európai jobboldal képviselői által tett nyilatkozatok egyértelműen tükrözik a kérdés kapcsán kialakult álláspontot az Washingtonnal szemben is. Az európai jobboldal által tartott parlamenti beszédek az Egye-

sült Államok világpolitikában betöltött szerepét hangsúlyozzák, kiemelve igen fontos történelmi eseményeket is: *Pöttering* több alkalommal felelevenítette a második világháborút, illetve a világháború utáni újjáépítés éveit és a kuvaiti háborút.⁹

Ezen kívül jobboldali politikusként szem előtt kellett tartania az USA-val folytatott gazdasági kapcsolatokat is, amelyek át-meg átszövik az európai gazdaságot. Ha ez a kapcsolatrendszer bármilyen módon sérül, megtorpanhat az európai gazdasági fejlődésének üteme. Az iraki válság kapcsán meghozott politikai döntések tehát a világpolitika más területein is éreztetik hatásukat, akár többéves távlatban is. Ez persze nem azt jelenti, hogy az európai gazdaság ilyen erősen függene az amerikai viselkedéstől, mégis a politika minden területén működő kapcsolatrendszerekben keletkező rések súlyos károkat okozhatnak mindkét fél számára.

Az európai szociáldemokraták álláspontja nem tér el lényegesen a fentiektől, alapvető véleménykülönbségeket az iraki válsággal kapcsolatban nem figyelhetünk meg a kereszténydemokratá és a szociáldemokrata nézetek között.

A PES még 2003-ban összeállított és közzétett egy anyagot az interneten¹⁰, amely tartalmazza a pártcsoportnak az iraki krízissel kapcsolatos hivatalos politikai és jogi álláspontját. A nyilatkozat bevezetőjében elítélik Szaddám Huszein diktatúráját és egyoldalúan folytatott háborúját saját népe ellen, illetve követelik Irak teljes lefegyverzését és az esetleges tömegpusztító fegyverek mihamarabbi megsemmisítését.

A baloldal egyetért az iraki részvétellel, de elsősorban humanitárius alapokon, amely a szociáldemokrata politikai ideológiával megegyező álláspont. Szükségesnek tartják, hogy a jóléti államok hozzájáruljanak megfelelő anyagi eszközökkel a humanitárius tevékenységhez; orvosokat és más olyan szakembereket biztosítását tartják jelenleg szükségesnek, akik Irakban a hiányzó alapszolgáltatásokat a háborúban kárt szenvedettek számára legalább részben pótolni tudják.

A segélyezési folyamatok megszervezése és az alapvető emberi jogok tiszteletben tartása mellett hangsúlyozza a PES politikai nyilatkozata a jogállamiság, a demokrácia és az önkormányzatiság helyreállításának kérdését Irakban, valamint az ázsiai ország gazdasági, politikai és fizikai újjáépítésében az ENSZ kulcsfontosságú szerepét is.

Az állítólagos tömegpusztító fegyverek kérdésében igen éles viták robbantak ki még az iraki támadási megkezdése előtt. A közös európai álláspont kialakításában mindkét oldal véleménye szerepet kellett játszson, habár a véleménynyilvánítás különböző frontokon zajlott.

Enrique Baron a 2004. évi európai választásokig volt a PES elnöke. *Baron* kezdettől fogva ellenzett minden fegyveres beavatkozást Irakban.¹¹ *Pöttering*gel ellentétben még végső meg-

oldásként sem tartotta elfogadhatónak a háborút, akkor sem, ha minden diplomáciai eszköz csődöt mondana a világ politikusainak kezében. Álláspontja 2003 elején úgy hangzott, hogy egy esetleges fegyveres támadás globális háborút okozhat, hiszen az arab világ többi részének reakciója akkor kiszámíthatatlan volt, és világszerte beláthatatlan szociális és gazdasági következményekkel lehetett számolni. Ebben az akkori helyzetben akár iga-za is lehetett...

Miután az első fegyverzetellenőrök megérkeztek Irakba, s jó néhány hónap elteltével sem találtak semmilyen tömegpusztító fegyvert, *Jacques Chirac* francia elnök az addigiakhoz képest óvatosabb hangnemet ütött meg, s kijelentette¹², hogy egy esetleges fegyveres beavatkozásról kizárólag a ENSZ Biztonsági Tanácsa dönthet, és az erőszak csak a legutolsó eszköz, amelyet bevetni kívánnak. Ez a kijelentés 2003 tavaszán sokak számára meglepő lehetett, hiszen *Schröder* kancellárral együtt *Chirac* elnök volt az, aki mereven elzárkózott egy esetleges háború kibombantásától az Európai Unióval együttműködve.

Hans-Gerd Pöttering és *Enrique Baron* a két nagy európai frakció elnökei abban mindenestre egyetértettek, hogy az Európai Unió egyfajta békemisszió kíván lenni Amerika és Irak között, az Amerikai Egyesült Államok lojális szövetségeseiként, de semmiképpen nem vazallusaként.

Az európai baloldal – már említett politikai nyilatkozatának megfelelően – számtalanszor hangot adott azon aggodalmának, hogy minden politikus – legyen az európai, amerikai vagy arab – csak a háborús hangulat politikai oldalával foglalkozik, és senki nem gondol arra, hány ártatlan ember, asszony és gyermek életébe kerülhet, ha megtámadják Irakot. A szocialisták az iraki lakosság tömeges megsemmisítésétől tartottak¹³, felvetvén a kérdést, hogy „ha mi is ölni megyünk, mennyivel vagyunk jobbak az iraki emberek szemében, mint Huszein?”. Bármí történik, az iraki népet mindenképpen igazságtalanság éri, hiszen bárki bármilyen céllal megy Irakba, az emberek számára biztos szenvedést okoz, beláthatatlan időn belül a kisember helyzete biztosan nem javul.

2003 közepén egyre több kritikus hangvételű nyilatkozat látott napvilágot az USA politikájával kapcsolatban. Egyre kevesebbet lehetett olvasni az antiterrorista célokról és egyre többet az Amerikai Egyesült Államok gazdasági ambícióiról és arról, hogy Bush elnök a maga hasznára kívánja átrajzolni Ázsia politikai térképét. Vonatkozik ez mind a baloldali, mind a jobboldali politikusokra.

Igy például *Enrique Baron* egy alkalommal igen cinikus nyilatkozatot tett a Bush-féle politikáról, mely szerint George W. Bush legyen kedves hazamenni, és üljön le a papájával beszélgetni az előző iraki válságról. Irakot ugyanis ő is megtámadta, de az ENSZ és Európa egyhangú támogatásával tette azt.¹⁴

Charles Pasqua, ismert jobboldali francia politikus kijelentette, hogy az amerikaiak lényegében átverték Európát.¹⁵ Elhittették az Európai Unió politikusaival, hogy a döntéshozás konszenzusos alapon történik, az ENSZ bevonásával. Lényegében azonban semmi nem úgy történt, ahogy azt Bush elnök ne akarta volna. A kétoldalú tárgyalások idején Bush már előre tudta, mit fog tenni, s az Európával folytatott diplomáciai kapcsolatokat így utólag inkább színházi előadásokhoz, mint felelősségteljes nemzetközi politikai tárgyalásokhoz lehetne hasonlítani.

Ha ezt a feltételezést elfogadjuk, az egész iraki kérdés illegálissá válhat az Európai Unió szempontjából, s *Tony Blair* miniszterelnököt árulónak is kikiálthatjuk. Nem túlzás ez egy kicsit? A brit kormány mindvégig kitartott amellett, hogy az iraki diktátor megfékezése nem csak Irak belügye, hanem érinti az egész világ biztonságát, s a brit miniszterelnök ezt minden valószínűség szerint őszintén hitte is. Vákuumhelyzet akkor alakult ki, amikor az iraki fegyverzetellenőrök kijelentették, hogy – egyenlőre legalábbis – sem biológiai, sem kémiai, sem egyéb tömegpusztító fegyvert nem találtak Irakban. *Blair* számára ez lehetett maga a katasztrófa, hiszen a hónapok, sőt most már évek óta dédelgetett nemes cél alól kirántották a talajt. Semmi nem maradt vissza belőle, csak az Egyesült Államok nagyhatalmi érdekei és gazdasági ambíciói. Az európai politikusok *Blair*ből pillanatok alatt a világ megmentőjéből Bush elnök vazallusát „csináltak”, nem beszélve arról, hogy a brit kormány a botrányba nem csak hogy majdnem belebukott, de Nagy-Britanniában a miniszterelnök népszerűsége is igen csúfos csorbát szenvedett.

Mindeközben a legtöbb uniós tagország katonai alakulatai Irakban voltak - és zömében máig ott is vannak -, ami ismételt konfliktusokat okoz(ott) mind uniós mind pedig tagországi szinten. Spanyolországban például 2004 márciusában voltak az országos választások, s kampánytémák között első helyen szerepelt az iraki részvétel és természetesen az európai alkotmány elfogadása. A választásokat 8 év után először a szocialisták (PSOE) nyerték, és ezt egyértelműen a fenti két kampánytémának köszönheték: az új kormány megalakítása után Spanyolország a madridi merénylet kapcsán azonnal kivonta csapatait Irakból és *José Luis Rodríguez Zapatero*, az új miniszterelnök bejelentette, hogy az eddigi hivatalos spanyol állásponttal ellentétben nem kívánják tovább akadályozni az európai alkotmány elfogadtatását.¹⁶

Az időközben felállt új Európai Parlamentben a kedélyek végül elcsitultak, vitás kérdések többnyire már csak a békefenntartó hadserők Irakba küldésével vagy esetleges visszahívásával foglalkoznak. Az új Európai Bizottság ma már egyértelműen sürgeti az európai tagállamokat az iraki stabilizációs politikában való részvételre. *Jose Manuel Barroso*, az Európai Bizott-

ság elnöke kijelentette,¹⁷ hogy tekintet nélkül arra, hogy melyik tagállam támogatja, illetve nem támogatja az Egyesült Államok politikáját, jelen helyzetben mindannyiunk kötelessége, hogy felelősséget vállaljunk az iraki rendezésben és minél hamarabb létrehozzuk annak lehetőségét, hogy az iraki nép megteremthesse saját önkormányzatát mindenféle közbeavatkozó vagy békefenntartó külső hatalom nélkül. *Barroso* szerint ez az egyetlen békés módja annak, hogy gátat vessünk az Európát is fenyegető nemzetközi terrorizmusnak. Máskülönben sem lehet már utólag tudni, mi lett volna, ha a Bush-féle politika nem buktatja meg Szaddám Huszein rezsimjét. Európában most az a fő feladat, hogy az iraki kérdésben keletkezett megosztottságot és az egyes tagállamok között tátongó szakadékot felszámoljuk, és megteremtjük az „önműködő” iraki demokrácia alapjait.

Az iszlám problémával ugyan csak közvetetten, mégis kapcsolatban áll az Európai Unió soron következő bővítése, amelyre vonatkozóan a csatlakozási tárgyalások megkezdése Romániával, Bulgáriával és Törökországgal már a küszöbön állnak.

2004. október 4-én az Európai Bizottság már elfogadta a három ország csatlakozási stratégiáiról szóló dokumentumait, de Törökország uniós csatlakozása komoly politikai vitákat váltott ki a tagországok között.

Az iraki válsággal ellentétben az európai jobb- és baloldal között igen éles politikai viták dúltak az eltelt hónapokban a török EU-csatlakozás okán. A probléma rendkívül összetett, hiszen Törökország esetén nem csak a csatlakozási feltételek megteremtéséről van, szó hanem más külpolitikai, illetve emberi jogi problémák is felmerültek a csatlakozási tárgyalások megkezdésének akadályaként.

Emberi jogi problémákról már hosszú évtizedek óta tudtak az Európai Unió illetékesei, többek között az *Amnesty International* és a Török Emberi Jogi Szervezet (*Turkish Human Rights Association*) aktivistáin keresztül is. Törökországban több ezer eltűnt emberről tudnak, akiknek a sorsa minden bizonnyal összefügg az ország lakosságát helyenként rettegésben tartó rendőrállam „rendfenntartó” módszereivel. Európának ezenfelül értesülései vannak arról is, hogy a török rendőrség általi felhatalmazással embereket kínoz.

Törökország uniós csatlakozásával kapcsolatosan tehát felmerül jó néhány kérdés, amelyek a csatlakozási tárgyalások megkezdése előtt mindenképpen válaszra várnak. A fentiekben felvetett problémaköröket azonban nem minden európai politikai értékelési keretben.

Az *EPP-ED*-n, tehát az Európai Néppárton belül a képviselők között is megoszlanak a vélemények, tehát nincsen egységes kereszténydemokrata álláspont. A frakción belül alapvetően három különböző nézet vetélkedik egymással: az egyik csoport egyáltalán nem akar semmilyen szorosabb tárgyalást kezdemé-

nyezni Törökországgal, a másik csoport támogatja a csatlakozási tárgyalások megkezdését és az iszlám ország felvételét az Európai Unióba, a harmadik álláspont szerint pedig meg kell kezdeni a tárgyalássorozatot, de egy alternatív partneri kapcsolat kiépítése, s nem az uniós tagság céljából. Ehhez a harmadik csoporthoz sorolja magát a frakció vezetője is.

Hans-Gerd Pöttering kezdettől fogva ellenezte Törökország uniós csatlakozását, s ennek okait számtalan sajtónyilatkozatban ki is fejtette.¹⁸ Véleménye szerint Törökország messze nem felel meg a csatlakozási tárgyalások megkezdéséhez szükséges politikai kritériumoknak. Nevetségesnek nevezte *Günter Verheugen* uniós bővítési biztos azon kijelentését is, mely szerint Törökországban nincsen „szisztematikus kínzás”.¹⁹ *Pöttering* szerint evvel a kijelentéssel *Verheugen* igazolja és tolerálja a Törökországban zajló politikai jogcímen elkövetett kegyetlenkedéseket. A már említett emberi jogi kérdések és Ciprus politikai tagoltsága 1974 óta már önmagában kizárják a közösséghez való tartozás lehetőségét.

Való igaz, hogy az unió részéről nem feltétlenül indokolt egy olyan országgal tárgyalásokba bocsátkozni, amely a közösségnek akár csak egyetlen tagállamát nem ismeri el, márpedig Dél-Ciprus esetén ez a helyzet. *José Barroso* szavával élve, Törökország egy olyan klubnak akar a tagja lenni, amelynek egyik tagját még csak el sem kívánja ismeri.²⁰

Pöttering álláspontja szerint²¹ ugyan az unió nem kizárólag keresztény közösség, de ha a szociáldemokraták azt állítják, hogy a törökökre szükség van mint az iszlám és a keresztény világot összekötő hídra, akkor ennyi erővel csatlakozási tárgyalásokat lehetne kezdeni Marokkóval, Tunéziával és Líbiával is.

A török csatlakozás mindemellett teljesen megváltoztatná az Európai Unió karakterét is, hiszen nem csak egy iszlám országról és egy Európa számára teljesen idegen kultúráról van szó, hanem egy olyan hatalmas területről, amelynek jelentős része földrajzilag még csak nem is Európához tartozik. *Pöttering* szerint ha Románia és Bulgária csatlakozása után még Törökország is tagságot nyer, az unió „halálra bővíti magát”,²² amely az európai identitástudat és közösségi érzés²³ rovására mehet. Nem szabad elfelejteni, hogy Törökország lenne – illetve most már lesz – a legnagyobb állam, amellyel az unió csatlakozási tárgyalásokba fogott. Nem beszélve arról, hogy Törökországnak jelenleg 70 millió lakosa van, amely 2020-ra a demográfiai adatok szerint akár 90 milliós lélekszám fölé emelkedhet. *Hans-Gerd Pöttering* szerint megválaszolhatatlan a kérdés, hogy mit fog csinálni néhány évtized múlva az unió 100 millió törökkel.²⁴

Gazdasági érvek is szólnak a török csatlakozás ellen. Az adatok szerint a török lakosság életszínvonala és az egy főre jutó nemzeti jövedelem még a felét sem éri el a 2004-ben csatlakozott új tagországoknál rögzített adatoknak. *Pöttering* értetlenség-

gét fejezte ki, hogy miért kell Törökország csatlakozási feltételeit másképpen megszabni, mint ahogyan azt a közép-kelet-európai országok esetén tették.

Azt is figyelembe kell venni, hogy gazdasági értelemben az Európai Uniónak még ahhoz is időre lesz szüksége, hogy feldolgozza a 2004. május 1-jével történt uniós bővítést, hiszen az EU tagállamainak száma egyik napról a másikra 15-ről 25-re ugrott, s való igaz, hogy a 10 új tagállam közül egyik sem számít Európa gazdasági nagyhatalmai közé. Ezeknek az országoknak a támogatása és felzárkóztatása is hatalmas eurómilliárdokba fog kerülni a közösség számára. Az Európai Uniónak pedig nem az a célja, hogy mindenki tagja legyen, s a bővítési lázba esetleg a közösség maga is belerokkanjon.

Az Európai Néppárt frakcióján belül azonban megoszlanak a vélemények, és nem mindenki ért egyet *Pöttering*gel. *Volker Rühe* (CDU) például világpolitikailag óriási hibának tartaná, ha nem szavazná meg az Európai Parlament a török csatlakozást. A *Deutschlandradió*nak adott nyilatkozatában *Rühe* kijelentette, hogy Törökország euromanizálása döntő momentum a közkeleti stabilitás megteremtésében.²⁵ Ez az álláspont persze nem jelenti azt, hogy *Rühe* véleménye a CDU vezetőségének álláspontját osztja, sőt, éppen ellenkezőleg.

Lehetne persze még számtalan európai jobboldali politikust megemlíteni, akik nem értenek egyet a kereszténydemokrata frakció vezetőjének álláspontjával, s támogatni kívánják az iszlám állam csatlakozási tárgyalásainak megkezdését. Éppen emiatt közölte *Pöttering*, hogy nem kíván konszenzust kierőszokolni a pártcsoporton belül, szavazzon mindenki titkosan, lelkiismerete szerint. A titkos szavazás azért fontos, mert a lelkiismeret alapján hozott döntéssel az egyes képviselőknek még a delegáló országokkal szemben sem kell majd „elszámolniuk”.

Hans-Gerd Pöttering véleményével azonban nem kíván végletesen elzárkózni a Törökországgal folytatott szoros gazdasági és diplomáciai kapcsolatok elől, ezért köztes megoldást kínál. A tárgyalásokat folytatni kell Törökországgal a továbbiakban is, de semmiképpen sem az uniós csatlakozás előkészítése céljából. *Pöttering* egy privilegizált partneri kapcsolatot²⁶ kínál alternatívaként, amely megkülönböztető figyelmet és kapcsolatrendszer biztosít Törökországnak, de jogilag nem válik az uniós tagállamává. Ez egy különleges formája lenne a kooperációnak, mely szerint az eddig is fennálló szoros gazdasági és baráti kapcsolatrendszereket fenntartanák – már csak a Nyugat-Európában tartózkodó tömeges létszámú török vendégmunkás bizonytalan jogi helyzete miatt is –, s egyenrangú partnerként kezelnek, de nem kívánnák tagként felvenni.

Pöttering biztosította *Tayyip Erdogan* török miniszterelnököt arról, hogy elismeri azokat a reformokat és a török jogrendszerben véghezvitt változtatásokat, amelyek a haladó politikát fém-

jelzik, de felhívta a figyelmet arra, hogy a jog csak akkor jog, ha azt be is tartják, tehát országszerete, például az emberek kínzásának tilalmával kapcsolatos jogi tiltásokat. Ez pedig pillanatnyilag nyilván nincs így, akár évtizedekig is eltarthat, amíg az eltelt években meghozott törvények az emberek számára erkölcsi szabályokká válnak, s látványos változások következnek be Törökországban emberi jogi tekintetben is.

Az európai baloldal az iraki válsághoz hasonlóan a török csatlakozás ügyében is nyilvánosságra hozott egy politikai nyilatkozatot az interneten.²⁷ Ahogy a néppárti frakcióban, úgy a szociáldemokraták körében is megoszlanak a vélemények a kérdés kapcsán, mégis sikerült megegyezni és a közös hivatalos álláspontot deklaráció formájában közzé is tenni.

Ennek értelmében a PES egyértelműen támogatja Törökország uniós csatlakozását. Már 1993-ban meghatározták Törökország számára is a csatlakozási feltételeket és 1999 decemberében a helsinki EU-csúcson Törökországot hivatalosan is tagjelölt országgá nyilvánították. Az Európa Tanács 2002 decemberében Koppenhágában a helsinki döntés felhívta a közösség figyelmét, melynek értelmében Törökország jogosult a csatlakozási tárgyalások megkezdésére, amennyiben az 1993-ban felállított, a többi csatlakozni kívánó ország esetén is érvényes csatlakozási előfeltételeket teljesíti.²⁸

Amennyiben 2004 decemberében az európai államfők az Európai Bizottság ajánlására Törökország EU-csatlakozása mellett döntenek, a tárgyalásokat haladéktalanul meg kell kezdeni.

Mivel tehát egy lassan tíz éve zajló folyamatról van szó, amelynek Törökországon kívül még másikk – azóta már csatlakozott – 10 ország is részese volt, igazságtalan és inkorrekt lenne az iszlám ország orra előtt becsapni az ajtót.

A vallási és földrajzi szempontokra vonatkozó kereszténydemokrata aggodalmakat a nyilatkozat elveti és kijelenti, hogy azok nemhogy nem hátrányosak, de sokkal inkább az Európai Unió előnyére válnak, hiszen Törökország földrajzi fekvésénél fogva a régió stabilitáspolitikáját tekintve kulcsfontosságú partner, Görögországgal karöltve. Nem beszélve arról, hogy a mohamedán ország nagyszerű hidat verhet a keleti és a nyugati, valamint a keresztény és az iszlám világ között, tekintve, hogy az unió még véletlenül sem lehet kizárólag a keresztény államok „gyűjtőhelye”.

Az emberi jogi problémákkal kapcsolatosan a szociáldemokrata pártcsoport igen nagyra értékeli a Törökországban évek óta zajló reformokat, és fejet hajt a jelenlegi kormányfő, *Tayyip Erdogan* tevékenysége előtt. A politikai nyilatkozat belátja, hogy az új törvények érvényre juttatása és elfogadtatása az ország lakosságával nem rövid távú folyamat, mégis türelemmel és belátással kezeli ezek időigényességét. Egyedül a török állam militáris agressziója kapcsán fejezte ki aggodalmát a PES.

A szociáldemokraták lényegesen nagyobb hangsúlyt helyeznek az Európai Unió újabb bővítése kapcsán az emberi momentumokra: mindenki tisztában van vele, hogy Nyugat-Európában – elsősorban Németországban – több százezer török vendégmunkás él és dolgozik, akiknek a jogi helyzete mind a mai napig nem tisztázott. Még a harmadik generációban Németországban élő török családoknak sincsen rendezve a tartózkodási és munkavállalási engedélyekkel kapcsolatos joga, amit a PES tarthatatlan helyzetként ítél meg.

A szociáldemokrata pártcsoport – a jobboldalhoz hasonlóan – természetesen a médián keresztül is számtalan nyilatkozatot tett az ügyel kapcsolatosan. Mély sajnálatukat és megdöbbenésüket fejezték ki például a ciprusi népszavazással kapcsolatosan. *Mechtild Rothe*, a német SPD képviselője a népszavazás eredményét úgy értékelte, hogy a ciprusi görögök elszalasztottak egy igen fontos történelmi lehetőséget országuk újraegyesítésére, amelyet az ENSZ lényegében tálcán kínált fel a térség népeinek.²⁹ Emlékeztetőül: 1974-ben egy török invázió után létrehozták az észak-ciprusi török államot, amelyet Ankarán kívül senki nem ismert el. A görögök lakta területeken pedig a kábórú után megalakult a nemzetközileg elfogadott Dél-Ciprus.

Az ENSZ 2004. április 20-ára népszavazást tűzött ki, amelyen a két állam török és görög lakossága kinyilváníthatta véleményét a sziget újraegyesítéséről. A cél azonban nem valósult meg, mert a ciprusi görögök a népszavazáson 75,83 százalékos arányban elutasították az ország újraegyesítését célzó törekvéseket. Így lett végül csak Dél-Ciprus uniós tagállam, a török fennhatóság alá tartozó észak-ciprusi állam nem.

Gerhard Schröder német kancellár 2004 februárjában hivatalos látogatást tett Törökországban,³⁰ hogy jelenlétével is biztosítsa a mohamedán államot a szociáldemokrata Európa támogatásáról. Kijelentette, hogy a kereszténydemokraták sosem hittek a Törökországgal fenntartandó baráti kapcsolatokban és fenntartásaik egy iszlám vallású és kultúrájú állam uniós csatlakozásával kapcsolatosan nézete szerint teljesen megalapozatlanok. Elítélte *Pöttering* azon kijelentését is, mely szerint Törökország földrajzilag csak félig fekszik Európában, és mint ázsiai országnak, semmi keresnivalója egy európai intézményrendszerben. (Hozzátenném, hogy *Schröder* a *Pöttering* által elmondottakat erősen sarkítottan adta elő, és úgy állította be a jobboldali politikusokat, mint iszlámellenes, enyhén rasszista erőket.)

Schröder kancellár megütközésének adott hangot amiatt is, hogy éppen a német és osztrák konzervatív politikusok ellenzik a török csatlakozást, holott mindkét ország igencsak komoly bajban lenne, hogyha a török vendégmunkások szednék a sátorfájukat és elhagynák Németországot és Ausztriát. Nézete szerint évtizedek óta rendezetlen jogi körülmények között Nyugat-

Európa kihasználja az olcsóbb török munkaerőt, és hálátlan módon most a jobboldal be akarja csapni az unió kapuját a törökök orra előtt, pedig Európa nagyon sokat köszönhet a török népnek.

A jogi és politikai problémák megoldására Törökországnak pedig időt kell hagyni, hiszen egy több évtizedes elmaradást nem lehet egy nemzeten néhány törvény meghozatalával számon kérni. Európának kötelessége támogatni a török nemzetet a demokratizálódás útján, s nem diszkriminatív módon elzárkózni a csatlakozási tárgyalások elől.

Ha össze akarjuk vetni a jobb- és a baloldal álláspontját, megállapíthatjuk, hogy a jobboldal egy félig üres, a baloldal pedig egy félig teli pohárról beszél. A konzervatív politikusok szerint a pohár még félig sincsen tele, s még nagyon sokba fog nekik kerülni, hogy valamennyire feltöltsék. A baloldal álláspontja szerint a pohár már lényegében félig tele van, csak egy kicsit kell hozzátenni ahhoz, hogy abból rendesen lehessen inni.

JEGYZETEK

- ¹ The Europe Parliament and Supranational Party System; by Amie Kreppel, Cambridge University Press 2002, 51. old.
- ² Prioritäten der EVP-ED-Fraktion für 2004–2009, Ein Ideenbeitrag zur Politikgestaltung, 1–44. old.
- ³ Political declaration – High level policy group on globalisation; EMBARGO 5. February 2004; Party of European Socialist, 4–6. oldal; www.pes.org
- ⁴ www.epp-ed.org
- ⁵ www.europael.eu.int
- ⁶ www.eubusiness.com / sajtónyilatkozatok keresése „Pöttering”, „Irak” kulcsszavak alapján.
- ⁷ www.cdu-lkos.de / sajtónyilatkozatok keresése „Pöttering”, „Irak” kulcsszavak alapján.
- ⁸ www.cdu-lkos.de, www.eubusiness.com, www.cdu-csu-ep.de/presse / sajtónyilatkozatok keresése „Pöttering”, „Irak” kulcsszavak alapján.
- ⁹ www.epp-ed.org/Activities / keresése „Pöttering”, „Irak” kulcsszavak alapján.
- ¹⁰ www.cdu-lkos.de/poettering/2/reden3.php - 31k / keresése „Pöttering”, „Irak” kulcsszavak alapján.
- ¹¹ C:\WINNT\apsdoc\nettemp\283\SASQiraq_post_war_en_030514.doc 26/06/03
- ¹² www.eubusiness.com, www.spiegel.de, www.heute.t-online.de, www.der-standard.at stb. / sajtónyilatkozatok keresése „Baron”, „Irak” kulcsszavak alapján.
- ¹³ www.eubusiness.com / sajtónyilatkozatok keresése „EU”, „Irak” kulcsszavak alapján.
- ¹⁴ www.eubusiness.com, www.socialistgroup.org + a fentiekben említett PES politikai nyilatkozata az iraki válságról / keresés „PES”, „Irak” kulcsszavak alapján.
- ¹⁵ www.apa.at
- ¹⁶ www.europarl.de/index.php?vers=text& rei=1&dok=118&pid=128&range=2003&psize= - 36k

- ¹⁷ www.netzeitung.de
- ¹⁸ europarl.de/index.php?vers=text&rei=1&dok=118&pid=128&range=2003&psize=-36k
- ¹⁹ www.sueddeutsche.de/ausland/artikel/468/28440, www.cducusu.de
- ²⁰ www.inforadio.de
- ²¹ www.eubusiness.com, www.socialistgroup.org
- ²² www.cdu-lkos.de, www.eubusiness.com, www.cdu-csu-ep.de/presse / sajtónyilatkozatok keresése „Pöttering”, „Türkei” kulcsszavak alapján.
- ²³ www.cdu-lkos.de, www.eubusiness.com, www.cdu-csu-ep.de/presse / sajtónyilatkozatok keresése „Pöttering”, „Türkei” kulcsszavak alapján.
- ²⁴ www.dw-world.de/dw/article/0,1564,1429360,00.html - 64k
- ²⁵ www.cdu-lkos.de, www.eubusiness.com, www.cdu-csu-ep.de/presse / sajtónyilatkozatok keresése „Pöttering”, „Türkei” kulcsszavak alapján.
- ²⁶ www.epp-ed.org: Hans-Gerd Pöttering 2004. december 14-én, kedden este az Európai Néppárt frakcióülésén tett kijelentése.
- ²⁷ www.epp-ed.org: Hans-Gerd Pöttering 2004. december 14-én, kedden este az Európai Néppárt frakcióülésén tett kijelentése.
- ²⁸ www.epp-ed.org: Hans-Gerd Pöttering 2004. december 14-én, kedden este az Európai Néppárt frakcióülésén tett kijelentése.
- ²⁹ www.dradio.de
- ³⁰ www.cdu-lkos.de, www.eubusiness.com, www.cdu-csu-ep.de/presse / sajtónyilatkozatok keresése „Pöttering”, „Türkei” kulcsszavak alapján.
- ³¹ www.eurosocialists.org: Position der PES Fraktion zum Beitritt der Türkei.
- ³² www.eurosocialists.org: Position der PES Fraktion zum Beitritt der Türkei.
- ³³ www.socialistgroup.org
- ³⁴ www.sueddeutsche.de/ausland/artikel/181/27154/, www.cdu-csu-ep.de/tuerkei/idx-tuerkei.htm - 19k

FORRÁSOK

Könyvek

- Horváth Zoltán–Tar Gábor: Az Európai Parlament. Földkör Kiadó Budapest, 2004.
- Horváth Zoltán: Kézikönyv az Európai Unióhoz (ötödik, átdolgozott, bővített kiadás). Földkör Kiadó Budapest, 2002.
- Navracsics Tibor: A kis államok és az európai integráció jövőjével kapcsolatos vita. In.: Demokrácia és politikatudomány a 21. században. Szerk.: Szabó Máté. Budapest, Retjel Kiadó, 2002. (Bibliotheca Iuridica. Acta Congressuum 6.) 142–164.
- Navracsics Tibor: *Európai belpolitika. Az Európai Unió politikatudományi elemzése.* Budapest, Korona Kiadó, 1998. 342.
- Pfetsch R., Frank: Die Europäische Union – eine Einführung (2. Auflage). UTB für Wissenschaft, Wilhelm Fink Verlag, München, 2001.
- Gabriel, W. Oskar–Niedermayer, Oskar–Stöss, Richard: Parteiendemokratie in Deutschland (2. aktualisierte und erweiterte Auflage). Westdeutscher Verlag Wiesbaden, 2002.
- Rinsche, Günter (Hrsg.): Frei und Geeint. Europa in der Politik der Unionsparteien. Böhlau Verlag, Köln, Weimar, Wien, 1997.
- Ismayr, Wolfgang (Hrsg.): Die politischen Systeme Westeuropas. UTB für Wissenschaft. Leske + Budrich. Opladen, 1997.
- Political declaration – High level policy group on globalisation. EMBARGO 5. February 2004; Party of European Socialist; 2004.
- Hix, Simon–Lord, Christopher: Political parties in the European Union. MacMillan Press, 1997.

Judge, David–Earnshaw, David: The European Parliament. The EU Series. Palgrave & MacMillan, 2003.

Dokumentumok

50 Jahre – Geschichte der EVP-ED Fraktion, veröffentlicht von EVP-ED im EU-Parlament; 2002.

Prioritäten der EVP-ED-Fraktion für 2004–2009, Ein Ideenbeitrag zur Politikgestaltung, veröffentlicht von EVP-ED im EU-Parlament; 2004.

Unser Ziel: Die Wiedervereinigung Europas, veröffentlicht von PES im EU-Parlament, 2002.

Internet

www.europarl.eu.int

www.epp-ed.org

www.socialistgroup.org

www.eurosocialists.org

www.eubusiness.com

www.pes.org,

www.cdu-lkos.de

www.cdu-csu-ep.de/presse

www.spiegel.de

www.heute.t-online.de

www.derstandard.at

www.apa.at

www.netzeitung.de,

www.sueddeutsche.de/ausland/artikel/468/28440

www.cducsu.de

www.inforadio.de

www.dradio.de

www.handelsblatt.de

NAGY GÁBOR

Liberális és zöld frakciók az Európai Parlamentben

Az Európai Parlamentben a képviselők európai pártok, pártcsoportosulások színeiben ülnek; elmondhatjuk azonban, hogy ezek a szerveződések csupán „protopártok”, még nem képesek egy valódi érdekérvényesítő és hatalmi funkció betöltésére. Jelenleg funkciójuk korlátozott, például nincsenek önálló jelöltjeik, túl szorosan kötődnek a nemzeti pártokhoz, alig léptek túl azok korábbi együttműködési szintjein, ezért politológiai értelemben nem tekinthetjük őket pártnak (Laczkóné 2004, 126–127).

A fenti megállapítások fényében az ebben a tanulmányban vizsgált két EP-frakció még inkább hátrányban van, hiszen már méretüknél fogva is csak nehezen vehetik fel a versenyt a „két nagy” európai párttal, a szocialistákkal és a néppárttal, amelyek komoly befolyást gyakorolhatnak az egyre nagyobb politikai súllyal rendelkező Európai Parlament döntéseire. A szavazói racionalitás is azt sugallja, hogy a két nagyobb párt közül éri meg választani, hiszen azok valódi befolyással bírnak az EP döntéseire, azonban a liberálisok és a zöldek is alternatívákat próbálnak nyújtani szavazóik számára, szakpolitikai kérdésekben ragaszkodnak ideológiai alapvetéseikhez és markáns arcukatukhoz. A következő oldalakon ezen a csoportoknak a rövid történetét, az általuk képviselt ideológiákat és szakpolitikai elképzeléseiket kíséreljük meg bemutatni.

LIBERÁLISOK AZ EURÓPAI PARLAMENTBEN

Az alapok. Liberális Internacionálé

A szervezet 1947 áprilisában alakult meg, és alapja lett a liberális pártok nemzetek feletti csoportokba tömörülésének; kezdetben 19 liberális párt volt a tagja. Első alapdokumentuma az 1947-es oxfordi liberális manifesztum volt, melyet a második világháború utáni általános rossz helyzetből való lehetséges liberális kiútnak szántak. A dokumentumban lefektették a legfontosabb liberális alapelveket, így az ember azon képességét, hogy képes megkülönböztetni a jót a rossztól; kijelentették, hogy az emberek és a család iránti tisztelet a társadalom igazi alapja, az állam csupán a közösség eszköze, melynek nem lehet olyan hatalma, ami befolyásolja az alapvető emberi szabadságjogokat. Kiálltak az azonos lehetőségekért mindenki számára az oktatásban, a magántulajdon, a vállalkozás és a fogyasztói választás szabadsága mellett, a társadalombiztosítás általánossá tétele és a nemek egyenlősége mellett. A manifesztum elfogadói egyetértettek abban, hogy ezen jogokat csak az igazi demokrácia tudja biztosítani, ahol egyenlő, általános és titkos választójoggal az állampolgárok vehetik kézbe a politika formálást (liberális manifesztum 1947).

Az elfogadók felvetették, hogy a gazdasági szabadság korlátozása a politikai szabadság eltűnéséhez vezet, ezért az állami tulajdont csak olyan szinten látják helyénvalónak, amit már egy magánvállalkozás nem tudna kezelni, vagy ahol a szabad verseny nem lehetséges. A közösségi jólétet a csoportérdekek fölé helyezték, a munkavállalás feltételeit javítani kívánták. El akarták érni, hogy az egyének nagyobb mértékben vegyenek részt a közügyek gyakorlásában (liberális manifesztum 1947).

A manifesztum készítői a háború elkerülése, a világbéke és a gazdasági prosperitás elérése érdekében az alábbi tényezőket tartották szükségesnek minden nemzet számára: a nemzetközi szervezetekhez való lojális ragaszkodást, azok döntéseinek elfogadását; az emberi jogok tiszteletben tartását; a nemzeti kisebbségek jogainak garantálását, tiszteletben tartását; a hírek, szolgáltatások, árucikkek szabad áramlását a nemzetek között, a szabad utazást az országok között; valamint a világ lemaradó országai felzárkóztatásának elősegítését azok lakosainak részvételével (liberális manifesztum 1947).

A Liberális Internacionálé (LI) 1967-ben ismét Oxfordban ült össze, ekkor már 20 párt volt a tagja. Itt a szervezet második alapdokumentumában, az oxfordi deklarációban kimondták, hogy egyetértének az 1947-es liberális manifesztum által lefektetett elvekkel, üdvözlük, hogy a manifesztum elvei bekerültek az ENSZ deklarációiba, illetve az újonnan szuveréné vált államok alkotmányaiba. Szükségesnek tartották továbbá a 20 év

alatt felmerült problémákra a válaszádat a manifesztum elvei alapján (oxfordi deklaráció 1967).

Az egyik legfontosabb problémának tartották az egyre mélyülő szakadékot a szegény és gazdag országok között a technológiai, ipari és tudományos fejlődés korában. Az új a vívmányokat az emberiség szolgálatába kívánták állítani ennek a szakadéknak az eltüntetése érdekében. Felvetődött a decentralizáció gondolata, összhangban az állam és a monopolcsoportok visszaszorításnak tervével az egyén nagyobb szabadsága érdekében. Felleptek a privát szektor autonómiája és a szabadpiac mellett, amelyeket szükségesnek ítélték a társadalmi haladáshoz. Ugyanakkor felvetődött a természeti erőforrások megőrzésének gondolata is (oxfordi deklaráció 1967).

Az egységesülő Európa eszméje is hangsúlyt kapott, fontosnak ítélték a nemzetközi gazdasági kooperációt, az esélyegyenlőséget, a liberális demokráciát, mint a szabadság és béke megőrzésére leginkább alkalmas kormányzati formát. Az LI itt vetette fel – elsőként – a közvetlen európai választások lehetőségét, melyről az Európa Tanács 1976-ban hozott döntést (Szeme-re 1999).

A LI harmadik alapdokumentuma a római felhívás 1981-ből, amely már mint több kontinens liberálisainak felhívása jelent meg, szentesítette az 1947-es liberális manifesztumot, az 1967-es oxfordi deklarációt, és fellept az emberi jogok durva megsértése ellen, mely abban az időszakban tapasztalható volt, és veszélyeztette a békét, a demokráciát. A felhívás részleteiben kitér a korszak problémáinak liberális megoldási lehetőségeire, nagyobb hangsúlyt kapott benne a környezetvédelem, a jóléti kérdések, de legjelentősebb problémakörének az akkori kétpólusú világrend tekinthető. Az LI ebben a dokumentumában jobban elszakad Európától, globális kérdésekre kínál liberális válaszlehetőségeket, tagsága ekkor már nem csak európai liberális pártokból állt (római felhívás 1981).

Európa és a liberális pártok

A liberális internacionálé tagjai számára laza együttműködési keretet biztosított, amelynél az egységesülő Európa liberális pártjai nagyobb fokú szervezetséget kívántak meg, különösen a közvetlen európai parlamenti választás bevezetése felé haladva. 1976 márciusában a stuttgarteri alapító kongresszuson az Európai Parlament liberális frakciójának kilenc pártja létrehozta az Európai Közösség Liberális Pártjainak Szövetségét. Elhatározták, hogy a liberális pártok egységes programot dolgoznak ki az első közvetlen európai parlamenti választásokra. A stuttgarteri nyilatkozat meghatározta, melyek a párt felfogása szerint az EU legfontosabb célja: az emberek polgári és politikai jogainak

európai szintű biztosítása. A többségi pártlistás szavazáson alapuló, a kisebbségek és a különböző régiók jogait tiszteletben tartó működés; a tartós és kiegyensúlyozott gazdasági növekedés biztosítása; a szociális háló kiépítése a szegényebb rétegek további leszakadásának megakadályozására; az EU közös külpolitikájának kialakítása az európai biztonságért és a világbékéért; a személyi szabadság, esélyegyenlőség biztosítása; az eszmék és pártok szabad versenye alapeleme legyen minden társadalomnak. Az Európai Liberális, Demokrata és Reform Párt (ELDR) mai formájában 1986-ban alakult meg a cataniai kongresszuson (Laczkóné 2004, 137; Horváth–Tar 2004, 74; Szemere 1999).

Ebben a tanulmányban minket a jelenlegi frakció működése, felépítése, szakpolitikai elképzelései, a liberalizmus alapértékeihez való viszonya érdekel, ezért ezután az ideológiai és a történeti áttekintés után áttérünk a jelenlegi helyzetre, illetve a közvetlen előzményeire.

Az ELDR 2004-es választási programja

A kibővülő EU számára készült ez a választási program, mely liberális nézőpontokat, válaszokat kínál a felmerülő problémákra. Hangsúlyozza az Európai Parlament egyre fontosabb szerepét az unión belül, jelentős törvényhozási hatáskörét s beleszólását a költségvetés elfogadásába. A közvetlenül választott testület fontos szerepet tölt be az ellenőrzésben, és vizsgálhatja a többi intézmény politikai döntéseit. Az ELDR ezen ellenőrző szerepkör további megerősítését szeretné, ezért deklarálja, hogy az EP-választáson minden szavazat számít (ELDR 2004).

Európára vonatkozó tervek

A párt támogatja az európai alkotmány létrehozását, elfogadását, mely tisztázhatja az EU céljait, értékeit, alapelveit, ésszerűbbé teheti a döntéshozatali eljárást, és sok más, a közösséget érintő kérdésben hozhat megfelelő megoldást.

Cél, hogy minden ember ott éljen és dolgozzon Európán belül, ahol kíván, az ezt gátló korlátozásokat fel akarják oldani. A párt terve, hogy modernizálja az európai gazdaságot, mert a lisszaboni folyamatot nem látja elég hatékonynak.

A kutatás-fejlesztést rendkívül fontos ágazatnak ítéli meg, melynek növelni kell a finanszírozását, különösen a „tisztá” és megújuló energiaforrásokra vonatkozó kutatásokét. Olcsósítani kívánja a szellemi tulajdon védelmét az innováció előmozdítása érdekében, vissza kívánja szorítani a bürokráciát és egy hitelesen nyitott piacgazdaság kialakításán fáradozik a szabad ver-

seny elősegítése érdekében. Alapcél az államháztartás fenntarthatósága, ennek érdekében szorgalmazza a költségvetési mérlegek szigorú ellenőrzését (ELDR 2004).

Pénzügyi szempontból fontos az adópolitika pragmatikus megközelítése, eszerint a tagállamoknak maguknak kell meghatározniuk adópolitikájukat, ez azonban nem zárja ki az adórendszer alapjainak egységesítését a hatékonyabb működés érdekében. Az áfakulcsok csökkentése a munkaigényes szolgáltatások esetében hasznosnak bizonyult, és a párt támogatja a kiterjesztését több szektorra. Az oktatást elősegítendő támogatják az alacsonyabb áfakulcsok alkalmazását a tankönyvek esetében. Meg kell teremteni a pénzügyi szektor esetében is a belső piacot, több választási lehetőséget és magasabb nyereséget kell biztosítani az érintettek számára.

A szolgáltatásokat költséghatékonnyá és fenntarthatóvá kell tenni, pontos szabályozásra van szükség, meg kell akadályozni a monopóliumok és kartellek kiépülését. A közlekedés közösség szintű integrációjára lenne szükség, a tömegközlekedés színvonalának javítására.

Szükség van az intézményi átláthatóság, valamint a polgárok információhoz való hozzáféréseinek biztosítására (ELDR 2004).

Hiteles választási szabadságot kell biztosítani a fogyasztók számára a megfelelő információk megismerhetővé tételével. Szükség van európai élelmiszer- és vidékpolitikára.

A regionális politika kulcsfontosságú az EU gazdasági és szociális kohéziójának megtartása és fejlesztése céljából. Cél a régiók közötti és régiókon belüli egyenlőtlenségek csökkentése, a regionális együttműködés elősegítése, a strukturális politika reformja, közösségi kézben tartása.

Az ELDR a munkanélküliség legyőzésének és a gazdasági növekedés elősegítésének legfontosabb eszközeinek a piac liberalizálását, a munkapiaci rugalmasságot, valamint a munkaerő mobilitását látja. Esélyegyenlőség szempontjából figyelmet szentel az időseknek, a kisebbségeknek, a gyermekeknek és a nemeknek.

Leírják, hogy a bűncselekmények, a terrorizmus már nem ismeri a határ fogalmát, ezért szükség van egy demokratikus bel- és igazságügyi együttműködésre az EU-ban, melynek teljes parlamenti ellenőrzését helyénvalónak látnák. A menekültügy és a bevándorlás kezelésére is közös politikát kell kialakítani, a párt elzárkózik az „európai erőd” gondolatától. A sokszínűség Európáját fenn kell tartani, a csoportosulás elkötelezi magát az idegengyűlölet és a rasszizmus ellen, egyenlő lehetőségeket kíván teremteni a munkavállalási és oktatási politikákon keresztül mindenkinek. A különböző vallásokkal szembeni tolerancia és megértés alapvető, biztosítani kell a kisebbségi és regionális nyelvek védelmét, el kell ismerni az azonos neműek közötti párkapcsolatot, házasságot. A szociális kohézió megteremtéséhez

fontos a kulturális együttműködés az új tagállamokkal (ELDR 2004).

A párt továbbra is támogatja az EU bővítését, viszont annak feltételei nem képezik alku tárgyát. Különös fontosságú az emberi jogok biztosítása, védelme az EU-ban, ezen a területen az ELDR szerint van még mit fejlődniük a régi és új tagállamoknak egyaránt.

Az ELDR meg kívánja adni az Európai Parlament számára a teljes költségvetési hatalmat, küzdeni fog a pénz értékének megóvása érdekében a csalás és a korrupció ellen. Fontos elem a tervben a költséghatékonyság és a pénzek áramlásának ellenőrzése, mely még a bizottság működésére is vonatkozik, melynek szintén a racionalizálását tervezik (ELDR 2004).

Globális tervek

Az EU-nak aktívan támogatnia kell az ENSZ-t, és határain túl is jelentős szerepet kell játszania az emberi jogok védelmében, különös tekintettel a gyermekekre. Az Egyesült Államokban nem versenytársat, hanem partnert kell látnia a közösségnek, és együtt kell dolgoznia vele a közösen tisztelt értékekért. Erősíteni kell az EU és az európai gazdasági térség közötti kapcsolatokat. Az ELDR aktív, közös külpolitikát támogat annak érdekében, hogy az EU megfelelő súlyhoz juthasson a nemzetközi szinten. A közös európai biztonsági és védelmi politika kialakítását is szükségesnek látják. A globalizáció kérdéséről leírják, hogy az olyan jelenség, amely ellen nem küzdeni kell, hanem irányítani, és a megfelelő irányítás lehetővé teszi a pozitív hozadékok széles körű elterjedését. A fejlődő világot támogatni kell a megfelelő módokon, de a világméretű gyógyír egy kibővített szabadkereskedelmi övezet lehet, melybe bekerülhetnek a fejlődő világ országai is. A környezet megóvása globális cél a fenntarthatóság elérésével, a fenntartható fejlődéssel egyetemben (ELDR 2004).

Választások 2004-ben és az új frakció

„A Liberálisok és Demokraták Szövetsége Európáért képviselőcsoport megszületett”, jelentette be Graham Watson, a szerveződéés brit frakcióelnöke 2004. július 14-én egy összevont sajtókonferencián. Az új képviselőcsoport az Európai Liberális, Demokrata és Reform Párt (ELDR) csoportjának utóda, melyhez a magját képező liberálisok mellett csatlakoztak a konzervatív frakcióból kiváló francia UDF, a litván Munkás Párt és az olasz Margaréta Párt képviselői. A képviselőcsoport 80 fős tagsággal indult, mára már 88 tagja van, akik 19 különböző országból kerültek az EP-be. Megalapításának egyik fő célja volt, hogy

a liberális és elkötelezetten integrációpárti centrista erők nagyobb befolyáshoz juthassanak az Európai Parlamentben. A képviselőcsoport első politikai erőpróbája Bronislaw Geremek EP-elnöki jelölése volt, amit azonban a néppárti és szocialista képviselők leszavaztak. A frakció nemzetek és pártok szerinti megoszlását mutatja a melléklet 1. táblázata.

Az új képviselőcsoport 10 pontos programja

A 10 pontos program tartalma lényegileg megtalálható az ELDR 2004-es választási programjában, ezáltal lemérhető, hogy a friss centrista frakció az új pártokkal kibővülve is a liberális alapelvek képviselését tartja feladatának. A különbség talán annyi, hogy egyrészt prioritást állítottak fel a különböző célok között, és 10 fontosat jelöltek ki a képviselőcsoport programjában.

Legfontosabb célként a béke elősegítését jelölik meg, egy olyan föderális unión keresztül, amely tiszteletben tartja a különböző kulturális, helyi és nyelvi identitásokat, és nyitott minden európai állam számára, amely megfelel a tagsági kritériumoknak. Olyan uniót képzelnek el a liberálisok, amelyben egy minősített többségi szavazási rendszerrel teljes mértékben kibontakozhat az európai szuverenitás, a szubszidiaritás elvével összhangban.

Ennek érdekében el akarják érni, hogy az EU egységesen jelenjen meg a világpolitikában. Támogatják a közös kül- és biztonságpolitikát, a közös védelempolitikát, valamint erősíteni kívánják az EU befolyását a nemzetközi kereskedelemben és pénzügyi vonatkozásokban.

Meg kívánják nyitni, demokratizálni és elszámoltathatóbbá akarják tenni az EU intézményeit, annak érdekében, hogy az európai kérdés vitája eljuthasson azokhoz is, akik jelen pillanatban abból kirekesztettnek érzik magukat (Liberálisok 10 pontja 2004).

Biztosítani kívánják minden európai polgár alapvető jogait, és meg akarják szüntetni a diszkrimináció minden formáját. Hisznek abban, hogy a társadalom célja az, hogy hozzásegítse polgárait az önbeteljesítéshez az oktatás minden szintjének fejlesztésén keresztül. Erősíteni akarják a gazdasági irányítást az euró bevezetése után, biztosítani akarják a pénz értékét az adófizetők számára mindenfajta csalás és kiskapu kiszűrésével.

Európát a világ vezetőjévé akarják tenni a környezetvédelem tekintetében, amely az egyik legfontosabb kérdéssé vált a fenntarthatósággal egyetemben. A globalizációt mindenki számára működővé akarják tenni, elérhetővé úgy, hogy a meglévő kulturális értékeket ne veszélyeztesse.

Az európai régiók teljes elismerését és fejlődését kívánják elősegíteni, különösen azokat, melyek törvényhozó erővel bírnak, és olyan strukturális politikát akarnak létrehozni, amely

kiaknázza a leginkább szükeket szenvedő régiók potenciáljait (Liberálisok 10 pontja 2004).

Az ALDE-frakció eddigi politikai lépései a sajtómegjelenések tükrében

A liberális frakció munkáját eddig kiadott két hírlevele, sajtóközleményei alapján vizsgáltuk. Az elemzésbe bekerülés szempontjai a következők voltak: megjelenés az ALDE hírlevelében, vagy az ALDE sajtóközleményei között és az Euractiv

2. táblázat.

Cikk	Forrás	Téma
Európai alkotmány	Hírlevél 04/09	belpolitika
Beszlan: az ALDE elítéli Putyin csecsen politikáját	Hírlevél 04/09	külpolitika
Az EU és Irak jövője: egy eneráció munkája	Hírlevél 04/09	külpolitika
Az ALDE szerint az EU kormányainak gyakorolni kellene, amit elrontanak a költségvetés-tervezésben	Hírlevél 04/09	gazdaság
Az ALDE jelöli a Riporterek határok nélkült az EP Emberi Jogi Díjára	Hírlevél 04/09	emberi jogok
Stabilitási egyezményi reform: stabil gazdaság, kockázatos politika	Hírlevél 04/09	gazdaság
Az EP elutasítja a Barroso Bizottságot	Hírlevél 04/10	belpolitika
Az ALDE nagyobb nyitottságot sürget az Európai Központi Banknál	Hírlevél 04/10	gazdaság
Belorusszia és Ukrajna: Európának többet kell tennie, hogy segítse őket	Hírlevél 04/10	külpolitika
Az ALDE költségvetési jelentése növeli a juttatásokat Európa demokratikus házórzőjének	Hírlevél 04/10	gazdaság
Az ALDE prioritásokat állít fel az Európai Tanács vezetőinek novemberi találkozójára	Hírlevél 04/10	belpolitika
Az EP megszavazta az egyidejű népszavazást az európai alkotmányról	ALDE Press Room 04/10	belpolitika
Az európai alkotmány zöldebb európai energiapolitikát jelenthet környezetpolitika	ALDE Press Room 04/11	
ALDE: az EU-nak fenn kell tartani a tiltást a fegyvereladásokra Kínának	ALDE Press Room 04/11	külpolitika
Sürgősen ki kell vizsgálni a romániai szavazást – Watson	ALDE Press Room 04/11	külpolitika
A demokrácia győzelme Ukrajnában	ALDE Press Room 04/12	külpolitika
Igen Törökországra egy „politikai” Európai Unióban	ALDE Press Room 04/12	külpolitika

weboldalon (<http://www.euractiv.com>) egyaránt. Ezáltal biztosak lehetünk benne, hogy a legjelentősebb hírek kerültek be a csokorba. A biztosjelöltek meghallgatására vonatkozó híreket nem elemeztük. Egy hírre vonatkozóan csak 1 cikket választottunk be, a legelsőt. Az eredmények az alábbi, 2. táblázatban láthatóak.

Láthatjuk, hogy az ALDE-frakció eddigi működése során az európai alkotmány kérdése többször előkerült, egyrészt az elfogadása, másrészt a ratifikáló népszavazások egyidejűvé tétele és az energiapolitika kapcsán. Fontossága tükröződött az ELDR választási programjában, illetve az általa elérni kívánt célok a képviselőcsoport 10 pontos programjában is. Előkerültek külpolitikai kérdések is, elsősorban olyan helyekről, ahol a béke vagy az emberi jogok, esetleg a liberális demokrácia működése veszélyben van. Törökország kérdése kiemelt figyelmet kap, sok cikk foglalkozik vele – ezzel kapcsolatban a liberálisok azt mondják, hogy ha Törökország tovább tud lépni a reformok útján, felvételt nyerhet az EU-ba.

Gazdasággal kapcsolatos kérdéseknél a liberálisok ellenőrzéseket, racionális tervezést sürgető politikájukat próbálták érvényesíteni, egy alkalommal sikeresen elérték az ellenőrzésre fordított pénzek növelését, két esetben pedig a megfontolt költségvetési tervezésre intik a tagállamokat. A környezetpolitikát csupán egy, az európai alkotmánnyal is foglalkozó cikk említi, amely az alkotmányt mint a zöldebb energiapolitika elősegítőjét vetíti elő.

A képviselőcsoport honlapján összesen 98 sajtóközlemény található, az Euractiv weboldalra ebből 25 került át. Féléves mérlegnek ez elég kevésnek tekinthető, különösen hogy a hírek több nyelven is bekerültek az adott listába, így adva ki a végleges számot. A csoport vezetőjének, Graham Watsonnak a beszédei is jelentős számban jelentek meg. Ennek alapján a fenti táblázatban összefoglalt témák adják a vázát az eddigi működésnek, ami így véleményünk szerint egyáltalán nem tekinthető sikeresnek, de még önállóan sem, hiszen talán egy jelentés kivételével az új képviselőcsoport nem tudta a két nagy frakció akaratával szemben befolyásolni az EP-ben zajló eseményeket. Azonban ezt vetítette elő a fentebb már említett elnöki jelölés is, amit a két nagy frakció tagjai – egy paktum alapján – leszavaztak.

A liberalizmus kihívásai a 21. században

Többen felvetették már a kérdést, hogy „mivel magyarázható az a látványos különbség, ami a liberális gondolat és a liberális pártok hatóképessége között feszül”. Ez a kérdés az EP liberális frakciója esetében is neuralgikus pontra világít rá, hiszen bár csak egy féléves periódust tekintettünk át egy szupra-

nacionális EU-intézményben működő képviselőcsoport esetében, ennek ellenére több eredményre számítottunk. A fentiekből kitűnik, hogy a liberálisok meglehetősen kifinomult eszméket képviselnek, azonban a liberális pártpolitika nem tűnik megfelelőnek (Csizmadia 2001).

Ezt az európai pártok speciális helyzete még inkább tetézi, s a gond visszavezethető a nemzeti pártok szintjére is. Az elemzett dokumentumokban és a Liberális Internacionálé által 1997-ben kiadott napirendben (a liberálisok 21. századi feladatairól) a fentebb vázolt kérdésre nem szerepel megoldási terv. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a liberális pártoknak – és az ELDR-nek – ne kellene szembenéznie vele.

ZÖLDEK AZ EURÓPAI PARLAMENTBEN

Zöld képviselőcsoport az Európai Parlamentben

Zöldek az Európai Parlamentben 1984 óta vannak jelen, 1989 óta létezik önálló zöld képviselőcsoport. Az 1999-es EP-választások után csatlakozott a zöldekhez a regionális pártok által alkotott Európai Szabad Szövetség, ekkor lett a csoport elnevezése Zöldek–Európai Szabad Szövetség (angolul Greens-European Free Alliance). A frakció törzsét jelenleg a német zöldek adják, közülük került ki a csoport egyik társult elnöke, Daniel Cohn-Bendit is (vele kapcsolatban érdekesség, hogy az 1999–2004-es ciklusban francia mandátummal ült az EP-ben). A csoport másik társult elnöke az olasz Monica Frassoni. A frakciót a liberálisoké mellett a közepes méretű frakciókhoz sorolják (Horváth–Tar 2004, 77-78).

Az Európai Zöldek 2004-es választási programja

A zöldek hisznek egy közös európai jövőképben, melyet az EP-választás kimenetele befolyásol. Bővítéspártiak, Európa egységességét tekintik legfontosabb céljuknak a berlini fal leomlása óta, valamint egy toleránsabb, szociális és demokratikus Európai Unió megteremtését. Céljuk a globalizáció helyesebb szabályozásában részt venni, a környezetvédelmi és szociális érdekeket megjeleníteni. Fenntartható és igazságos jövő érdekében cselekszenek az EU-ban, független és összetartó európai külpolitikáért küzdenek, amely demokratikus és ökológiai alapokon nyugszik. Európa-képük magas szociális és ökológiai normáknak elkötelezett, amelyek felülkerekednek a pusztán kereskedelmi érdekek felett. Szerintük Európának fel kell vállalni a környezetvédelmi felelősséget, és radikálisan változtatnia kell

közlekedési és energiapolitikáján, fel kell hagynia a nukleáris energia használatával (Zöld 2004).

Támogatják az alkotmány kidolgozását, a konvent által kidolgozott alkotmánytervezetet, amely a demokrácia és az átláthatóság irányába viszi el a közösséget. Szociális uniót kívánnak építeni, mely a fenntartható fejlődésre törekszik és rokon értelmű a békével.

Sürgetik a közös agrárpolitika radikális reformját, jobb minőségű bioélelmiszerek előállítására érdekében – ezzel a fogyasztót is védelmezni akarják. Az energiapolitika megváltoztatásán belül céljuk az, hogy az EURATOM-egyezményt megszüntessék, elérjék, hogy az EU nemzeti kormányai csatlakozzanak a kyotói egyezményhez. Mindenki számára jobb életkörülményeket képzelnek el, csökkenteni akarják a munkaerő adóztatását, és be akarják vezetni a szennyezők adóztatását.

Erős közösségeket, élhető városokat akarnak kialakítani, szociális biztonsággal minden európai polgár számára. Támogatnák a nőket, a hátrányos helyzetűeket, teljes szociális biztosítási rendszert képzelnek el, ellenzik a neoliberais elveket, amelyek mindent a piac szükségleteinek rendelnek alá (Zöld 2004).

Erősíteni kívánják az állampolgári részvétel minden formáját, a civil és a NGO-társadalom részvételét. Elismerik az európai igazságügyi és rendőri együttműködés szükségességét, de a polgári jogok tiszteletben tartása mellett.

A béke fontos garanciájának látják az EU-t, összetartó külügyi politikát szeretnének. Az ENSZ-t tartják a legmegfelelőbb fórumnak, ahol a világot fenyegető kérdéseket kezelni lehet. Támogatják egy európai békehadtest felállítását.

A globalizációs rendszer reformálásában és ellenőrzésében az EU-t fontos eszköznek tekintik, melynek súlyánál fogva lehetősége van változásokat elérni a nemzetközi szervezetekben. E célok megvalósítása érdekében Európai Zöld Pártot építenek fel (Zöld 2004).

Az Európai Szabad Szövetség 2004-es választási programja

Az ESZSZ kiáll az állam nélküli nemzetek, emberek és régiók jogaiért. Szerintük a tradicionális szuverén állam korának vége, de nem akarják, hogy a monolitikus, nagy tagállamok által irányított EU kora váltsa fel azt. Céljuk, hogy minél szélesebb körű participációra vegyék rá az embereket a politikai folyamatban. Eszközük a politikai decentralizáció, amely az önkormányzatok megerősödéséhez és a különböző identitások felismeréséhez vezet. Dolgoznak a szociális feltételek, az életminőség javításáért és a javak tisztességes elosztásának eléréseért. A fenntartható fejlődés elérésével akarják javítani az emberek életmi-

nőségét egy tiszta környezetben. E célok elérése érdekében van szükségük a jobb európai képviselőre.

A szavazóiknak tett ígéret szerint küzdeni fognak az európai intézményrendszer egyszerűsítéséért, az alkotmányi pluralizmusért, mely egy hierarchia nélküli kormányzati hálózat kialakulásához vezet. Minden nyelv elismeréséért európai szinten a strukturális alapok irányításának és menedzsmentjének a decentralizált intézmények kezébe kerüléséért. Elkötelezettek a jóléti állam, a társadalmi kohézió, a teljes foglalkoztatottság mellett, és mindenfajta diszkrimináció felszámolásáért szállnak síkra. Meg akarják változtatni a közös agrárpolitikát a fenntartható mezőgazdaság érdekében, támogatják a „szennyező fizet” elvet. Közös európai külpolitikát képzelnek el, támogatják az EU szereplését a békefenntartásban, és több átláthatóságot és nyitottságot akarnak ügyeinek intézésében (ESZSZ 2004).

A Zöldek és az Európai Szabad Szövetség együttműködéséről

A 2004-es választásokon a közös képviselőcsoport létszáma visszaesett, egyaránt kevesebb zöld és regionalista képviselő jutott be, összesen 41, ebből 34 zöld és 7 regionalista tag, később 1 független képviselő csatlakozott a csoporthoz. A frakció jelenlegi létszáma és a képviselők nemzeti pártjuk szerinti megoszlása a melléklet 1. táblázatában látható.

A két politikai csoport képviselői kidolgoztak egy megértési protokollt, melyben kijelentik, hogy a politikai frakció két különböző európai politikai család egyesített akaratát képviseli, annak érdekében hogy erősítse a közös érdekek megvalósításának képességét (Protokoll 2004).

Közös céljaik szerint olyan társadalmat akarnak építeni, amely tiszteletben tartja az alapvető emberi jogokat és a környezeti igazságosságot. Növelni akarják a munka világának szabadságát új választási lehetőségek megjelenítésével. El akarják mélyíteni a demokráciát a decentralizáción és az állampolgárok közvetlen részvételén keresztül, a szabad emberek unióját akarják létrehozni, amely a szubszidiaritás elvén alapul. Át akarják fordítani az EU figyelmét gazdasági programjáról a szociális, kulturális és környezeti értékek irányába (Protokoll 2004).

A fenti célok egyaránt megjelenítik a Zöldek és az ESZSZ politikai céljait, melyeket sikeresen egyeztettek a közös frakció létrehozása érdekében. Az egyeztetés eredményeképpen a zöldek és a regionalisták legfontosabb céljai bekerültek a programba, azonban a súlypontok nem világosak. Az EP egy képviselőcsoportja esetében ez talán megengedhető, azonban egy hatalomért versengő párt esetében aligha.

Törökország EU- tagsága és az EP zöld frakciója – egy szakpolitikai ügy zöld szemmel

A zöldek elkötelezettek a törökországi reformok mellett, támogatják a csatlakozási tárgyalások gyors megnyitását, az ország mihamarabbi EU-tagságát – jelentették ki a csoport vezetői a bizottság csatlakozási tárgyalások megnyitására vonatkozó ajánlása kapcsán kiadott sajtóközleményükben (Törökország felvétele az EU-ba 2004).

2004 októberében konferenciát rendeztek Isztambulban „Törökország az EU-ban: közös jövő?” címmel. A konferencián török politikusokkal és a civil társadalom képviselőivel egyeztettek, sajtókiadványuk szerint őszinte – de néhol nehéz – párbeszédet folytattak. Vezetőik a következőképpen foglalták össze az eseményeket: Cohn-Bendit szerint Törökország ne egyenlő elbánást, hanem különleges elbánást kérjen az EU-tól annak érdekében, hogy a 70 milliós ország Európa számára rendkívül fontos – de igen nehéznek ígérkező – integrációja minél hamarabb megvalósulhasson. Monica Frassoni elmondta, hogy Törökország potenciális felvétele egy erős szövetséget fog létrehozni azok között, akik további demokratizálódást kívánnak az országban, illetve azok között, akik az EU-ban és mindkét helyen erősíteni fogják a reformista erőket (Törökország az EU-ban konferencia 2004).

2004 decemberében, egy héttel a plenáris szavazás előtt a zöld képviselőcsoport a török csatlakozási tárgyalások megnyitásának támogatására hívta fel az EP-képviselőket (Zöld felhívás 2004). Az EP pozitív döntése után a zöldek üdvözölték a tanács szintén pozitív döntését a csatlakozási tárgyalások megnyitásával kapcsolatban (A zöldek üdvözölték a tanács döntését 2004).

A fentiekből kiderült, hogy a zöldek hogyan szálltak síkra, támogatották a csatlakozási tárgyalások megnyitását Törökországgal. Kiálltak elképzelésük mellett, megvalósították programjuk egy újabb szeletét, sikerrel jártak. Ez a zöldek egyik legfontosabb eddigi eredménye a 2004–2009-es EP-ciklusban.

KÜLÖNBÖZNEK-E AZ EURÓPAI PÁRTCSALÁDOK VÁLASZTÁSI PROGRAMJAI?

A fenti programok alapján felvetődik a kérdés: miben különböznek az Európai Parlament frakcióinak, pártjainak politikai céljai? Erre talán a helyes válasz az lehet, hogy prioritásokban, hiszen a megoldásra váró problémák minden párt számára szinte ugyanazok. Az alábbi táblázatban – amelyet Schmidt és Binder tanulmányából vettünk át – látható, hogyan vélekednek a választók az egyes pártok számára fontos megoldandó problémák-

ról 1999-es választási programjaik alapján (Schmidt–Binder 2005, 9.).

A táblázat adataiból kitűnik, hogy a politikai csoportok a legtöbb problémakörrel foglalkoztak. A munkanélküliség a legfontosabb probléma mind a négy politikai erő számára, azonban eltérő mértékben. A liberálisok számára a legfontosabb problémák a munkanélküliség (a négy párt közül a legkevésbé hangsúlyos), a felmérés elkészültekor Koszovó kérdése, amelynek fontos vetületei voltak az európai béke- és külpolitika szempontjából, a gazdasági kérdések, a jogrend és a migráció kérdésköre. A 2004-es választási programjuk alapján is egyetérthetünk ezzel, hiszen ezek a kérdések kaptak több dimenziós hangsúlyt a dokumentumban.

3. táblázat. Különböznek-e az európai pártcsaládok választási programjai
(A legfontosabb megoldásra váró problémák a megkérdezettek szerint; a táblázat oszlopszázalékokat tartalmaz.)

	Szocialista	Konzervatív	Liberális	Zöld
munkanélküliség	57	48	28	44
gazdaság	3	7	8	2
Koszovó	5	5	10	7
jogrend	3	4	7	4
háború és béke	4	3	3	1
migráció	1	4	7	1
drogok	2	3	2	
környezet	2	1	5	12
egészségügy	2	2	1	1
társadalmi konfliktusok	2	1		4
adók	1	2	2	1
nyugdíjak	2	4	1	2
kisebbségek	1	2	1	5
oktatás	2	1	4	2
EU	1	1	3	1
euró	1	1	3	
élelmiszer-politika	2	3	3	2
normák és értékek	1	1	1	2
külpolitika	2	1	2	2
EU-integráció	1	1	3	
költségvetés	1	0	3	
korrupció és csalás	0	1	2	
energia	1			2

European Election Study 1999, választás utáni kérdőív; az adatok súlyozottak.
N = 4542.

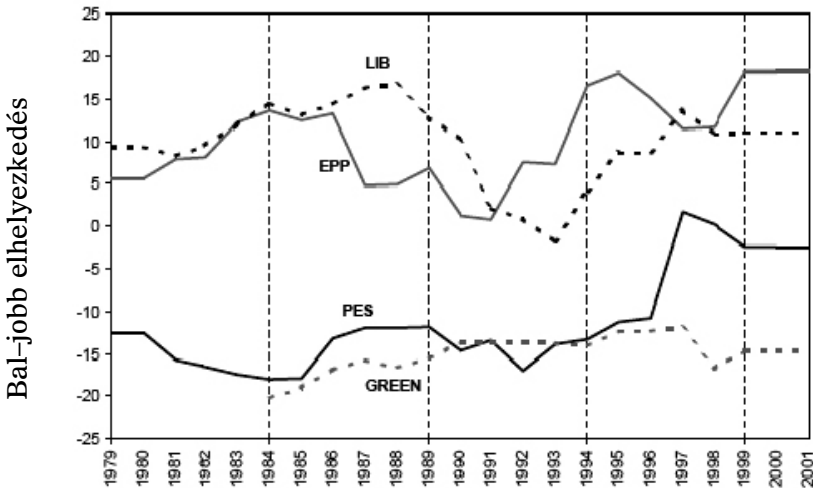
Ha a táblában nem található beírás, egyetlen válaszadó sem említette az adott kérdéskört, ha 0 található, kevesebb mint 1 százalék említette.

Forrás: Schmidt–Binder 2005, 9. o.

A zöldek esetében a legfontosabb szintén a munkanélküliség problémája, utána közvetlenül a környezeti kérdések következnek, majd szintén Koszovó és a kisebbségek ügyei. A nagy pártokkal összehasonlítva a liberálisok inkább a konzervatívokhoz állnak közel, míg a zöldek a szocialistákhoz.

IDEOLÓGIAI KERETEK – ELHELYEZÉSI KÍSÉRLET

A EP politikai erőterében egyértelműen a két legdominánsabb csoport a néppárt és a szocialisták frakciói. Ha a két frakció összefogott, az eddigi 6 parlamenti ciklus alatt bármilyen fontosabb kérdést eldönthetett együtt. A kisebb pártok szerepe ezért kissé bizonytalan, láttunk kísérletet a liberálisok esetében a nagyobb befolyás elérésére, amely első politikai kihívásában kudarcot vallott. Az alábbiakban megpróbáljuk ideológiailag elhelyezni a pártokat a bal–jobb-dimenzió mentén, hogy láthassuk, ideológiailag a pártok hogyan viszonyulnak egymáshoz.

Forrás: Hix—Roland 2004, 31. o.

Lib: liberálisok, EPP: néppárt, PES: szocialisták, Green: zöldek

1. grafikon. Ideológiai távolság a négy pártcsoport között

A grafikonon a négy pártcsoport bal–jobb ideológiai elhelyezkedését láthatjuk 1979-től 2001-ig. A negatív számok a baloldaliság mértékét, a pozitív számok a jobboldaliság mértékét jelentik.

A grafikont Hix, Noury és Roland közös tanulmányából vettük át, akik a csoportok belső ideológiai diverzitását vizsgálták (Hix–Noury–Roland 2004, 16.).

Ahogy a grafikon mutatja, a kilencvenes évek eleje óta a néppárt és a szocialisták is jobbra mozdultak el, míg a liberálisok centristák maradtak. Az ideológiai távolság a néppárt és a szocialisták között nőtt, míg a szocialisták és a liberálisok között csökkent (Hix–Noury–Roland 2004, 17.). A zöldek ideológiai tekintetben a leginkább baloldali állásponttal rendelkeztek a vizsgált időszakban.

Liberálisok és zöldek összevetése

Összehasonlítva a zöldek és a liberálisok által vallott elveket, szakpolitikai tekintetben elmondhatjuk, hogy a legnagyobb eltérés a munkanélküliség csökkentésének kérdésében van, a két frakció itt ideológiai konfliktusba kerül egymással. A liberálisok a gazdasági fejlődést látják a probléma lehetséges megoldásának, a zöldek viszont a neoliberais gazdaságpolitikával szemben a szociális értékeket tartják fontosnak. A liberálisoknak a gazdasági sikeresség fontosabb, mint a környezetvédelem, a zöldeknél a felállás pont fordított, előtérbe kerül a fenntartható fejlődés elérésének szándéka. A két politikai erő viszont egyaránt komoly hangsúlyt fektet a közös külpolitikára, a békefenntartásban való részvételre és a diszkrimináció minden formájának felszámolására. A fentiekből kiderült, hogy a liberálisok ideológiai szempontból a politikai jobboldalhoz, a zöldek pedig inkább a politikai baloldalhoz állnak közel. Jelenlegi szakpolitikai elképzeléseik, cselekvéseik is alátámasztják ezt a felosztást.

KONKLÚZIÓ

Az Európai Parlamentben a két nagy frakció dominanciájának ellensúlyozására a kisebb politikai erők egyesített frakciókat hoznak létre politikai céljaik közös nevezőre hozásával. Ezek a szövetségek azonban csupán a parlamentbe jutás után köttetnek meg, a pártok külön programmal indulnak az EP-választáson. A parlamenti munkát talán egyszerűsítik ezek a csoportosulások, politikai megértésüket és az állampolgárok számára az átláthatóságukat azonban nem. A liberálisok esetében a dolog kevésbé bonyolult, mint a zöldeknél. A hozzájuk társult pártok más parlamenti csoportokból léptek ki, a közös érték pedig a centrista gondolkodás, az egységes Európa melletti elkötelezettség. A zöldek és a regionalisták esetében is megvan egy hasonló kapocs, ám a célok összeegyeztetésének eredménye mégsem olyan egyértelmű, mint a liberális frakció esetében.

MELLÉKLET

1. táblázat. 2004–2009-es frakciótagok nemzeti pártjai

Ország / Párt	Liberálisok	Ország / Párt	Zöldek
Belgium		Ausztria	
Mouvement Réformateur	3	Die Grünen	2
VLD	3	Belgium	
Ciprus		Ecolo	1
DIKO	1	GROEN!	1
Dánia		Dánia	
Venstre	3	Socialistisk Folkeparti	1
Radikale Venstre	1	Egyesült Királyság	
Egyesült Királyság		The Green Party	2
Liberal Democrats	12	Finnország	
Észtország		Vihreä Liitto	1
Eesti Keskerakond	1	Franciaország	
Eesti Reformierakond	1	Les Verts	6
Finnország		Hollandia	
Keskustan	4	GroenLinks	2
Svenska Folkpartiet	1	Europa Transparant	2
Franciaország		Lettország	
UDF – Europe	11	Par Cilveka Tiesibam Vieneta	
Hollandia		Latvija	1
VVD	4	Luxemburg	
D66	1	Déi Gréng	1
Írország		Németország	
Független	1	Bündnis 90/Die Grünen	13
Lengyelország		Olaszország	
Unia Wolnoœci	4	Federazione dei Verdi	2
Lettország		Skócia	
Latvia's Way	1	Scottish National Party	2
Litvánia		Spanyolország	
LCS	2	Los Verdes	1
Lithuanian Labour Party	5	Esquerra Republicana de Catalunya	1
Luxemburg		E-Iniciativa per Catalunya Verds	1
DP	1	Svédország	
Magyarország		Miljöpartiet De Gröna	1
SZDSZ	2	Wales	
Németország		Plaid Cymru	1
FDP	7	Összesen	42
Olaszország			
Italia dei Valori	2		
MRE	1		
Margherita	7		
Radicals	2		

Ország / Párt	Liberálisok	Ország / Párt	Zöldek
Spanyolország			
CiU	1		
PNV	1		
Svédország			
Folkpartiet	2		
Centre Party	1		
Szlovénia			
LDS	2		
Összesen	88		

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Csizmadia, Ervin (2001) *A liberális gondolat és a liberális pártok*. Európai Füzetek, Internet: <http://www.c3.hu/~eufuzetek/index.php?nagyra=konyvespolc/9-3-csizma.html>
- Hix, Simon–Noury, Abdul–Roland, Gerard (2004) *Power to the Parties: Cohesion and Competition in the European Parliament, 1979–2001*. Version 4.
- Horváth, Zoltán–Tar, Gábor (2004) *Az Európai Parlament*. Földkör Kiadó, Budapest.
- Laczkóné Tuka, Ágnes (2004) *Az Európai Parlament*. Dialóg Campus, Budapest.
- Schmidt, Hermann–Binder, Tanja (2005) *The Agendas of Voters and Parties in the European Parliament Election of 1999*. The euromanifestos project, Internet: <http://www.mzes.uni-mannheim.de/projekte/manifestos/>
- Szemere, Róbert (1999) *Kronológia. Az európai liberálisok útja az egységes pártig*. Beszélő, 1999 május.

FORRÁSOK (internet)

- ELDR 2004 - Az Európai Liberális Demokrata és Reformpárt kampányfelhívása <http://www.eldr.org/EP2004pdf1/Hung.pdf>
- Zöld 2004 – Az Európai Zöldek kampányfelhívása <http://www.eurogreens.org/cms/default/rubrik/3/3133.manifesto@hu.htm>
- Az Európai Szabad Szövetség 2004-es kampányfelhívása <http://www.gfbv.it/3dossier/eu-min/europe2004-en.html>
- Protokoll 2004 – A Európai Zöldek és az Európai Szabad Szövetség megértési protokollja <http://www.greens-efa.org/en/about/#2>
- Liberálisok 10 pontja Európáért <http://eldi.europarl.eu.int/2/EJADHBJAHLFKNEGHCOCDJKLCPDBK9AF4F39DP3W3BY9LI74HS/docs/DLS/2004-STAFF-0271-01-EN.doc>
- ALDE-hírlevél 1. <http://eld.europarl.eu.int/2/OMPPDFBJAMICFBHDKFGOAAFIBPDBK9AF4F39DAKP3BY9LI71KM/docs/DLS/2004-STAFF-0342-01-EN.pdf>

- ALDE-hírlevél 2. <http://eld.euoparl.eu.int/4/OMPDFBJAMICFBHDKFG0AAFIBPDBK9AF4F39DA3T3BY9LI71KM/docs/DLS/2004-STAFF-0377-01-EN.pdf>
- Oxfordi liberális manifesztum, 1947 <http://www.liberal-international.org/resolutions/47oxford.html>
- Oxfordi liberális deklaráció, 1967 <http://www.liberal-international.org/resolutions/67oxford.html>
- Római felhívás, 1981 <http://www.liberal-international.org/resolutions/97oxford.html>
- Oxfordi liberális manifesztum, 1997 <http://www.liberal-international.org/resolutions/97oxford.html>
- Törökország az EU-ban konferencia 2004 – zöld sajtóközlemény <http://www.greens-efa.org/en/press/detail.php?id=2091&lg=en>
- Törökország felvétele az EU-ba 2004 – zöld sajtóközlemény <http://www.greens-efa.org/en/press/detail.php?id=2056&lg=en>
- Zöld frakció felhívása 2004 <http://www.greens-efa.org/en/press/detail.php?id=2191&lg=en>
- Zöldek üdvözölték a tanács döntését 2004 <http://www.greens-efa.org/en/press/detail.php?id=2210&lg=en>

HIVATALOS HONLAPOK

- Európai Parlament hivatalos honlapja <http://www.euoparl.eu.int/>
- Liberális képviselőcsoport hivatalos honlapja <http://eld.euoparl.eu.int/content/default.asp?>
- Liberális Internacionálé <http://www.liberal-international.org/>
- Zöld-ESZSZ-képviselőcsoport hivatalos honlapja <http://www.greens-efa.org/en/>

RENDSZERVÁLTÁS

KULCSÁR KÁLMÁN

Az új politikai rendszer és a magyar valóság

Két évvel az átalakulási folyamat negyedik országos választása után, ha nem is történelmi érvénnyel, mégis mérleg készíthető. Mennyire képes kezelni az új politikai rendszer a társadalom konfliktusait, mennyire oldja meg problémáit, *sikerült-e az átmenet folyamatában olyan állapotokat kialakítani, amelyekre ráépülhet a demokratikus berendezkedés konszolidációja.* [A konszolidációra ld. Kulcsár, K. (1996): 148–150. old.]

Vajon a politikai és a gazdasági intézményrendszerrel, valamint az irányító elittel szemben az első kormányciklus idejében kialakult és a későbbiek során ide-oda „hullámzó” bizalmatlanság – amelyet a közvélemény-kutatások adatai, valamint a tüntetések, blokádok, demonstrációk, röviden: a politikának az utcára kerülése egyaránt jeleznek – felszíni jelenség-e, vagy mélyebb problémákra utal? Azaz, a politikai és a gazdaságpolitikai hibáknak, kormányzati dilettantizmusnak, illetőleg az ellenzéki ügyetlenségnek, a rossz kommunikációs gyakorlatnak, röviden a *politikai professzionalizmus hiányának*, a lakosság „kifáradásának”, túróképessége kimerülésének következménye-e? Vagy a tizenöt éve szinte folyamatosan épített politikai rendszer nem felel meg – egészében, esetleg valamely részében – a magyar társadalom és politikai kultúrája feltételeinek, s nem alkalmas a demokratikus berendezkedés konszolidálására?

A magyar politikai rendszer – hasonlóan a többihez – társadalmi-gazdasági környezetben működik, amelynek, jóllehet sokat emlegetjük, csak egyik, de súlyos eleme a politikai kultúra. A gazdasági folyamatok globális és regionális összefüggéseikkel, valamint társadalmi következményeikkel, a *történetileg kialakult* társadalomban alkotnak olyan feltételrendszert, amely-

ben a politikai rendszer él. Márpedig ezt a környezetet, problémáit, feszültségeit kell a politikai rendszernek kezelnie, éspedig úgy, hogy számoljon a környezetből folyamatosan érkező, nem ritkán ellentmondásokat hozó, így a politikai tevékenységét alakító hatásokkal. A magyar társadalom politikát formáló tényezőit már ismerjük részben történeti összefüggéseivel együtt. Ám jó részüket – főleg a gazdaság érdekösszefüggéseiből érkező hatásokat – az általánosságokon túl, tehát konkrét jelenségeiben és következményeikben legfeljebb sejtjük. Ezek a jelenségek – leszámítva például a Nemzetközi Valutaalap gyakorlatából származókat – ma még alig körvonalazhatók. Ez az ismerethiány természetesen megnehezíti a kiinduló kérdéseink megválaszolását is.

A politikai átmenettel foglalkozó nemzetközi szakirodalom mindenesetre visszaigazolja azokat a hazai problémákat, amelyek a *kettős átmenetből* fakadnak. E problémák összefoglalóan egy mondatban is meghatározhatók. Az „új demokráciák” fejlődését, alakulását jelentősen befolyásolja a piacgazdaság kiépítése. Ez ugyanis szükségképpen növeli az önérdékű csoportok számát, erősíti a demokratikus folyamatot befolyásolni kívánó, sőt vele szembenálló erők lehetőségét. Sőt – felhasználva Przeworski elemzésének tanulságait is (Przeworski, A. 1991) – olyan szituációt is teremthet, amelyben a *demokrácia elvesztheti politikai legitimitását*. Ebből következik az az ellentmondásos helyzet, amelyben *a sikeres gazdasági reform a politikai konszolidáció alapfeltétele, ám a gazdasági reform sikerének biztosítása politikai feszültségeket szül. Így nehezíti a konszolidációt és a gazdaság további fejlődését*.

Ebben a helyzetben különösen fontos a politikai rendszer visszacsatolási mechanizmusának pontos működése. Azaz, mindazon szervezeteknek és embereknek a tevékenysége, amelyek és akik a politikai rendszer és környezete közötti „információáramlást” alakítják. Nem kevésbé lényeges azonban e működés eredményeinek és kudarcainak politikailag – a lehetőség szerint – pontos értékelése és a következmények elemzése. Napjainkban, amidőn a politikai pártok még gyakorlatlanul mérhetik fel az eseményeket és hatásaikat, különösen nagy a kísértés arra, hogy az eredményeket és a kudarccokat politikailag *eltúlzottan* értékeljék, így az eredmények és kudarccok hatása nem valóságos értéküknek megfelelően hatnak a politika alakulására. A választások pedig – s ezt jelzik az eddigi négy választás eredményei is – nem a valóságos helyzetnek megfelelően alakítják a politikai válaszokat. Ebből következik – ha a politikai rendszert ezzel a visszacsatolási mechanizmussal együtt vizsgáljuk –, hogy a bevezetőben feltett kérdéseket is csak így válaszolhatjuk meg.

Az 1989–1990-ben (s részben már 1988-ban) a politikai rendszerváltozás folyamatát meghatározó és tartalmi kiteljesedése-

nek keretet adó közjogi törvényhozás (ideértve az alkotmány alapvető módosítását jelentő 1989. évi XXXI. törvény kimunkálását is) „felülről lefelé” irányuló reformjellegű változás volt. (ld. Kulcsár, K. 1994). Bár e változásokat a lakosság egyre nagyobb része támogatta, s az Országgyűlés ennek tudatában is cselekedett, mégis a kormányzati és a szerveződő ellenzéki pártelit *megegyezése* alapján fogadta el a szükséges törvényeket. Igaz ugyan, hogy nem egyszer illúzióktól és a választási programok túlzásától, tehát nem csak a reális igényektől befolyásolva. (A rendszerváltozás menetében tartott választások egyébként is hátrányosak az uralmon lévő párt számára.) E jogszabályok jelentős részét – bár gyors változtatásokra is sor került – politikailag már négy választás legitimálta. A változások legalitását vagy elutasítását pedig éppen az újonnan kialakított szerv, az Alkotmánybíróság állapította meg.

A politikai rendszer *jogi kereteit* túlnyomórészt a liberális eszmekör elvont racionális értelmezése határozta meg. Az eredmények pedig az akkori politikai helyzetből fakadó pártérdek, bizalmatlanságok, félelmek és gyanakvások (ideértve a rejtett ambíciókat is) befolyásoltan közelítettek a társadalmi valósághoz. *Hiányzott* tehát:

- a liberális képviselési demokráciának a való helyzethez sikeresen alkalmazkodó modellje, és a fejlett országokban kialakult működési tapasztalatainak értékelése, illetőleg
- a magyar társadalom helyzetével, politikai kultúrájával való számvetés. Mindezt természetesen befolyásolták a kialakuló politikai rendszer szervezeti és személyi szereplőinek ismeretei, politikai képességei, tapasztalatai, végül politikai kultúrája is. Éppen így hiányzott azonban a korábbi magyarországi politikai rendszerek működésének reális értékelése, tapasztalatainak elemzése is. Mindezt negatívan befolyásolták a magyar parlamentarizmus hagyományai, s még jó néhány más tényező is.

Nem feledkezhetünk meg azonban arról, hogy hiányoztak a megfelelő tapasztalatok, a külhoni demokratikus rendszerek működésének alapos értékelése. E kritika ellenére megállapítható, hogy alapvetően a liberális eszmékre épülő demokratikus berendezkedésben nem csupán a „klasszikus”, hanem valószínűleg *szükségszerűen* olyan elemek is megjelentek a tekintélyuralmi rendszerekből kibontakozó kelet-közép-európai társadalmak átalakulásához, pontosabban az átmenet sikeréhez az adott helyzetből, amelyek szinte „automatikusan” is befolyásolták a folyamatot. (Ne feledjük, a térség legtartósabb alkotmánya a magyar alaptörvény – kiegészítéseivel együtt – bevallottan is az átmenet idejére készült.) Ez a liberális politikai rendszer adta meg régiókban, így Magyarországon is a korábbi „szocialista” berendezkedés legvilágosabb és legérthetőbb *el-lenképét*, amely mind az érintett társadalom, mind pedig az eta-

lonnak is számított Nyugat szemében meggyőzővé tehetette a rendszerváltozást.

Ennek megállapításával együtt röviden foglalkozni kell azzal a két szemponttal, amelyekkel való számvetés elmaradását jelentős hiányosságnak tartom.

I.

Lássuk először *a demokratikus politikai rendszernek a fejlett nyugati, elsősorban európai országokban kialakult helyzetét.*

Hosszabb ideje kétségek élnek – már a nyugati politikatudományi irodalomban is – a képviseleti demokrácia jelenlegi formájával szemben. A kétségek sokféle tényezőhöz tapadnak, de a legkifejezőbbben úgy fogalmazhatók meg, hogy *egyre nagyobb a különbség a polgárnak a politikában való formális-jogi részvétele és a hatékony befolyásolási lehetőségei között.* Ebből adódóan a döntés valamiféle azonosíthatatlan kisebbség kezébe kerül [Grande, E. (1996): 339. old.] Nem új megállapítás ez. Több mint húsz éve Stein Rokkan keményebben fogalmazott: „a szavazatokat összeszámlálják, a pénzforrások pedig döntenek”.

Jóllehet nem kívánom most Rokkan formuláját követni, hiszen az ilyen megállapításhoz – a hazai viszonyokra – nem rendelkezünk elég ismeretanyaggal. Az első fordulat (Grande megállapítása) azonban már megvizsgálendő. Annál is inkább, mert a nyugati képviseleti demokrácia működésére nézve alapos kutatási eredmények állnak rendelkezésre.

Abból indulunk ki, hogy az utóbbi néhány évtized változásai alapvetően módosították az állam és polgárai viszonyát a „hagyományos” demokráciákban is. Ez a módosulás lényegében *képviseleti demokráciával szembeni kihívásra* vezet. Tizenyolc nyugat- és dél-európai országban, egy 1989-ben megindult empirikus vizsgálat keretében feltárták e jelenség feltételezett összetevőinek valóságos mértékét. Az alapkérdést tíz olyan hipotézis kérdőíves vizsgálatával közelítették meg, amelyek verifikálása megerősítette volna a polgárok elfordulását a többpártrendszeren alapuló – a feltevés szerint – képviseleti demokráciától. (A kutatásra és eredményeire ld. Klingemann, H. D. és Fuchs, B. 1995.)

A megfogalmazott hipotézisek – a vizsgálatba bevont európai országokban – ugyan különböző mértékben igazolódtak vagy váltak elvetendővé, bizonyos következtetések azonban általános szinten is levonhatók.

Ennek megfelelően az első hipotézist, amely szerint csökkenne a politikában (gyakorlatilag a választásokon) való *intézményes* részvétel, az adatok nem csupán nem erősítették meg, hanem ebben a tekintetben 1945 és 2002 között – bár mutatkoztak eltérések – mégis meglepő állandóságot mutattak. Ez azért

meglepő, mert egyes nyugati országokban – más adatok szerint – a választásokon való részvétel csökkent, ahogyan csökkent a politikai pártok iránti bizalom is. [Ld. Dubiel, H. (1996): 128–129. old.] Egyértelműen igazolódott viszont a *második* hipotézis, amely szerint a polgárok aktivitása a politika *nem intézményes* formáiban határozottan növekszik. Az adatok nem igazolták – legalábbis nem egyértelműen – a *harmadik* hipotézist, amely a politikai apátia növekedését feltételezte, hiszen a polgárok tevékenysége a nem intézményesedett „csatornákon” keresztül jelentős mértékben politikai tartamúnak is mutatkozott. Nem állta ki az empirikus vizsgálatok próbáját a *negyedik* hipotézis sem, amely szerint csökkent volna a különböző érdekvédelmi szervezetekhez, szakszervezetekhez való kapcsolódás. Ezzel szemben – ahogyan azt az *ötödik* hipotézisben megfogalmazták – világosan kimutathatók a *politikai pártoktól való elidegenedés* jelei. A *hatodik feltevés*, amely szerint a *polgárok érdeklődése növekszik az új, kollektív politikai szereplők iránt*, általánosan nem igazolódott, jöllehet az egyes országok különböző képet mutattak. A *hetedik* hipotézis szerint a *polgárok csökkenő mértékben támogatják a politikusokat*. Az adatok alapján ebben az esetben is országonként különböző helyzetekre lehet következtetni, az eredmények általános megállapításhoz nem elegendők. A *nyolcadik* hipotézis szerint *csökken a (tág értelemben vett) kormányzati szervek lakossági támogatottsága*. Az adatok mintha igazolnák ezt a feltevést, vagy legalábbis „vegyes” képet adnak. Ez a helyzet a *kilencedik* hipotézissel is, amely feltételezte, hogy csökken a demokratikus rendszer támogatottsága. Az adatok ebben az esetben is más-más képet mutattak a különböző országokban, de ilyen általános trendet nem jeleztek. Ezzel szemben igazolódott a *tizedik* hipotézis, amely szerint növekszik az *individuális demokratikus értékek jelentősége* a lakosság körében.

A vizsgálat eredményeit értékelve a kutatók szerint néhány jelenség egyértelműen igazolható. Ezek a következők.

A nyugat-európai társadalmak általánosságban nem kérdőjelezi meg a képviselői demokráciát, sőt alapjaiban az egymással versengő pártok szerepét sem. Igaz ugyan, hogy az utóbbi elemnek, mint e politikai rendszer központi mechanizmusának „legitimitása” a *változások következtében erodálódhatott* is.

Levonható azonban a következtetés, hogy a *társadalom már nem elégszik meg a politikában való időszakos* (a választásokra korlátozódó) részvétellel.

Ez a jelenség összefügg azzal, hogy a társadalmi méretű modernizáció mellett megjelent az *individuális modernizáció* is. A modernitás magas szintjére jutott személyiség mentálisan nyitott, kognitívan hajlékony, kreatív, határozott érzékkel rendelkezik az individuális hatékonysághoz, képes saját ügyeiben tervszerűen dönteni, s elfogadja a társadalom szabályait.

[Inkeles, B.–Smith, D. H. (1974): 190. old. és köv. old., valamint Inkeles, B. (1983): 12. és köv. old.] Ez az embertípus a politikában is képes saját érdekeinek felismerésére, érvényesítésük formáinak kiválasztására, s adott esetben akciókkal való előmozdítására is.

A képviseleti demokrácia relatíve ritka és behatárolt politikai részvételt kínál a polgár számára. Ebből adódik, hogy a politikai pártok rendkívül erős szerepét a politikai folyamatokban csak nagyon gyenge állampolgári részvétel (vagy éppen négyévenkénti „ellenőrzés”) egészíti ki. (Meggjegyzem, hogy az utóbbi időben ez a részvétel – a nyugati országokban – erőteljesen növekedett.)

Összefoglalva: *a képviseleti demokrácia alapmechanizmusa, a pártképviselet – jelenlegi ismereteink szerint – nem helyettesíthető, de nem is elegendő. A polgár számára nagyobb és közvetlenebb politikai részvételt kell biztosítani a politikai pártok döntési folyamatán belül és a pártpolitikán kívül is.* Ez a folyamat – amelyet a vizsgálat vezetői demokratikus átalakulásnak neveznek – az eddiginél nagyobb választási képességet kíván meg a jelentősebb politikai szereplőktől a polgárok követelésére. A polgárok pedig jóval aktívabbá és ezzel *hatékonyabbá* válnak a politikai folyamatokban. [Klingemann és Fuchs (1995): 420–438. old.]

Hasonló következtetésre jutott a már idézett Edgar Grande is, mondván, hogy sem a közvetlen részvétel klasszikus, sem a politikai képviselet modern formái önmagukban nem elegendők (az Európai Unió kialakítandó struktúrájában sem), hanem ezek több szinten is biztosítandók. S hozzátette: a politikai hatalom egyéni kontrolljának elégtelenségét elismerve, az ellenőrzés és az irányítás intézményi szerveit kell középpontba állítani. [Grande (1996): 357. old.]

A globális szempontokra is gondolva, a vizsgálat további, számunkra nagyon fontos következtetése, hogy a nyugati demokrácia politikai legitimitása már jelenleg is, de a jövőben még *erősebben függ a kormányok teljesítményétől.* A „szocialista” rendszerek átalakulásával, a Nyugat és a Kelet ideológiai és katonai szembenállásának megszűntével ugyanis – amely jelentős legitimáló tényező volt a nyugati demokráciák számára – *a polgárok figyelme egyre inkább a demokráciának a saját hazájukban való működésére irányul, mintsem a demokrácia általános elveire.* A demokráciával való megelégedés szintje összefügg a gazdaság teljesítményével. A támogatottságának foka pedig „az ideális, normatív megegyezéstől”, a gazdasági és állami hatékonyságtól függ, tehát az „instrumentális elfogadottság” felé fordult. [Klingemann és Fuchs (1995): 438–442. old.]

II.

A nyugat-európai tapasztalatok természetesen csak bizonyos elemző értékelés után alkalmazhatók a magyar viszonyokra, az alapösszefüggésekben azonban mindenképpen tanulságosak. Az idézett vizsgálatok óta ezeknek a jelenségeknek ismeretében a kelet-közép-európai volt szocialista államokban – így Magyarországon is – még inkább megfontolandó a politika alakulása. A két legfontosabb tanulság közül az első – a képviseleti rendszer változási szükségleteivel együtt – *a polgárok közvetlenebb részvételi igénye a politikában* (és itt nagyon fontos a politika szintjeinek megkülönböztetése), nemkülönben a politikai apátia jelenségeinek és összetevőinek reális értékelése. A második *a demokrácia instrumentális elfogadottságára irányuló hajlandóság jelentősége*. Az első tanulság a politikai rendszer normatív felépítését is érinti, a második ezzel is kapcsolatban van ugyan, összefüggései mégis bonyolultabbak annál, hogy egyszerűen a gazdasági teljesítményre vezetnének vissza. A nyugati jelenségek egészében arra intenek, hogy a hagyományos liberális fel fogás szerint felépített politikai rendszer megfelelő lehet ugyan a magyar társadalom igényeinek, mint „ideális normatív meg egyezés” az átmenet első néhány évében. Nem meglepő azonban, hogy már ebben az időben is problematikus volt az állam egészének hatékonysága, s negatív elemként megjelentek már az „instrumentális elfogadottság” szempontjai. Annak ellenére, hogy az MDF és az SZDSZ paktumán alapuló alkotmánymódosítás a választásokat követően bevezette a kormányzat biztonságát és annak erős pozícióját garantáló konstruktív bizalmatlansági indítványt, ráadásul szervezeti módosítások is történtek, *az állam hatékonysága csökkent*.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy azok a jelenségek, amelyeket Samuel Huntington – globális jelleggel – „a valódi káoszparadigma” terminusban foglalt össze, mint például a jogrend globális méretekben való összeomlása, az ugyancsak globális méretű bűnözési hullám, a transznacionális bűnöző szervezetek növekvő ereje, a drogfüggőség terjedése, a család jelentőségének hanyatlása, a bizalom és a társadalmi szolidaritás csökkenése, az erőszak terjedése stb. [Huntington (1996): 321 old.] – *nem ismer határokat*. (Különösen szembetűnő Magyarországon a bűnözés gyors emelkedése, annak ellenére, hogy az érintettek ma már jelentős számban nem jelentik be a büntetettüket, így azok még a rendőrség elé sem kerülhetnek, tehát büntethetőségük csökken.) E jelenségek kezelése – különösen az átmenet körülményei között – még egy erős és magabiztos államapparátus számára is alig megválaszolható kihívást jelent. Természetesen még nehezebb helyzetbe került a szaktudásban meggyengült, önbizalmában megingatott, különböző „takarításokkal” megfélemlített, s éppen létbizonytalansága miatt a min-

denkori hatalom iránti *személyi lojalításra* támaszkodó, klientúrába szerveződő köztisztviselői kar, amely így a korrupció számára is nyitottabbá vált. E rétegnek ráadásul eddig nem ismert feladatokkal kell megbirkóznia. Ez a helyzet és következményei viszonylag rövid idő alatt úgy meggyengítették a demokratikus politikai rendszer „normatív megegyezéssel” való elfogadottságát, hogy önmagában „egyedül erre” ma már aligha épülhet rá a demokratikus berendezkedés konszolidálása.

A szükséges intézményi változást azonban folyamatosan nehezíti, hogy – bár a liberális alapokra épülő politikai rendszer kezdetben hasznosnak bizonyult – „fundamentalizmusa” azonban végül is nem tette lehetővé a liberális demokrácia egyik legfontosabb előnyének érvényesíthetőségét. Nevezetesen azt, hogy immanensen *benne rejlik a kétség önmagával szemben*. Ez a szkepszis ugyanis kizárná a politikai rendszer és szervezetei számára a diadalmas önelégültséget, és elvileg nyitottabb lenne a változásokra. Ez a sajátosság elmosódott, s így nem születettek meg a politikai rendszerben szükséges strukturális változások sem. (A másik összetevőre a politikai pártok sajátosságainak alakulására később térek vissza.)

A politikai rendszer normatív megteremtésének jelentős fogyatékosága volt és maradt azonban *a magyar közjogi fejlődésnek és a magyar társadalom hosszabb távú igényeinek, s esetleges összekapcsolásuknak alapos elemzése, s e lehetőségnek gyakorlati elhanyagolása* is.

A jogalkotásban is megnyilvánuló politikában, adott esetben még a jogászok között is – különösen a nagy társadalmi változások sodrában – gyakori „a múltat végképp eltöröljük” illúziója. Ez az illúzió egyet jelent a történelmi folyamatok – általánosságban szólva, a történelem alakította társadalmi valóság – figyelmen kívül hagyásával. Pedig ennek lehetetlenségére csaknem kétszáz esztendeje figyelmeztetett már Friedrich Karl von Savigny, a jogtudomány egyik óriása. Valóban, a történelmi, s vele a jogtörténelmi folytonosság hosszabb időre ható *jogalkotási megszakítása* nem sikerült sem az amerikai, sem a francia forradalmat követően, jóllehet ezek a forradalmak a történelem fő sodrában segítették elő a változásokat. (A Napóleon nevéhez fűződő Code Civil is jelentős mértékben épült egyrészt már a forradalom előtt elindult folyamatokra, a kialakuló társadalmi viszonyokra, másrészt a francia szokásjogra.) Még kevésbé lehetett ez sikeres a „történelem zsákutcájában”, az 1917. évi októberi orosz forradalom után vagy a szovjet megszállás alatti társadalmakban kierőszakolt „szocialista” fordulatokat követően.

A rendszerváltozás folyamatában a történelmi kontinuitás a jogalkotás számára is nehéz kérdéssé válhatott volna, ha a már említett tényezők folytán nem hajlott volna – mindjárt a kezdetben – minden jelentősnek mutakozó politikai erő a klasszikus liberális képviselői demokrácia és vele az államhatalmi ágak

elválasztása doktrínájának elfogadására. Így ha a magyar alkotmányfejlődés értékeiből viszonylag kevés is jelenhetett meg az új közjogi törvényekben, mégis jó néhány esetben [ld. például az 1989. évi XXXI. törvény 2. § (3) bekezdését vagy a IX. fejezet egyes rendelkezéseit] inspirálta az alkotmánymódosító törvény rendelkezéseit. A köztársasági elnök választása és bizonyos mértékig jogállásának meghatározása is kifejezetten az 1946. évi I. törvény alapján történt, minthogy a kialakuló politikai és jogi rendszer számára valaminő „jogfolytonosságot” is jelentettek a második világháború körüli jogszabályok egy részével és a háborút követő koalíciós időszak első éveivel. (Nem vették figyelembe, hogy ebben az időben az ország megszállás és áttételesen katonai kormányzat alatt élt, így csupán erősen korlátozott szuverenitással rendelkezett. Hozzá kell tennem, nem eléggé tisztázottak még az 1946. évi I. törvény születésének ezzel összefüggő körülményei sem.) Ám a nem közjogi, de politikai jelentőségű jogszabályok is – például az 1988. évi VI. törvény a gazdasági társaságokról, s az ezt követő jogalkotási folyamat –is magán viseli ezt a jelleget.

A magyar alkotmányfejlődés folyamatosságának *megőrzésére*, és egyúttal a képviseleti demokráciának a nyugati működéséből leszűrhető, továbbá a mai magyar jelenségeiből következő *továbbfejlesztésére* alkalmas elvek lényegében azonosak. Ezek a *demokratikus részvétel* kiszélesítése, „többcsatornájúvá” intézményesítése, illetőleg a *demokrácia instrumentális elfogadottságának oly mértékűvé növelése, hogy ezzel együtt a normatív elfogadottsága a konszolidáció lényeges tényezőjévé válhatott.*

A politikai rendszer történeti kontinuitása megőrzésére is alkalmas továbbfejlesztésének tehát vannak normatív-intézményi *lehetőségei*. Vannak azonban a politikai szereplők – legyenek azok személyek vagy szervezetek – professzionalizálódásában, illetőleg a politikusok, a köztisztviselők és a lakosság politikai kultúrájában gyökerező feltételei is.

III.

1. Az *intézményi lehetőségek* közül mindenekelőtt a képviseleti rendszer tökéletesítését említem.

Az utóbbi években az új alkotmány megalkotására irányuló próbálkozások során többször is felmerült – elsősorban a szakmai körökben – az országgyűlés a történelmi formájának, tehát két kamarát magába foglaló visszaállítása. A viták végére úgy szólólván teljes szakmai konszenzus született a második kamara megszervezésére, kialakultak a lehetséges összetételének változatai. Elutasítását elsősorban mindig a politikai részről indokolták. Magam ezúttal nem ismétlem a már többször kifejtett állás-

pontomat (ld. Kulcsár, K. 1995, 1996, 1997), annál is kevésbé, mert alaposabban is elemzem ezt a problémát. Azt azonban itt is és újólág is hangsúlyozom, hogy a második kamara jelentős részben *nem csak pártelvű összetételével* – az országgyűlés döntési folyamatában – jelentősen csökkenthetné a parlamentáris képviseleti rendszer mára már nyilvánvalóvá vált „demokráciadeficitjét”. Tehát növelhetné a politikában való részvétel lehetőségét.

2. A második lehetőség az *önkormányzatok*, és pedig elsősorban a helyi és a megyei önkormányzatok erősítése, mind a helyi döntések szintjén, mind az országos döntésekben való részvételi lehetőségeikkel. Az önkormányzatiság jelentőségét és szerepét a magyar közjogi fejlődésben és egyáltalán az ország politikájában aligha kell itt és most indokolnom. Ma, amidőn a modern társadalomban működő szerves közösségek szerepe felértékelődik (bár nem feledkezhetünk meg a túlértékelés veszélyeiről sem), amidőn éppen a modernizációval összefüggő Gesellschaft-típusú fejlődés termeli ki vagy erősíti meg, illetőleg ad funkciót a Gemeinschaft-jellegű formációk fontosságának [ld. Wallerstein (1986); Huntington (1996): 76., 93. old.], aligha hagyhatjuk figyelmen kívül e formációk jelentőségét.

Bár Eötvös József szavai vonatkoznak a megyére is, mégis hangsúlyoznom kell a megyei önkormányzatokkal összefüggésben – minthogy leginkább ezt szokás megkérdőjelezni –, hogy *történetileg három funkciója alakult ki*. Ezeket egyébként még a 19. század végén a törvényhatóságokról alkotott törvények (ld. az 1870. évi XLII. vagy az 1886. évi XXI. törvényt) is kifejezetten elismerték. Ezek a megyei közigazgatás – mint közvetítő szervezet is – a központi és a helyi igazgatás között; az autonómia, amely szerint a megye saját ügyeiben autonóm módon intézkedhetett, végül a politikai funkciója. A törvények ugyanis elismerték a *megye jogát a politikai problémák megvitatására*, s arra is, hogy politikai tartalmú döntéseit más törvényhatóságok és a kormány tudomására hozza. A 19. század vége óta egyébként a központi kormányzatok úgyszólván minden törvényben igyekeztek ezt az autonómiát szűkebbre vonni, a közigazgatást központilag vezérelni, az ún. nagypolitikában való önkormányzati részvételt pedig lehetetlenné tenni, illetőleg az országos pártstruktúrát az önkormányzati választásokra rávetíteni. A közigazgatás centralizációja, illetőleg ezzel együtt a pénzügyi megszorítások az önkormányzatok igazgatási funkcióját és autonómiáját jórészt lehetetlenítik. Holott a pártpolitikán alapuló helyi és megyei választások egyrészt világossá tették a *nem* pártok által vezérelt közigazgatás gyakorlati jelentőségét, így – nemkülönben az országos választásoktól eltérő eredmények – a helyi vagy regionális politika társadalmi jelentőségét is.

Az önkormányzatiság erősítése is olyan elem a magyar közjog történeti kontinuitásában, amely *nem önmagáért való* hagyó-

mányórzést jelent. Az ország modernizációja elérkezik e folyamat második szakaszába, amely nem jelenti ugyan az állam kivonulását ebből a folyamatból, de *megváltoztatja az állam szerepét*. Ennek a változásnak legfontosabb eleme a modernizációs folyamat két szakaszának különbözőségeiből adódik. Azaz a „felülről lefelé” irányultságának az „alulról felfelé” módosulásából. Az első viszonylat még működik, s addig működnie is kell, míg az ország nagy ellátó- és szolgáltatórendszerei kialakulnak, konszolidálódnak és fokozatosan depolitizálódnak. Perspektivikusan azonban az állam szerepe a modernizáció folyamatában – minthogy ez a folyamat a nemzetállami kereteket már mindenképpen túllépi – az integráció feltételei – és ma már az Európai Unióba való belépés folytán is – az *az unió politikai, szervezeti és jogszabályi keretei közé kerül*. Az integráció alakulása, sőt az Európai Unió nyilvánossá tett politikája azonban nagy lehetőségeket biztosít a *regionális méretű fejlesztési tevékenységnek*. Ez pedig gyakorlatilag egybeesik a magyar társadalom regionális és helyi feltételei, lehetőségei, az ott élő lakosság kreatív ereje kibontásának szükségességével. Sőt – miután az 1920. évi trianoni békeszerződés nem volt tekintettel az új határok megvonásával a gazdasági összefüggésekre – Magyarország és az unióba belépett vagy a közeljövőben belépő szomszédállamok régiói közötti egymásrataltság magával hozza a regionális együttműködés történetileg, gazdaságilag is megalapozott nagyobb egységeit a belépett vagy belépő országok között. A magyar közjogi fejlődés hagyományai, a történetileg kialakult és a modern igények, tehát a regionális önkormányzatiság tényleges megvalósításában találkozhatnak, s emellett újabb részvételi „csatornát” teremtenek a képviseleti demokrácia továbbfejlesztésére. [Ld. e problémákra Kulcsár, K. (1996a): 14–21. old.]

Ezzel összefüggésben azonban még egy megjegyzést kell tennem. Ha az önkormányzatok valódi súlyt kapnak az ország politikai rendszerében, s valóban újabb formát teremtenek a lakosság számára a politikában való részvételre, akkor *az önkormányzatok egyik szintje sem viselheti el az országos pártpolitikára épülő képviseletet*. Az érdekviszonyok is többretegűek, az identitástudat is különböző „törésvonalak” mentén alakul. Ezek a többféleségének megfelelő politikai kifejeződési lehetőségek tehát erősítik a demokráciát, elősegítik a konszolidációját.

Az olyan méretű helyi önkormányzatok, amelyek a lakosság számát tekintve még könnyebben képesek valódi helyi közösség alkotására, az 1990. évi önkormányzati választások óta mindinkább határozottabban *nem* pártpolitikai képviseletre épülnek. Hasonló jelenségek észlelhetők olyan nagyobb lélekszámú városok némelyikében is, amelyekben erős lokális hagyományok élnek, s amelyek lakosságában kifejezettebb a polgári jelleg. Az önkormányzati választások pártpolitikai jellegének megszünte-

tése (vagy további gyengítése) a helyi civilközösségek erősödését, a polgárosodás fejlődését jelentheti, s mindenképpen másfajta lakossági részvételt teremt a politikában. Ebből kiindulva *a megyei önkormányzatok valódi érdektartalmának megfelelően célszerű lenne a megyei önkormányzat közvetlen választásának megszüntetése, s a testület a megye helyi önkormányzatai által delegált képviselőkre való alapozása.* Az ilyen módon kialakított lokális és megyei önkormányzatok jeleníthetik meg a pártpolitikaitól eltérő metszetben a politikát az országgyűlés kívánatos második kamarájában is.

A fentebb már elmondottakból következik, hogy az intézményi változások nélkülözhetetlen eleme a szaktudáson alapuló, politikailag független, autonóm köztisztviselői testület, amellyel kapcsolatos korábbi nézeteim újabb kifejtését most nem látom szükségesnek. [Ld. Kulcsár, K. (1996a): 16–18. old.]

3. A *demokrácia normatívérték jellegű* elfogadásának esélyei az elmúlt esztendők alatt még nem váltak semmivé, ha az *azonnali* jólétet hozó erejéhez fűződő illúziók már el is tűntek. Napjainkban azonban a társadalom nagyon jelentős része felfogásában a gazdasági tényezők felértékelődtek, és jelentőségükkel együtt az *élet és a megélhetés biztonsága, mint alapvető érték egyre meghatározóbb.* Megnövekedett tehát a demokrácia instrumentális értékelésének az ilyen megalapozottságú elfogadottsága vagy elutasítása felé fordulás kettőssége, illetőleg az iránta való közömbösség jelentősége. Az 1994., az 1998. s a 2002. évi választások azonban már világosan jelezték a demokrácia instrumentális megítélésének terjedését éppen azzal, hogy ilyen összetevői a valóságban gyengültek. Igaz ugyan, hogy a gazdasági helyzet romlása mellett a szavazatok alakulásában kétségtelenül közrehatottak azok az elemek is, amelyek az akkori politikai életben a normatív megegyezés szinte osztársadalmi méreteit kikezdték és megkérdőjelezték. Az 1994. évi választások utáni időszakban az instrumentális felfogás a piacgazdaság továbbépítésének negatív jelenségei közepette szinte természetesen erősödött. A politikai rendszer intézményi szintjén maradvá ráadásul megállapítható, hogy azok a szervezetek, amelyek az instrumentális elfogadottság terjedését és az értékelést a demokrácia *normatív szintű elfogadásának* elemeivel vegyíthették volna, részben nem épültek ki eléggé, részben nem működtek megfelelően. A külföldiek magyarországi beruházásai lendületének lassulása, s tőkájük jelentős részének elvándorlása éppen úgy közrehatottak ebben, mint a változó kormányok gazdaságpolitikája, a választási taktikának való alárendelése. A gazdasági nehézségek, a megszorító intézkedések lakossági elfogadása ugyanis megfelelő érdekvédelmi és érdekegyeztető szervezetek létével és világos koncepciók szerinti működésével válhattak volna jóval elfogadottabbakká, mint pusztán a jogszabályi rögzítettségük alapján. A gazdasági-szociális érdekképv-

selet politikai vagy éppen pártszimpátián alapuló megosztása jelentősen megnehezíti az *érdekegyeztetés* eredményességét. Különösen, ha a formalizált vagy nem formalizált politikai erőkből hiányzik az a minimális lojalitás, amely a demokratikus berendezkedés működését lehetővé teszi. [Kissinger (1996): 812. old.] Ez egyébként napjainkban az érdekképviselő tevékenységnek az utcára vagy éppen az utakra való kerülésével egyre világosabbá vált. Ám egyre inkább eltorzult e folyamat, a politikai elem bevitelével ezekbe az eredetileg más jellegű demonstrációkba vagy ezeknek *éppen a politikai elem körüli szervezése következtében*. Így ugyanis gyakorlatilag diszfunkcionálissá is változtatják ezeket a jelenségeket. Részben ugyanis a szolidaritás helyett a társadalmi megosztottságot váltja ki, részben pedig *érzelmi hangolással helyettesíti* a politikailag racionális érveléseket.

Az ország politikai erői 1989 óta nem találtak lehetőséget az átmenet gazdasági-szociális kérdéseit is feltáró és legalább a legfontosabb problémák konszenzussal való kezelését biztosító *megegyezésre*. Ez összefügg azzal, hogy a *legfontosabb nemzeti létkérdések megoldása is a pártpolitikai szempontok mögé szorult*.

Hogy azonban ilyen intézményi jellegű változtatásokra, a politikai rendszer normatív kereteinek a globális változásokkal és saját fejlődésével alakított magyar társadalomhoz való *közelsére* milyen esély kínálkozik, nem látható világosan. Ez jelentős mértékben éppen a létező politikai rendszert működtető politikai erők, szervezetek és személyek valóságos viselkedésétől, politikai kultúrájának alakulásától, tehát a bevezetőben feltett kérdés második fordulatára adható választól függ. (Csak remélhetjük, hogy az ország csatlakozása az Európai Unióhoz ennek esélyét megjavítja.)

IV.

A társadalomban a politikai rendszerrel, általánosabban a politikával szemben megnyilvánuló kétség és bizalmatlanság összefügg azzal, hogy *az elit nem képes orientálni saját rendszerének európai szintre való továbbfejlesztését*. [Rotte, B. (1996): 127. old.] Erre való képtelensége több tényező együttes hatásának eredménye.

1. Az első tényező – s ez talán meglepően hangzik – lényegében a magyar demokratikus politikai rendszer egyik legfontosabb *elemének, a többpártrendszer kialakításának szükségzerű diszfunkcionális következménye*. A magyarázat viszonylag egyszerű. A „szocialista” politikai rendszer egypárti jellegével szemben a többpártiság pusztá ténye a legfontosabb változtatást jelentette, s ez a körülmény a *politikai pártokat eleve felér-*

tékelte, a változás szimbólumává tette. Ez a felértékelés olyan körülmények között következett be, amelyekben a pártok magvat képező „értelmiségi elit” elvont elvek szerint, de sok tekintetben véletlenszerűen verődött össze. E rétegben többnyire hiányoztak a politikai tapasztalatok, és éppen elsősorban a humánértelmiség értékrendje, magatartásmódja miatt nagyon nehezen és lassan válik professzionális politikussá. [Ld. erre Kulcsár, K. (1995a): 35–45. old.] Hozzátehetem, hogy a pártokban a „saját elit” is háttérbe szorult (a képviselt értékekkel együtt) a személyes, többnyire gazdasági és professzionális érdekek mögött. A tapasztalt politikusok ismeretei és magatartási sajátosságai pedig jórészt elavultak. Ám éppen ebből következően – ha más tényezők közbejöttével is – az átalakulás korai szakaszában bekövetkezett felértékelődés *önfelértékeléssé* változott. [Fricz, T. (1994): 89. old.] Az új pártokra is rávetült az a korábbi állampárti szemlélet és magatartás, amely szerint a politikai viszonyok, problémák, érdekek artikulálása *csak a pártokon keresztül, tehát pártpolitikai metszeten lehetséges*. Ez egyébként jól megfigyelhető volt az alkotmányozás új kísérletének (1995–1998) országgyűlési folyamatában, a folyamat eredményeként kétszer is megformált „szabályozási elvekben”, amelyek a viták és kritikák ellenére sem változtak lényegesen.

Ezek a szabályozási elvek ugyanis a *pártpolitikai érdekek legkisebb közös többszörösét fejezték ki*, gondosan kizárva a politikának a pártpolitikai metszeten *kívül* formalizált megjelenítését s főleg befolyását az állami tevékenységre. A politikai pártok részéről megnyilvánuló ilyen kizáró magatartás – hadd emlékeztessenek erre ismét – az országgyűlés közbejöttével érvényesült. S ez akaratlanul is felidézi Bibó István egykori aggályát arról, „hogyan a népképviselői szerv maga is válhat a hatalomkoncentráció góciává...” [Bibó, I. (1986): II. 393. old.] Márpedig a *hatalomkoncentráció a népképviselői valóságát kérdőjelezi meg*. S eszünkbe juttatja, hogy nem véletlenül tartalmazza a ma hatályos alkotmányunk 3. §-ának (2) bekezdése: „a pártok *közreműködnek* a népakarat kialakításában és kinyilvánításában” megfogalmazást. (A kiemelés tőlem K. K.) Mint ahogyan az alkotmánynak ezt kiegészítő, a problémát más oldalról megközelítő 20. § (2) bekezdésének szövegezése sem véletlen: „Az országgyűlési képviselők tevékenységüket *a köz érdekében* végzik.” Ez a rendelkezés ugyanis a képviselő tevékenységét elvileg kifejezetten *függetleníti* saját pártérdekeitől is. Mindez nem csupán abból a szempontból jelentős, hogy a liberális elveken felépült politikai rendszerben éppen az elvileg önmagával szembeni kétségből táplálkozó nyitottság (ezzel együtt a gyakorlati rugalmasság is) kevésbé érvényesült. Ezen túl kétségeket is támaszt az Alkotmánybíróságnak az alkotmányozási folyamat eljárási rendjével összefüggő határozatával szemben is.

A magyar politikai rendszerre jellemző ellentmondás, hogy ugyanis *a politikai pártok önfelértékelő magatartásával szemben áll – két választás között – a politikai pártot nem választóknak a magas aránya.* (Itt meg kell jegyezni, hogy az 2002. évi választásokon az eddigi arányokhoz képest jóval többen vettek részt, viszont hozzátehetem, hogy az EP-képviselők 2004. június 13-án tartott választásán ennek az aránynak kb. a fele.) Ez egyébként messze nagyobb kétséget tükröz a politikai pártokon alapuló képviseleti rendszerrel szemben, mint amilyen a nyugati vizsgálatok adataiból következtethető. Természetesen lehetséges, hogy ez a közvélemény-kutatás erősen kötődik a napjainkra jellemző változó szituációhoz, tehát nem hosszabb távra érvényes tendenciát, hanem egy többnyire ilyen időszakra igaz állapotot jelez, de így sem hagyható figyelmen kívül. (Bár a 2002. évi általános választások idején – több tényezőtől függően – a részvétel aránya magas volt, elsősorban a „két tábor” éles szembenállása és a választási propagandának az erőteljes hatása miatt.)

2. A demokrácia és a piacgazdaság feltételeinek és következményeinek összehangolása nehéz feladat még a hagyományosan a piacgazdaságra épülő és egyúttal demokratikus országokban is. A gyakorlatból tudjuk, s Lester Thurow amerikai tudós a kilencvenes évek közepén megjelent könyvében pedig hangsúlyozta is, hogy *ez a feladat különösen problematikus a kelet- és közép-európai átmeneti társadalmakban.* Ennek a nehéz feladatnak a folyamatos megoldását mindenütt vízióknak, gyakorlatilag is megvalósítható jövőképeknek kell vagy kellene vezetniük, még akkor is, ha „csupán ideológiai megalapozottságúak”. Mire használható a többpártrendszer – tette fel a kérdést Thurow (és ebben nem lát különbséget a régi és az új demokráciák között) –, ha a politikai pártok *nem rendelkeznek* a jelen és a jövő problémái megoldását segítő víziókkal? Ilyenek hiányában a demokrácia barátok és ellenségek, ígérető jelöltek versenyévé, sőt „törzsi” gyakorlattá válik, amelyben egyik „törzset”, mint az ország problémáiért felelőset kiválasztják és megbüntetik. [Thurow, L. C. (1996): 225. old.] Ugyanez a gyakorlat mutatkozott meg az eddigi négy magyarországi választáson, sőt az említett EP-képviselői szavazásban is.

A mai Magyarországon világosan látható, hogy elsősorban a pártok között, de a lakosságban is megjelenő politikai bizalmatlanság és ellenszenv sok tényezőből tevődik össze. Ebből a szempontból csak felszíni jelenség a pártok viselkedése az országgyűlésben és azon kívül. Másodlagos jelentőségű a gátlástalan egymásra mutogatás, a racionális viták helyett az ellenséges indulatok és a nyilvánvaló hatalmi küzdelmek is, amelyek háttérbe szorítják az ország érdekeit. A valóságos probléma az, hogy *ezek a pártok nem rendelkeznek akár ideológiai megalapozottságú, ám a gyakorlatban érvényesíthető víziókkal.* Bár –

elvileg – ideológiák mentén szerveződtek, ezek nem a képviselt ideológiáknak a modern Európában élő változatai, hanem jórészt idejétmúltak, tisztázatlanok, s mert azok, *nem is irányít-hatják konzekvensen a pártok magatartását*. A keresztény értékrendre vagy a nemzeti elvre, esetleg mindkettőre épülő konzervatív pártok időnként kiélezett *radikalizmusa* éppen úgy nem felel meg az általuk elvileg elfogadott eszmerendszereknek, mint a liberális polgárosodást képviselők türelmetlensége, kirekesztő magatartása, illetőleg a modern szociáldemokrácia híveinek koncepciótlansága a társadalmi szolidaritást tükröző szociális rendszerek kialakítására. Mindegyik politikai pártra jellemző azonban a *konfliktusra orientáltság* a kompromisszumkészség helyett, a kifejezetten csak a *párthatalmi érdekű politizálás*. Jellemző rájuk az ezzel összefüggő klientúraépítés, *a szakmai szempontoknak a pártérdekek mögé helyezése; összefoglalóan: a sokat emlegetett polgári magatartás és a politikai professzionalizmus hiánya*. Mindebből következik, hogy alig képesek bizalmat ébreszteni önmaguk iránt, s ez – különösen az érdekösszefüggéseket, világnézeti jellegzetességeket világosan kifejező, kiformalódott szavazótáborok hiányában – tragikus fejleményekre vezethet. Ez a helyzet *vészesen csökkenti a bizalmat a demokratikus intézményrendszer és működése iránt*, sőt felidézheti valamilyen nyílt vagy rejtett tekintélyuralom veszélyét is.

Ne legyen félreértés. Egyrészt világos, hogy politikai pártok nélkül nem működhet a képviseleti demokrácia, másrészt kétségtelen, hogy a demokratikus politikai rendszer megszilárdításához nem a legmegfelelőbb időszak a piacgazdaságra való áttérés, gazdasági problémáival és szociális feszültségeivel együtt. A társadalomban, a politikában a politikai pártok és a kormányzatok működésében sok visszásság közvetlenül erre a szituációra vezethető vissza. Találhatunk tehát mentő körülményeket is, úgy hiszem azonban most nem ezek keresése a feladatunk. Az alapszituációból ugyanis szinte vitathatatlan követelmény adódik.

Ez pedig annak belátása, hogy *az átmenet nem fejezhető be, s a konszolidáció nem lehet sikeres, ha a nemzet politikai erői éppen történelmének egyik legnehezebb, ám mégis egyik leginkább sikerrel kecsegtető időszakában képtelenek az együttes cselekvésre*, akárcsak 1989 megismétlésére is. Az 1990. évi választások utáni helyzetre még kínálkozik némi mentség. Az ugyanis, hogy a korábbi egypárti, illetőleg a választást közvetlenül megelőző, legalább egy évig gyakorlatilag pártvezetés nélküli kormányzással szemben indokolható lehetett a *politikai váltógazdaság lehetőségének felmutatása*. Anélkül azonban, hogy akár az akkori, akár a későbbi kormányzatok teljesítményét bírálnám, annyi megállapítható, hogy ez a kísérlet azóta sem vált be, jóllehet volt idő, amidőn a kormányzat jelentős par-

lamenti többséggel rendelkezett. A kormányzati dilettantizmus és parlamenti viharokat gerjesztő ellenzéki politika együttesen vezetik az országot az újabb indulatokkal teli választási kampányokhoz, esetleg olyan újabb fordulathoz, amely mentálisan már nehezen viselhető el.

Az eddigi kormányzatok tevékenysége, a politikai pártok indulatai nem feledtethették el még a lakosságban a korábbi, bár viszonylagos gazdasági fejlődést, a javuló életszínvonal vonzását. Különösen a köztisztviselői karban van jelen még a korábbi negyven év, sőt azt a megelőző időszakok *állandó igazodási kényszere*, s a mögötte lappangó félelem. S talán ismételten sem kell idéznem Bibó István szállóigévé vált szavait: *a félelem légkörében nincs demokrácia*. Sőt, a politikában a „félelem mechanizmusa lenyűgözi az értelem mechanizmusát”. [Bibó, I. (1986): II. 589. old.] A köztisztviselői kar a rendszerváltozás óta sem csökkent, sokkal inkább növekszik, ugyanakkor azonban nem jött létre akár a második világháború előtti stabilitása sem. Így nem a munkájával szolgálja ki a változó kormányokat, s nem a szaktudása adja meg biztonságát, hanem a politikai változásokhoz való igazodási kényszere.

A megoldás természetesen *nem* a pártok „megszüntetése”, a politikai „váltógazdaság” elvetése. Nem feltétlenül szükséges, s aligha lenne lehetséges ma már a „nemzeti egységkormány” létrehozása sem. *Szembesíteni kell azonban a pártokat és az eszméket – s ha vannak – vízióikat és a gyakorlati megoldási változatokat, de egyetértésre kell jutni a legalapvetőbb kérdésekben.*

3. Mik lehetnek ezek? Tudomásul kell venni, hogy *az ország gazdasága nem bírja el ismét a tulajdonviszonyok felborítását*. Folyamatosan történtek hibák, sőt bűnök a privatizáció, a kárpótlás folyamatában is. Ezek korrigálására azonban gazdasági megoldást kell találni. Nem viselhető el ebben a vonatkozásban sem a „zsákmányszerző” politika, s nem indulhat meg újra, illetőleg nem folytatódhat a klientúraszerveződés. Legalább fő vonalakban fel kell vázolni, hogy *a kialakult struktúrára épülve milyen irányú gazdasági fejlődés lehetséges*; mi a helye ebben a mezőgazdaságnak, az iparnak, a szolgáltatássektornak. Erre alkalmat ad az Európai Unióba való integrálódásunk, s az eközben szerzett tapasztalatok.

A piacgazdaság legkényesebb pontja a jövedelemkülönbségek nagysága. Ám még a fejlett demokráciákban is nehéz megtalálni a fejlődést nem megállító, ugyanakkor azonban – legalábbis súlyos – társadalmi feszültségeket sem gerjesztő arányokat. Sem a piacgazdaság, sem a demokrácia nem konszolidálódhat, ha csak a rövid távú érdekek alapján (jó esetben csak négy évre) gondolkodva, bizonytalan, s társadalmi támogatás nélkül marad ez az arány. Továbbá: *az ország alkotmányos rendjére épülő stabil jogrendszer, s az ezt megvalósító jog- és*

közbiztonság nélkül nincs társadalmi nyugalom, kiszámítható élet, nem lehetséges tehát normális fejlődés sem. (Legfeljebb szűk réteg számára, igen drága áron.) Az Egyesült Államok bizonyos területein 1970-ben kétszer annyit költöttek a rendőrségre, mint nálunk, ideértve a védő-őrző szolgálatnak nevezett magánrendőrséget is. A jog- és közbiztonság azonban jelentős mértékben a társadalmi béke függvénye is, amely a gyűlöletre uszítás, a politikai fenyegetőzés légkörében nem valósítható meg. Aligha vitatható, hogy társadalmi béke nélkül a minimális politikai konszenzus sem várható. Végül nemzeti összefogás szükséges az oktatás és a nagy szolgáltatórendszerek hosszú távon és koncepciózusan kialakított, ám fokozatosan megvalósítható modelljének kimunkálására is.

Nem térhetek ki itt a konszenzuspolitika összefüggésére. Mindenesetre jelzem, hogy nem a nálunk is jól ismert és Lijpharttól származó megkülönböztetésre a többségi és konszenzuson alapuló demokráciáról kívántam itt emlékeztetni. A konszenzus politikai értelemben merül fel. Vannak bizonyos történelmi helyzetek, amelyek a legszigorúbban többségi elvre épülő demokráciákban is szinte *kikényszerítik a konszenzust*. A legismertebb példa erre Nagy-Britannia politikai pártjai között létrejött konszenzus a második világháborút követő évtizedekben. Ennek a konszenzusnak két alapösszetevője volt. Egyrészt a két vezető párt közötti megegyezés *a kormányzás stílusára*, ami a társadalom kulcshelyzetben lévő csoportjaival, különösképpen a szakszervezetekkel való állandó konzultációt jelentette, másrészt néhány tágan meghatározott politika követését. Ilyen volt pl. a John Maynard Keynes által jegyzett fiskális technika, vagy William Beveridge nevéhez fűződő és a jóléti állam megjelenésében realizálódó elgondolás. Ez a konszenzus megjelent a konzervatív és a munkáspárti kormányzati tevékenységben addig, amíg ez a politika diszfunkcionálissá nem vált, s a kormányzat több problémát hívott életre, mint amennyit megoldott. [Pearce, M.–Stewart, G. (1992): 458–462. old.] Margaret Thatcher már joggal léphetett fel ellene 1981-ben, ha bírálata nem is volt jogos a konszenzuson alapuló politikával szemben *általában*.

Természetesen van igazság abban, hogy általában a célokban és az eszközökben való egyet nem értés „a politika élete s vére”. Ebből következően a konszenzus eszméje szemben állana a politikai aktivitással [Kavanagh és Morris (1989): 10 old.]. Ám kétségtelenül „lényeges, hogy mindig jókora közös alapnak kell lennie az egymást váltó kormányokat alkotó pártok politikájában egy szabad társadalomban. A hatalmon lévők végül is *ugyanazt az országot kormányozzák*, ugyanazzal a történelemmel, néppel, problémákkal, mozgástérrel vagy hiányával, ugyanabban a világban.” [Hennessy és Sheldon (1989): 510. old.] A pártok hasonló problémamegoldása – amíg ideológiává nem torzulnak az

alapok, tehát „kiemelt” kezelést jelentenek – figyelemre méltó kontinuitást produkál, még ha nincs is köztük formális konszenzus. [Pearce, M.–Stewart, G. (1992): 510–511. old.]

A második világháború utáni negyedszázados brit politika (s a hasonló konszenzuson alapuló kanadai is) azt igazolja tehát – ha nyilván más helyeken is a szituáció követelte esetekben bontakozott is ki –, hogy *vannak helyzetek, amelyek konszenzust kívánnak*. S ez nem rombolja szét a demokráciát. Ha pedig a kialakított konszenzus már diszfunkcionálissá válik, változtatni kell. Ha ilyen új helyzet alakul ki, ennek megfelelően kell alakítani a politikát is. Az ilyen politika is létrehozhat egy idő után – akár hallgatólagosan – újabb konszenzust is.

Magyarországon most olyan helyzet van, amelyben legalább a felsorolt problémák megoldásának alapjaira kell *konszenzust teremteni* ahhoz, hogy a többi nagy kérdésre, mint pl. a népesezés mennyiségi és minőségi hanyatlására, a morális válságra, a szinte minden területen mutatkozó anómiára, kultúránk biztosítására, és erősítésére – különös tekintettel arra, hogy az Európai Unión belül is megőrizhessük saját identitásunkat – választ találhassunk.

V.

A politika összefüggéseit, játékszabályait, jelenségeit ismerve nem lehetek optimista. Addig, amíg az országgyűlésben működő, tehát az országnak felelős pártok nem képesek megegyezni a viszonylag kisebb súlyú kérdésekben sem, amíg a nemzet összefogását igénylő, s a társadalom sikeres fejlődéséért felelős politikusok a többpártrendszerű demokrácia elleni támadásnak tartják a legszükségesebb mértékű összefogást is, amíg a legfontosabb alaptörvény, az alkotmány elkészítéséből kirekesztik a társadalmat, s a társadalom nyilvánvaló véleménye ellenére erőltetnek esetleg csak a pártérdekeknek megfelelő megoldásokat (lásd a köztársasági elnök nép által való választásának elutasítása), nehéz is optimistának lenni, s a törekvések is eredménytelenek maradnak. (Ld. az 1995-ben meginduló alkotmánykészítés kudarcát.) *Az európai fejlődés fősodrába való végleges visszakerülés, ebben a nagy civilizációs egységben és politikájában az ország biztonságos jövője azonban túlságosan nagy nemzeti érdek ahhoz, hogy jelenlegi közállapotaink tartós fennmaradásával kockáztassuk.*

Fernand Braudel, a kiváló történész három síkon látja a történelmet. Az első szinte mozdulatlan, az ember és környezete viszonyában „lassan változik, gyakran visszafordul, bizonyos ciklusokat szüntelenül újakezd... E mozdulatlan történelem fölött kirajzolódik egy lassú ütemű történelem folyamata, a csoportok, a csoportosulások története” – ezt társadalomtörténet-

nek is nevezhetnénk – mondja. Végül a harmadik a hagyományos értelemben vett történelem, az eseménytörténet: „a kavargó felszíné, a hullámoké, amelyeket a dagály tengermozgása hordoz. Ez a történelem rövid, gyors, ideges rezgésekből áll...” S a lényegi probléma: „hogyan lehet egyszerre megragadni a gyorsan változó és éppen változásai és látványossága miatt előtérben lévő történelmet és a mélyben zajló, a szemtanúk és szereplők által szinte nem is észlelt csöndes történelmet, amelyen bármi történjék is, nem fog az idő múlása”. [Braudel, F. (1996): I. 4-5., 9. old.]

Ez a történetfelfogás a politikai tevékenység, a politika lehetőségeinek és korlátainak gyakorlati megértése és tudományos elemzése szempontjából is fontos.

Témánkra konkretizálva, *a társadalom rövid távon elszámolási kötelezettséget* vár el a politikai rendszerétől, s ez a liberális demokrácia lényege. A hatalom azé, aki kormányoz, de csak meghatározott időre. A társadalom és a politikai rendszer viszonyában azonban ennél többről van szó: középtávú előreláthatóságra. S a kormányznak ennek érdekében stabil viszonyokat kell teremtenie, amelyben a gazdasági és társadalmi élet kibontakozhat. Végezetül a politikának *hosszú távú víziókat* kell kialakítani a társadalmi fejlődés irányairól, előre számolnia kell a technológiai fejlődés, az ökológiai veszélyek, a várható politikai változások következményeivel. Van olyan nézet, amely szerint a három időszakosért az államhatalom három ága felel: a rövid távú, a kormányzati ciklust érintő feladatokért a végrehajtó hatalom, a középtávúakért a bírói szervezet, s a hosszú távú elgondolásokért a törvényhozás. Jóllehet ez a felfogás a politikai pártok és az érdekérvényesítő csoportok között is próbálkozik hasonló munkamegosztással [Gerlich, P. (1996): 62–63. old.], én nem látok ilyen „akkreditálható” feladatmegosztást. A politikai rendszer minden tényezőjének, a kormánynak, a pártoknak és az érdekvédelmi szervezeteknek *mindhárom távlatban* felelősen kell gondolkodni és cselekedni. Rövid távú – esetünkben ciklusméretű – döntések jelentősen befolyásolhatják a középtávú lehetőségeket, s nem tudható, hogy majdan hogyan érintik a hosszú távú előreláthatóságot, azokat a folyamatokat, amelyek végül is az esetleges mellékágakat is visszaterelik a fősodorba, amelynek meglátása, s amely felé való rövid és középtávú ténykedéssel való sikeres törekvés kiemeli az államférfit a politikusok közül. Hogy ismét visszatérjek Fernand Braudelhez: „az a nagy ember, aki pontosan felméri szűk lehetőségeit, elhatározza, hogy ezekhez tartja magát, és saját lendületéhez annak súlyát is hozzáadja, ami elkerülhetetlen”. [Braudel, F. (1996): III. 1318. old.]

A bevezetőben feltett kérdésre most már – ha csak tézisek alapján is – válaszolhatunk. *Az átmenet első éveiben normatíván kialakított politikai rendszerünk valóban változtatásokat igé-*

nyel. Az Alkotmánybíróság hatékony közreműködésével e politikai rendszer alapja az 1989. évi XXXI. törvény, az első szabad választást követő gyors kiegészítésével általában jól vizsgázott az átmenet éveiben. Az átmenetre készített alkotmánnyal és néhány más közjogi törvénnyel azonban a demokratikus berendezkedés hosszabb távra aligha konszolidálható. Nem felelhet meg tehát a társadalom három időtávra megnyilvánuló igényeinek. Intézményi változásokra van szükség, s ezek legfontosabb pontjait jeleztem. *Közállapotaink azonban nem írhatók a normatív hatályos politikai rendszer terhére.* Működését a kettős átalakítás, a politikai rendszer megújítása és a piacgazdaság kiépítése mindenképpen megnehezítette, de folyamatosan zavarja a politikai szereplők már jellemzett magatartása is. *Az ország pártpolitikai struktúrájának, eszmei és gyakorlati összetevőinek európaizálása, a politikai elit professzionalizálódása* tehát mindenképpen a feltétele annak, hogy a politikai rendszer megfelelhessen a három időtávon jelentkező feladatoknak. Enélkül – mint az alkotmányozási kísérlet példája (1995 és 1998 között) nyomatékosan jelzi – nem fejleszthető a társadalmi igényeknek megfelelően a politikai rendszer, s a legjobb intézmények működése is eltorzul. Amíg ez nem változik, nem várható társadalmunk politikai kultúrájának változása sem.

Befejezésül hadd ismételjem meg Thomas Jefferson – egyik, 1994-ben megjelent kis könyvében idézett (Kulcsár, K. 1994) – szavait, melyet első elnöki beiktatásakor, 1801. március 4. napján mondott: „...állítsuk helyre a társadalmi érintkezésben azt a harmóniát és jóindulatot, amely nélkül sivár a szabadság, sőt maga az élet is. Töprengjünk el azon, ha száműztük is országunkból a vallási türelmetlenséget, mely miatt annyit vérzett és szenvedett az emberiség, még kevesebbet nyerünk, ha szemet hunyunk egy éppen olyan zsarnok, kegyetlen és véres üldözésekre képes politikai türelmetlenség fölött...”

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bibó, I. (1986): Válogatott tanulmányok. II. köt. Magvető Könyvkiadó, Budapest
- Bozóki, A. (1998): Regionalizmus, államközi verseny és geopolitika: az európai integráció és Közép-Európa. Politikatudományi Szemle 2. sz.
- Braudel, F. (1996): A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában. I. kötet. Akadémiai Kiadó–Osiris Kiadó, Budapest
- Braudel, F. (1996): A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában. III. kötet. Akadémiai Kiadó–Osiris Kiadó, Budapest
- Dahrendorf, F. (1990): Reflexions on the Revolution in Europe. Chatto and Windus, London
- Duiel, H. (1996): Die Krisen der liberalen Demokratie. In: Gehrich stb.
- Elster, J. (1998): Institutional Design in Post-Communist Societies: Rebuilding at Sea. Cambridge University Press, Cambridge–New York
- Fricz, T. (1994): Rendszerlehetőségek Magyarországon. Valóság, XXXIV. évf. 10. sz.

- Gehrlich, P.–Glass, K.–Mehkoch, B.* (Herausg.) (1996): *Mitteuropäische Mythen und Wirklichkeiten*. Österreichische Gesellschaft für Mitteleuropäische Studie Verlag, Wien–Torun
- Grande, E.* (1996): *Demokratische Legitimation und Europäische Integration*. Leviathan, Jahrg. 14. Heft 3.
- Greven, M. Sh.* (1995): *Demokratizáció és intézményépítés*. Politikatudományi Szemle 1. sz.
- Hennesy and Sheldon, A.* (Eds.) (1989): *Ruling Performance*. British Governments from Attlee to Thatcher. Blackwell, Oxford
- Huntington, S. P.* (1991): *The Third Wave*. Democratization in the Late Twentieth Century. University of Oklahoma Press, Forman–London
- Huntington, S. P.* (1996): *The Clash of Civilization and the Remaking of World Order*. Simon and Shuster, New York. (Magyarul: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Európai Könyvkiadó, Budapest, 1998)
- Inkeles, A. – Smith, D. H.* (1974): *Becoming Modern: Individual Change in Six Developing Countries*. Harvard University Press, Cambridge, Mass
- Inkeles, A.* (1983): *Exploring Individual Modernity*. Columbia University Press, New York
- Kavanagh, D. and Morris, P.* (1989): *Consensus Policies from Attlee to Thatcher*. Blackwell, London
- Kennedy, P.* (1993): *Preparing for the Twenty-first Century*. Harper Collins Ltd. London
- Klingemann, C. H.–Fuchs, D.* (Eds.): *Citizens and the State*. Oxford University Press, Oxford etc.
- Kissinger, H.* (1996): *Diplomácia*. Panem – McCarthy – Hill – Crafo, Budapest
- Kulcsár, K.* (1994): *Kontinuitás és átmenet*. Savaria University Press, Szombathely
- Kulcsár, K.* (1994): *Két világ között*. Rendszerváltás Magyarországon 1989–1990. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Kulcsár, K.* (1995): *Az európai integráció és Magyarország*. Külpolitika I. év. 3–4. sz.
- Kulcsár, K.* (1996): *Jövőkép, aszinkronitás és politika*. Politikatudományi Szemle V. évf. 3. sz.
- Kulcsár, K.* (1997): *A politikai rendszer és a magyar valóság*. MTA PTI, Budapest
- Kulcsár, K.* (1997): *Politikai rendszer és politikai kultúra*. (In: *A demokrácia intézményrendszere Magyarországon*. Szerk.: Glatz Ferenc) MTA, Budapest
- Kulcsár, K.* (1999): *Az Európai Unió és Magyarország a századforduló végén*. Külpolitika V. évf. 4–5. sz.
- Kulcsár, K.* (2001): *Átmenet a XXI. századba*. Politikatudományi Szemle 4. sz.
- Offe, C.* (1994): *A kelet-európai átmenetek intézményeinek tervezése*. In: *Politikatudományi Szemle* 3. sz.
- Pearce, M. and Stewart, G.* (1992): *British Political History*. Routledge, London–New York
- Przeworski, A.* (1991): *Democracy and Market: Political and Economic Reform in Eastern Europe and Latin America*. Cambridge University Press, Cambridge
- Thurow, L. B.* (1995): *The Rurure of Capitalism*, Nicholas Brealey Publishing, London
- Tőkés, R. L.* (1996): *Hungary's negotiated revolution*. Economic reform, social change and political succession. Cambridge University Press, Cambridge
- Wallerstein, I.* (1996): *Culture in the World System*. In *Global Culture*. (Ed. by Featherstone, M.) Sage Foundation Ltd., London
- Wallerstein, I.* (1996): *Culture as the Ideological Battleground of Modern World System*. In *Global Culture*. (Ed. by Featherstone) Sage Foundation Ltd., London

---

DISKURZUSELEMZÉSEK

SZABÓ MÁRTON

Szimpozion a politikai diskurzuselemzésről

Az essexi székhelyű Politikai Kutatások Európai Szövetsége (European Consortium for Political Research: ESPR) 2001-ben új folyóiratot indított European Political Science (EPS) címmel. Az évente háromszor megjelenő lap a politikatudomány információs fóruma, amely olvasóit a politikatudományi kutatásokról és együttműködésekről, valamint a kutatási eredményekről tájékoztatja. Az alábbi összeállítás – a lap negyedik számaként – a második évfolyam első számában jelent meg „Symposium: Discourse Analysis and Political Science” címmel. Fordítás-összeállításunk a folyóirat vonatkozó teljes anyagát tartalmazza: az előszót, a zárszót (egyiknek sincs „nevesített” szerzője, ezért nyilvánvalóan a szerkesztők álláspontját tükrözi) és a köztölt négy rövidebb tanulmányt.

Vajon milyen gondolatok ébrednek a magyar olvasóban és milyen következtetésre jut, ha áttanulmányozza ezeket a munkákat, különös tekintettel a politikatudomány hazai helyzetére? Az írások rövideségéhez igazodva megpróbálok néhány pontban válaszolni a kérdésre.

1. Az összeállítás minden írása hangsúlyozza, hogy a politikai diskurzuselemzés nem egyszerűen új kutatási metodológia, hiszen a különféle szövegvizsgálatok és -elemzések már évtizedek óta a társadalomtudomány eszköztárába tartoznak, hanem *egy új tudományos szemlélet módszere*. A diskurzuselemző, mert másként fogja fel a tudást és a nyelviséget, másként fogja fel a valóságot is, mint a pozitivista ténytudományok híve. A nyelv (és így a jelentés) itt nem ablak, amelyen át a torzítatlan valóságot pillanthatjuk meg, hanem a politika alakításának eszköze,

amelynek realitása mindig konstruált és esetleges. A szemlélet elfogadásának nehézségei is ebből erednek: itt nem módszerek, hanem paradigmák küzdelméről van szó, amelynek egzisztenciális tétje van.

2. Ezzel együtt a diskurzuselemzés az ezredfordulón a politikatudomány egyik *befolyásos irányzatává* vált. Már nemcsak elszigetelt tudósi próbálkozások jelzik jelenlétét, hanem a szemlélet jegyében politikatudományi iskolák, műhelyek, intézmények szerveződnek. A tényt a legújabb politikatudományi kézikönyvek is megerősítik. A változásban feltehetően két tényezőnek volt számottevő szerepe. Egyrészt a politika valóság radikális megváltozásának; Európa s a nagyvilág széteső és újjászerveződő politikai identitásának, amely új magyarázatokat igényel. Másrészt annak, hogy a társadalomtudományok is megváltoztak; ma már kevesen vitatják a nyelv és a jelentés, az olvasás és az értelmezés elméletképző jelentőségét.

3. A *hazai politikatudományban* nagyjából a nyugat-európai törekvésekkel egy időben jelent meg a jelzett diszkurzív szemlélet, ott a nyolcvanas évek második felében, itt a kilencvenes évek elején, és státusa is hasonló volt. Ezek a fordítások is mutatják, hogy hasonló szemlélet jegyében gondolkodtunk a politikáról, bár a magyar törekvések kevésbé az itt bemutatott eredmények közvetlen adaptációira épültek, mint inkább egy hermeneutikai társadalomtudomány politológiai átgondolására. Figyelemre méltó, hogy a diszkurzív politikatudomány kidolgozásában sok észak-európai kis állam kutatója jeleskedett; ami jelzi, hogy talán a magyar politikatudomány királyi útja sem csak a „*bedolgozó politológia*” lehet, persze örök lemaradásban és „*harmadhegedűs*” szerepben.

4. A politikai diskurzuselemzés *területei szerteágazóak*. Az összeállítás jól mutatja, hogy a diszkurzivistának elvileg a politológia minden témájáról lehet tudományos mondanivalója, a hatalom értelmezésétől a közpolitikai témák elemzéséig. Ez nem is lehet másként, hiszen itt nem a módszer eredeti, hanem a szemlélet. Ez azonban azt is jelenti, hogy a diszkurzivitás jegyében elvileg maga a politika is újragondolandó; a politika struktúrája és határa nem egészen az és ott van, ahová, mint egyik szerzőnk írja, a rend vagy az érdekdeterminált cselekedetek funkcionalista értelmezői teszik. A diszkurzív szemlélet jegyében ezért a politikát másként lehet megismerni, és benne mást lehet felismerni, mint a funkcionalista ténytudományok álláspontjáról. Kár, hogy ez a tény a diszkurzív törekvéseknek egyenlőre csak a margóján jelent meg.

5. Ma már a politika diszkurzív értelmezése is tagolt; legalább három különböző hagyományú iskola és irányzat bontakozott ki a keretei között a „*politics*” vizsgálatára, bár ezt a tagolást összeállításunk nem mutatja fel. Legkorábban és legnagyobb vehemenciával a strukturalista és modernista alapállású *kritikai*

diskurzuselemzés (Critical Discourse Analysis) bontakozott ki, amely a társadalmi egyenlőtlenség és igazságtalanság diszkurzív jelenségeit kutatja, és megpróbál megfelelést találni a nyelvi, a politikai és a társadalmi struktúrák között. Fontos alakja Teun van Dijk, Ruth Wodak és Norman Fairclough. Ugyancsak iskolává szerveződött az itt jelzett *posztmarxista hegémóniaelmélet*, amelyet az elméletalapító Ernesto Laclau és Chantal Mouffe tevékenységén túl olyan további kutatók neve fémjelez, mint Jacob Torfing, Aletta J. Norval, Yannis Stavrakakis vagy David Howart. Összeállításunkból az olvasó fontos információkat tudhat meg erről az irányzatról. És végül a hermeneutikai alapállású *diszkurzív politikatudomány*, amely egyenlőre kevésbé szerveződött iskolává. Elméleti alapkérdése az, hogy mi a politikai, ezért elsősorban azokra a diskurzusokra kíváncsi, amelyek a politikát, illetve annak egy-egy részét a re- és újrakonstruálás szándékával alakítják, akár történetileg is. Olyan mai szerzők törekvése és munkássága tartozik ide, mint például Terrell Carver, Kari Palonen, Matti Hyvärinen.

Megjegyzéseim nem az itt következő összeállítás hasznosságát kérdőjelezik meg, inkább arra szerettem volna felhívni a figyelmet, hogy a politika diszkurzív elemzésének lehetőségei nagyobbak, művelése szélesebb körű, eredményei pedig jelentősebbek annál, mint amit belőle szerzőink itt bemutatnak ezekben a rövid írásokban.

Diskurzuselemzés és politikatudomány

Bevezetés

A politikatudományi diskurzuselemzés egyre befolyásosabb irányzattá válik. Elméleti és módszertani jelentősége a kutatók szempontjából is növekszik, ami világosan megmutatkozik az ECPR (European Consortium for Political Research) tevékenységben. A szervezet keretein belül az elmúlt évtizedben számos rendkívül sikeres és népszerű diskurzuselemzéssel foglalkozó szakszemináriumot tartottak. Nemzetközi együttműködés bontakozott ki a következő területeken és témákban: Olof Ruin: „Politikai biográfia” (Bochum, 1990), Terell Carver és Matti Hyvärinen: „Új értelmezési módszerek” (Limerick, 1992), Terell Carver és Véronique Mottier: „Politika és szexualitás” (Oslo, 1996), Maureen Whitebrook és Fabrice Larat: „A narratíva használata a politikában” (Mannheim, 1999), Matti Hyvärinen: „A politikai fogalmak története” (Koppenhága, 2000), Herbert Gottweis és Henrik Wagenaar: „Politika, diskurzus és intézményi reform” és Véronique Mottier és Moya Lloyd: „Identitás a politikában” (Grenoble, 2001). Az ECPR 2001. évi Canterburyben tartott általános konferenciáján is volt egy rendkívül népszerű, David Howarth által szervezett vitasorozat „Diskurzuselemzés és politikaelemzés” címmel, amely különböző országok kutatóit hozta össze.

Az ECPR jelenlegi állandó csoportjai közül a Politikaelmélet csoport hathatósan közreműködött abban, hogy a diskurzuselemzés megjelenhessen az ECPR kutatási témái között. A Politológia és művészetek csoport szintén hozzájárult ahhoz, hogy ezen a területen is létrejöjjön a nemzetközi együttműködés. Az újonnan felállt Elméleti perspektívák és közpolitika-elemző állandó csoport politológusai kutatásaik során a diskurzuselemzést is alkalmazzák. Emellett a politikatudományi diskurzuselemzés kidolgozásához komoly segítséget jelent az Elmélet, politika és társadalom network aktívan dolgozó levelező gárdája

(tps@listserv.cddc.vt.edu) és a tagság jó kapcsolata az Amerikai Politológiai Társasággal. Az essexi „Társadalomtudományi adatgyűjtés és adatelemzés” címmel meghirdetett nyári egyetem továbbra is diskurzuselemzési kurzusok sorát kínálja, amelyek a módszertani képzés és tudományos párbeszéd fórumát teremtik meg a PhD-hallgatók és a tudományos kutatók között. Az ECPR tagintézményei közül egyes országokban számos oktatási és kutatási szervezet intézményesítette a diskurzuselemzést, például az Egyesült Királyságban, Dániában, Svájcban és Hollandiában.

Az essexi egyetemen nagy létszámú diskurzuselemzői kör dolgozik a Department of Government tanszéken. A diskurzuselemzéssel foglalkozó tanrendi előadások és szemináriumok mellett minden évben tartanak egy posztgraduális politikaelméleti konferenciát, ahol az előadásokon szó esik a posztstrukturalista elméletekről is. Hajdani essexi diákok politológus kollégáikkal karöltve a roskildei egyetemen létrehozták a „Dániai Diskurzuselméleti Központot”, amely előadássorozatok, PhD-kurzusok és kutatószemináriumok szervezésével foglalkozik. A központ – egy dániai kiadóval együttműködve – létrehozott egy internetes honlapot (www.diskurs.dk), ahol hírek és adatbázisok találhatóak, továbbá van egy fórum is, valamint egy 36 előadásból álló diskurzuselemzési „mintakurzus” olvasható a honlapon, amelyet angol és dán elméleti tudósok állítottak össze. Az előadások nagy része egyenlőre dánul van, de készül az angol változat is.

A *European Political Science* folyóirat első számában Peter Mair (2001: 7.) azt írta, hogy a politikatudomány többnyire eddig úgy haladt előre, hogy „nem új kérdéseket tett fel, hanem újrafogalmazta a régi kérdéseket”. Érvelése szerint a politikai kutatásban sokszor történt előrelépés úgy, hogy „a tudomány központi kérdéseit, beleértve ebbe a politikai berendezkedés, a stabilitás, a legitimitáció és a hatalommegosztás problémáit [...] új elméletek tükrében gondolták újra”. A következő írások tömören bemutatják a diskurzuselemzés legnagyobb hatású irányzatait. Ezek egyrészt a „rég” politikai kérdéseket új, innovatív módszerekkel vizsgálják, úgy ahogyan erre Mair is rámutatott, másrészt új kérdéseket is felvetnek, elsősorban a politika határainak alapvető problémáját.

Elsőként Terell Carver vázolja a „nyelvi fordulat” jelentőségét a politikatudományi diskurzuselemzés szempontjából. A második írásban Jacob Torfing tárgyalja a Laclau–Mouffe-féle a diskurzuselemzési irányzat főbb sajátosságait, külön kiemelve a jóléti állammal, az állami szektor megreformálásával, a demokráciaelméletekkel, a kormányzással és a biztonságpolitikával foglalkozó kérdésköröket. Utána Véronique Mottier nyújt áttekintést arról, hogy a diskurzuselemzés foucault-i változatai mit tudtak hozzátenni a politikai identitás mai megfogalmazása-

ihoz és a politikaelemzéshez. Végül pedig Maarten Hajer foglalja össze azt az „argumentatív fordulatot”, amelyet a diskurzuselemzés hajtott végre a közpolitikai tevékenység vizsgálata során.

Fordította *Szabó Márton*

FORRÁS

Discourse Analysis and Political Science. Introduction. *European Political Science*, Vol. 2. 2002. 1: 48–49. p.

IDÉZETT IRODALOM

Mair, P. (2001): From Politics to Political Science. *European Political Science*, 1: 1, 7.

TERELL CARVER

Diskurzuselemzés és a „nyelvi fordulat”

A diskurzuselemzés háttere egy filozófiai paradigmaváltás. Közismert, hogy a filozófia a huszadik században határozottan eltávolodott attól a felfogástól, amely szerint a nyelven *keresztül* a valóságot mint olyat és annak alkotóelemeit pillanthatjuk meg. A filozófia egy olyan paradigma felé mozdult el, amelyben a hangsúly magán a nyelven és a nyelv alkotóelemein van, s azon, ahogyan a világ felépül a nyelv által hordozott jelentések-ből. Ez annak a tudományos és racionalista világnak a *megfordítása*, amelyet a tudományos forradalom és az elmúlt pár évszázad empirikus filozófiai hagyatok ránk örököl. A korábbi felfogás szerint a nyelv állítólag semleges médium, amely elvileg egyértelműen képes tükrözni a tényeket és kifejezni a jelentéseket (Shapiro, 1985–86).

Az új alapállás talán legvilágosabb megfogalmazását Richard Rorty adja (1994) az *Esetlegesség, irónia és szolidaritás* című könyvének első fejezetében, ahol kifejti: Isten halála után többé már nem feltételezhetjük, hogy a világegyetem eleve jelentéseket tartalmaz, hiszen ezek csak azért vannak „ott”, mert a nyelv segítségével mi helyeztük oda őket. Nincs okunk azt feltételezni, hogy a világnak van egy felénk forduló „emberi arca”, amit a nyelv mint semleges médium segítségével minden további nélkül értelmezhetünk. A nyelvet sokkal inkább arra használjuk, hogy jelentéseket vessünk a tárgyak s a tapasztalatok világába, és aztán visszaolvassuk ezeket a jelentéseket, többnyire azt feltételezve, mintha öröktől fogva hozzátartoztak volna az adott tárgyhöz vagy tapasztalathoz. Bármi a világegyetemben, amiről azt gondoljuk, hogy jelentése van, vagyis amiről tudásunk van, annak köszönheti értelmét, hogy mi már korábban jelentést véstünk beléje. Az ilyen tárgyiságokat épp azért értel-

mezhetjük „szövegként”, mert – és ez a nyelv funkciója – jelentéseket adtunk nekik, hogy aztán jelentést nyerjünk belőlük. Azonban nemcsak „a papíron lévő szavak” tekinthetők szövegnek, hanem bármilyen tárgy vagy alkotás, kép vagy megjelenítés, vagyis bármi, amiről azt gondoljuk, hogy valamilyen jelentéssel bír a *számunkra* (Carver és Hyvärinen, 1997: 2–4).

A nyelviség az ember közösségi szinten kifejlesztett, bár egyénileg használt megszüntethetetlen vonása. Segítségével teremtyük meg saját emberi világunkat. Ezzel nem azt állítjuk, hogy néhány állatfaj nem képes kommunikálni (bizonyos műszaki alkotások is képesek erre), hanem inkább azt, hogy az emberi nyelvnek vannak olyan sajátosságai, amelyekről nem lehet eltekinteni. Mint ahogyan azt a késői Wittgenstein írta a *Filozófiai vizsgálódásokban* (1998): „Ha egy oroszlan beszélni tudna, nem lennének képesek megérteni mondanivalóját”. A nyelv által szerveződik az emberi cselekvés, a nyelven keresztül alakítjuk életünket oly mértékben egyénivé, amilyen mértékben erre az emberi nyelv lehetőséget ad. A nyelve nem a „természet tükré” (Rorty, 1979), hanem inkább „életformákat” hoz létre (Wittgenstein, 1998: 241. §). Az a tulajdonsága, hogy végtelen számú mondatot tudunk létrehozni, biztosítja, hogy nem válik számunkra csapdává (legalábbis nem úgy, ahogyan ez – szerintünk – az állatokkal történik).

A diskurzuselemzés azon az elven alapszik, hogy amikor az igazságot a nyelv segítségével megjelenítjük, akkor az igazság nem valami „eleve létező” állapot, amelyet aztán a nyelv mint semleges médium kifejez vagy visszatükröz (vagy legalábbis a „helyesen használt nyelv”, azaz a szó szerinti vagy tudományos nyelv). Sokkal inkább arról van szó, hogy a nyelv az egyetlen olyan eszköz, amelyen keresztül „életformáink” kifejeződnek, amellyel megteremthetjük és kifejezhetjük szubjektivitásunkat, társadalmi tevékenységeket fejleszthetünk ki és gyakorolhatunk, hatalmi helyzeteket próbálhatunk ki és erősíthetünk meg (Pleasants, 1999). A diskurzuselemző természetesen nem állítja, hogy kívül áll ezen az egészen, mint ahogyan ezt azok a természet- és társadalomtudósok teszik, akik az általuk vizsgált tárgyhoz viszonyítva saját objektivitásukat és semlegességüket hangoztatják. A diskurzuselemző nem a „sehol” nézőpontjából írja le az eseteket és mutat be ok-okozati viszonyokat, hanem explicitte teszi saját politikai helyzetének kötöttségeit, és elméleti előfeltevéseinek exponálásával együtt feltételesen érvényes tudást fogalmaz meg arról, hogy milyenek a hatalmi viszonyok, és ezek hogyan is keletkeztek.

A „nyelvi fordulat” egyben „narratív fordulat” is (Ricoeur, 1984–88; White, 1987). Vagyis, a nyelvet már nem úgy értelmezzük, mint ami elsősorban „megnevezi” a tárgyakat és aztán segítségével érveket gyártunk ezek létezéséről logikai, matematikai, geometriai vagy más eljárások révén. Ennek klasszikus for-

máját az empirikus filozófiákban (például Hobbes és Locke munkásságában) lelhetjük fel. A huszadik századi szemantikai kutatások nyomán számunkra a nyelv már nem elsősorban a megnevezés eszköze, hanem az emberi tevékenység modellje, amely intézményeket teremt és tart fenn, vagy olyan médium, amely a jelentéseket a narratívák révén közvetíti. Az új felfogás szerint a nyelvnek valójában alig lenne jelentése, ha csak „megnevezésre” próbálnánk használni. A késői Wittgenstein (1998: 26. §-tól) ezt a helyzetet (vagyis a nyelvi „megnevezés” problémáit) úgy írja le, mint szükségtelen fejtörők intellektuális indítatású játékát, amely helyettesíteni próbálja a fontos kérdések gyakorlati úton történő megoldását.

A nyelv természetesen közvetít jelentéseket, de a beszélő saját narratíváinak összetett rendszerei (beszélt vagy írott témák) révén. A kommunikáció (már amikor szó van ilyesmiről) vagy adalék a közösségben élő egyén narratíváihoz, vagy közvetít e narratívák között. A diskurzuselemzés azt feltételezi, hogy nehéz két olyan embert találni, aki teljesen ugyanazt a narratívát, vagyis jelentésegységet tárolja az agyában bármely (fontos) kérdésről, ebből következően a narratív kommunikáció tele van értelmezési zavarokkal. Ebből következik, hogy nem létezik a nyelvnek semmiféle olyan filozófiai „tökéletesedése”, amely képes lenne az értelmezési különbségeket megszüntetni, nincs tehát értelme az efféle „nyelvújító” kezdeményezéseknek. Sőt! A nyelvre alapozva vagyunk képesek egyéniséggé válni, és olyan egyedi gondolatokat s narratívákat őrizni, amelyek csak a mieink. Ahhoz, hogy eltüntessük az individualitásból fakadó értelmezési zavarokat, agymosásra vagy gépszerű programozásra lenne szükség, ami azzal járna, hogy feláldoznánk az egyéniséget az információk pontosságért. Hiszen az efféle nyelv (például a gépi kód) nem tartalmazza azt a végtelen kreativitást, amely pedig az emberi nyelv sajátossága.

Így szemlélve a diskurzus mindig is azt a valóságot mutatja meg, amely a lehetőség tárgyaként van adva a számunkra, és nem azt, amelyik objektív adottságként vesz körül bennünket, amit aztán le is lehetne ellenőrizni. Egy ilyen ellenőrzés ugyanis csak egy nyelven kívüli pozícióból történhetne meg, vagyis nyelvünket a világgal „mint olyannal” kellene szembeállítanunk. Ám mi, emberek nem vagyunk képesek arra, hogy kilépjünk nyelvi kereteink közül gondolataink igaz vagy hamis voltának leellenőrzése céljából (megválaszolandó azt, hogy ez a nyelv összhangban van-e a létező világgal vagy sem). Mindez azért van, mert nyelvet csak nyelvvel lehet összehasonlítani, nem pedig közvetlenül a világgal, „mint olyannal”. Még a tudományos bizonyítás is narratívába ágyazott és hatalmi viszonyok közepette folyik. Jól mutatták ezt a természet- és társadalomtudományokról végzett történeti és tudásszociológiai munkák (Kuhn, 1984; Feyerabend, 2002; Haraway, 1991).

Az igazság tehát éppannyira hatalmi kategória, mint sok más terminus, csak híve azt állítja, hogy néhány állítása mindenkifelett áll és örök érvényű, mert magából a „valóságból” következik, hiszen független az emberi értelmezésektől, érdekektől, hajlamoktól. A diskurzuselemzés azonban nem az igazságot magát keresi, hanem inkább arra kíváncsi: *ki állítja magáról, hogy az igazság birtokában van*, és állítását hogyan próbálja meg nyílt vagy rejtett hatalmi narratívákkal igazolni. A „relativizmus” vádjára a diskurzuselemzők a következő kijelentéssel válaszolhatnak: nézzük meg, hogy vajon mire alapozzuk alapvető igazságainkat. Vehetjük például a természettudományok feltételezett igazságait. Akárhogy is nézzük, ezeket újra és újra felülvizsgálják, és érvényességük nagymértékben függ az éppen aktuális paradigmától. Vagy megnézhetjük a történelem vagy a régészet feltételezett igazságait. Látható, hogy ezek elfogadása a „tartalmi kontextusba helyezés” narratív formáitól függ (White, 1973), a kiválasztott műfaj teszi a bemutatni kívánt történelem vagy régészet szemléletmódját jellegzetessé, egyénivé (Shanks és Tilley, 1987).

A diskurzuselemzés örököse a XVIII. század végén megjelent hermeneutikai tradíciónak, vagyis az értelmezéstudománynak (Gadamer, 2003). A „nyelvi fordulat” után azonban a diskurzuselemzés meghaladja a hermeneutika eredeti feltételezését, nevezetesen, hogy a hermeneutikai magyarázat tudományosan „helyes” törvényei elvezetnek majd minket a vizsgált szöveg vagy alkotás egyedüli jelentéséhez vagy igazságához. Ráadásul a hermeneutikai gondolkodók éles határvonalat húztak az emberek által megalkotott világ és a „természeti” világ közé, utóbbiról feltételezve, hogy felette áll az emberi teremtmőerőnek, és így azt empirikus „felfedezések” útján kell megismerni. A diskurzuselemzés szerint viszont nincs értelme eleve különbséget tenni lehetséges emberi és természeti világ között, maga a különbség a diskurzusban jelentkezik. A diskurzuselemzők szerint a természettudomány is olyan tevékenység eredménye, amelyet egy adott politikai kontextuson belül folytatott nyelv és narratíva segédletével hoznak létre és definiálnak.

Ennek érdekes folyománya a tudományok egységesítése (adott nyelvben és narratívában való közös, bár különféle részvétel okán) és a természettudományok szemléletének kiterjesztése olyan módon, hogy bevonják értelmezési keretükbe a technológiai és gazdaságossági szempontokat, illetve az ezek által formált folyamatokat és intézményeket, szemben az igazság önzetlen keresésének meglehetősen fennkölt modelljével, amelyet a tudományok objektivitás és tekintély narratívái képviselnek. Ennek következtében a természettudományok, melyeknek nyelvvezetéről korábban feltételezték, hogy kiindulópontul szolgál a tényszerűség eszméjének megvalósításához és a szavak definiálásához, ma már nem jelentenek követendő mintát a társada-

lomtudományok művelői számára. A diszkurzív szemléletű társadalomtudományok úgy tekintenek a természettudományokra, mint egy hatalmi struktúra részeire, amelyek végérvényesen összefonódtak a háborúval s a kereskedelemmel, vagyis valami olyasmire, ami maga is velejéig politikai. Ezzel nem azt mondjuk, hogy az atomok nem hasadnak, vagy a tudósok nem mondták el nekünk, hogy ez miként is zajlik. Inkább azt a diszkurzív és narratív *politikai* gyakorlatot hangsúlyozzuk, amelyen ez a fajta tudomány nyugszik, és amelyet persze ő maga is próbál „értelmezni”.

Ezért is gyakori a diskurzuselemzésekben a racionalizmus eszméjének a visszájára fordítása, különösképpen szeretik itt a paradoxonokat. (Például: „nem mi beszéljük a nyelvet, hanem a nyelv beszél minket”). A diskurzuselemzés interdiszciplináris kutatások nyomán fejlődött ki a filozófiában, a történelemben, a szociológiában, az irodalomban és a művészetekben. Számos változata létezik, és hogy az éppen itt vázolt értelmezés érvényben lévő paradigmát képvisel-e (és ez a tudomány lényege!), vitatható kérdés. De a diskurzuselemzés mindenképpen azt jelenti, hogy a nyelvet valaminek a „felszínéneként” értelmezzük, vagyis nem olyan semleges médiumként, amelynek segítségével valamilyen nyelvtelen „mély” valósághoz kerülünk közelebb. A diskurzuselemző inkább tanulmányozza, mint elveti a metaforákat és a kifejezés más extravagáns formáit. Néhányunk számára ez a politikai és társadalmi viszonyok „konstruktivista” felfogását jelenti, azoknak a terminusoknak, szövegeknek, narratíváknak, képeknek és alkotásoknak a vizsgálatát, amelyek keretei között a társadalmi intézmények keletkeznek és a történelmi események végbemennek. Mások meg a „nyelvi fordulat” egyetemes jelentőségét hangsúlyozva a diszkurzív tudomány segítségével igyekeznek gyökeres kritikát mondani az igazságról, a tényekről, az értékekről és az eseményekről alkotott szokásos bölcsességek felett. A természettudományt és a társadalomtudományt hagyományos módszerekkel művelők konokul állítják, hogy kutatásaik révén a valóság „mély” struktúrába nyerünk betekintést, melynek megértéshez átfogó témakörök állnak rendelkezésünkre. Ám mondjuk a diskurzuselemzés Ernesto Laclau és Chantal Mouffe által kifejlesztett változata dekonstruálta az efféle állításokat, hasonlóan ahhoz, ahogyan az „új társadalmi mozgalmak” a gyakorlatban dekonstruálták a marxizmust. Mindez fontos politikaelméleti fejlemény, amely a politikát vizsgáló összes tudomány számára következményekkel jár.

Fordította *Szegedi Gábor*

FORRÁS

Discourse Analysis and the „Linguistic Turn”. *European Political Science*. Vol. 2. 2002. 1: 50–53. p.

IDÉZETT IRODALOM

- Carver, T.–Hyvärinrn, M. eds. (1997): *Interpreting the Political: New Methodologies*. London–New York, Routledge.
- Feyerabend, P. K. (2002 [1988]): *A módszer ellen*. Budapest, Atlantisz. (Fordította Mesterházi Miklós, Miklós Tamás, Tarnóczy Gabriella.)
- Gadamer, H.-G. (2003 [1960]): *Igazság és módszer*. Budapest, Osiris. (Fordította Bonyhai Gábor.)
- Haraway, D. J. (1991): *Simians, Cyborgs and Women: The Revolution of Nature*. London, Free Association.
- Kuhn, T. S. (1984 [1970]): *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest, Gondolat. (Fordította Bíró Dániel.)
- Pleasants, N. (1999): *Wittgenstein and the Idea of a Critical Social Theory: A Critique of Giddens, Habermas and Bhaskar*. London, Routledge.
- Ricoeur, P. (1984–1988): *Time and Narrative*. 3. vol. Chicago and London, University of Chicago Press.
- Rorty, R. (1979): *Philosophy and the Mirror of Nature*. Princeton NJ., Princeton University Press.
- Rorty, R. (1994 [1988]): *Esetlegesség, irónia és szolidaritás*. Pécs, Jelenkor. (Fordította Boros János és Csordás Gábor.)
- Shanks, M. – Tilley, C. (1987): *Social Theory and Archeology*. Cambridge, Polity.
- Shapiro, M. J. (1985–1986): Metaphor in the Philosophy of the Social Science. *Cultur & Critique*. 2: 191–214. p.
- White, H. (1973): *Metahistory: The Historical Imagination in nineteenth-century Europe*. Baltimore MD–London, Johns Hopkins University Press.
- White, H. (1987): *The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation*. Baltimore MD–London, Johns Hopkins University Press.
- Wittgenstein, L (1998 [1953]): *Filozófiai vizsgálódások*. Budapest: Atlantisz. (Fordította Neumer Katalin.)

JACOB TORFING

Diskurzuselemzés és a Laclau–Mouffe-féle posztstrukturalizmus

Az 1970-es években és a 80-as évek elején a strukturalista marxizmust olyan francia teoretikusok neve fémjelezte, mint Louis Althusser, Étienne Balibar és Nicos Poulantzas. A nevezettek nagy hatást gyakoroltak a baloldali politológusokra mind Nagy-Britanniában, mind Dániában. Az iskola számtalan tagja – azokra gondolok itt elsősorban, akikre ösztönzőleg hatott Antonio Gramsci nyitott és dogmatikamentes marxizmusa – később egy olyan új, neogramsciánus elmélet híve lett, amelynek képviselői bírálták a strukturalista marxizmus gazdasági determinizmusát és osztályredukcionálisát. Néhányan közülük azzal kísérleteztek, hogy a neogramsciánus elméletet a Michel Foucault, Jacques Derrida és Jacques Lacan műveiből merített posztstrukturalista meglátásokkal kapcsolják össze. Az eredmény a diskurzuselemzés posztstrukturalista irányzatának kialakulása lett. Két Angliában tevékenykedő tudós, Ernesto Laclau és Chantal Mouffe (1985) ennek egy olyan változatát dolgozták ki, amely nagy hatással volt nemcsak az Egyesült Királyságban, hanem a Dániában dolgozó és tanuló kutatókra és diákokra is.

A Laclau és Mouffe-féle diskurzuselemzési irányzat központi tétele a jelentés hermeneutikai értelmezése, amely az elemzések hangsúlyát áttolja az objektív tényeket prezentálni akaró pozitivistafelfogástól a jelentés- és identitásfeltételeket vizsgáló diskurzuselemzési felfogásra. Az érzékelésünkben és a beszédünkben jelenlévő lehetőségfeltételekre való fókuszálás Immanuel Kant klasszikus transzcendentalizmusában gyökere-

zik, bár Kant a jelentésfeltételek létét – amelyeket az „ok”, „anyag” stb. mesterséges, *a priori* kategóriáik létezésé révén gondolt el – permanensnek és az emberi tudatba ágyazottnak tekintette. Laclau és Mouffe azonban úgy vélik, hogy a lehetőségfeltételek véletlenszerűen jönnek létre a politikai küzdelem eredményeképpen, és olyan diszkurzív rendszerekbe ágyazottak, ahol a jelentések relációk révén születnek meg. Laclau és Mouffe diskurzuselemzési irányzata öt egymással összefüggő alapelvből áll (Torfing, 1999a):

1. A társadalmi jelentés nem eleve adott, mint valami természeti tény, és nem is a társadalmi racionalitásból vagy valamiféle emberi lényegből ered. Inkább relációs módon, a *diskurzus* részeként jön létre, amelyet nem lehet a szemantika egyetlen területére vagy a társadalmi totalitás egyetlen aspektusára visszavezetni, mivel komplex nyelvi játékok keretein belül egyesíti egymással a jelentést és a cselekvést. Jól példázza ezt az ortodox keynesizmus, amelynek diskurzusa a tankönyvi elméletet politikai igényekkel, a gazdaság partikuláris felfogásával és egy specifikus költségvetési gyakorlattal kapcsolja össze.
2. A diskurzus azoknak a *hegemonisztikus artikulációknak* az eredménye, amelyek a társadalomban politikai morális és intellektuális vezető szerepre igyekeznek szert tenni. A hegemonisztikus gyakorlat olyan politikai döntéseket foglal magába, amelyeket egy végtelenül bizonytalan terepen hoznak meg, ahol a paradox és az aporia inkább a szabályt jelentik, mint a kivételt. A hegemonisztikus artikulációra példa lehet az a keynesiánus felfogás, amely a „költségvetési egyensúlyt” alapvetően rosszként igyekszik beállítani, habár ez korábban ésszerű gazdasági doktrínának számított.
3. A hegemonisztikus artikulációk mindig együtt járnak külföldféle *társadalmi ellentétek* megkonstruálásával, mivel ezek a külvilágot radikálisnak és fenyegetőnek festik le. Ez egyrészt egyesíti és stabilizálja a kérdéses diskurzust, ugyanakkor megakadályozza annak lezárását. A társadalmi ellentéteket társadalmi identitások kizárásával hozzák létre. Az ortodox keynesizmust, mint olyat, a *laissez faire* féle liberalizmusra, a szocialista tervutasításos gazdaságra, a monetarista kínálati gazdaságra, illetve ezek közös „bűneire” való hivatkozás tartotta össze.
4. A hegemonisztikus artikuláció akkor zökken ki a helyéről, amikor az új eseményeket már nem képes domesztikálni, integrálni vagy megmagyarázni saját diszkurzív rendszerében. A kizökkenés strukturális vagy „organikus” válság formájában jelenik meg, amikor is megugrik a lebegő jelzők száma, vagyis a szavak már nem kapcsolódnak többé stabilan a fogalmakhoz, és így az új rend artikulációja sür-

gós politikai feladattá válik. Jó példa erre a kizökkenésre a stagflációs válság, amely az 1970-es évek elején sok nyugati gazdaságot sújtott. A keynesizmust az egy időben jelentkezett növekvő munkanélküliség és növekvő infláció ásta alá.

5. A diskurzív rendszerekben ismételten bekövetkező kizökkenések miatt az alanyt nem lehet meghatározni a diskurzuson belül elfoglalt strukturális pozíciója alapján, mint ahogyan azt korábban a strukturalista gondolkodók tették. A diskurzuselemzés egyetért a strukturalistákkal a szabad, atomizált alany bírálatában. Az alany a struktúrán belül van, de az állandó kizökkenések miatt, amelyek felforgatják a társadalmi és politikai rendet, csak is *meghasadt és megosztott alanyként* létezik, aki annak érdekében, hogy felül-emelkedjen a „hiány” traumatizáló tapasztalatán, igyekszik egy elképzelt teljes identitást megteremteni. Ezt pedig úgy teszi, hogy azonosul olyan hegemonisztikus törekvésekkel, amelyek az alany hasadtságának meggyógyítását ígérik egy új és teljes szubjektív megteremtésével. Jól példázza ezt a fordí tömegtermelés, a jóléti állam és a keynesiánus szükségletkielégítés szentháromságának megrendülése, ami szétrombolta a szakszervezetek azon identitástudatát, hogy ők ebben a korporatív rendszerben megbízható partnerként vannak jelen, teljes foglalkoztatottságot, emelkedő béreket és nagyvonalú jóléti intézkedéseket ígérve.

Amíg Laclau és Mouffe főleg az identitáspolitika új formáinak tanulmányozására használták a diskurzuselemzést, addig a dán politológusok megpróbálták ezt inkább a politikatudomány főáramban levő témák tanulmányozására alkalmazni. Röviden megemlíteném a kutatások négy fő területét:

1. Az első kutatási terület a jóléti állam és a közszféra reformjainak kérdése. A diskurzuselemzők szerint a jóléti állam a civil társadalom, az állam és a gazdaság intézményes formáinak történeti kifejeződése, amelynek átfogó és fenntartó társadalomképe legitim különbségeket konstruál egy integrált nemzeti projekt keretein belül (Torfing, 1998). A társadalmi reformokat nyugvópontra jutott diskurzusok szabják meg, amelyek olyan üres jelzők köre épülnek, mint „jólét”, „egyenlőség”, „társadalmi igazság”, egyfajta kényszerpályát alakítva ki ezzel a cselekvés számára (Torfing, 1999b; 2001). A közszférában véghezvitt reformok – amelyek célja a politika és az igazgatás határainak újrarajzolása – oda vezetnek, hogy azok a megkülönböztetések, amelyeket meg akartak erősíteni, hosszú távon is átpolitizálttá válnak (Andersen, 2000).
2. A második kutatási terület művelői a hatalommal, a demokráciával és a politikai liberalizmus legújabb kihívásai-

val foglalkoznak. A demokráciát úgy értelmezik, mint a hatalomgyakorlás szabályozásának olyan módját, amelyben a hatalom állandóan körbejár, és végeredményben üres tér marad. (Ifversen, 2000). A politikai liberalizmus a demokráciát a szabadság és egyenlőség terminusaiban határozza meg, de azt a nyitottságot, amely abból fakad, hogy a társadalmat ezek köré az üres jelzők köré szervezik, sok országban veszélyeztetik a nacionalista, rasszista és populista diskurzusok. Ezek totalizáló emberfogalmat használnak azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy ellenségeket gyártsanak a menekültekből és a menedéket kérőkből, az idegen vallásokból és kultúrákból, a multikulturalizmushoz kapcsolódó elitista diskurzusok használatából (Dryberg, 2001).

3. A diskurzuselemzés harmadik területe a helyi, a nemzeti és nemzetek feletti szinten kialakult kormányzati kapcsolatrendszerekre fókuszál. Ezen kormányzati kapcsolatrendszerekben tevékenykedő aktorokat nem egymás kölcsönös elismerése és nem is a kormányzati tevékenység funkcionális hatékonyságáról szerzett tapasztalataik tartják össze. A különféle kormányzati kapcsolatrendszerek inkább egy normatív és kognitív keretbe vannak beágyazva, amely hatalommal ruházza fel az aktorokat, megszabja a közösen és külön végzett tevékenységeinek irányát, és meghatározza a kapcsolatrendszerbe való bekerülés módját és azon onnan való kikerülés alapelveit (Bang, Hansen és Hoff, 2000; Sørensen és Torfing, 2000).
4. A diszkurzív vizsgálódások negyedik területe a biztonság fogalmához kapcsolódik, úgy értve a biztonságot, mint a „biztonságossá tétel” diszkurzíve közvetített folyamatát. Ez a kutatás fontos kérdéseket vet fel a biztonság hatályosságáról és jelentéséről, a különböző területek és témák biztonságossá tételének hatásairól. Ezeket gyakran kiemelik a politikai vita és a demokratikus kontroll hagyományos formái közül a titkosság igénye és a nemzeti konszenzus követelményei miatt (Buzan, Waever és Wilde, 1998).

Végezetül utalnék arra, hogy ma már van néhány fontos könyv, melyek szerzői célul tűzték ki a diskurzuselemzés bemutatását és értelmezését, valamint annak vizsgálatát, hogy ez miként alkalmazható a politikatudomány területén is (Howarth, 2000; Smith, 1998; Torfing, 1999a). A diskurzuselemzés pár területen már most is láthatóan „többet produkál”, mint a politológia hagyományos vizsgálati módszerei. Ilyen például a tudomány néhány központi témája; a politikai alkotmányok erkölcsi alapjainak és reformjainak vizsgálata, a demokrácia működése, a politikai intézmények változása, az emberi jogok helyzete, valamint a politikai viselkedés szerepe s alakulása. A diskurzuselemzők emellett bekapcsolódtak az európai integrációról, a

közszféra reformjairól és a kormányzás új formáiról folytatott főárambéli vitákba csakúgy, mint az adatanyag kiválogatásával, a kvalitatív interjúk használatával, az elemzési stratégia megválasztásával, a kvalitatív módszerek és technikák bevetésével és a kutatási eredmények hitelesítésével kapcsolatos módszertani kérdések megvitatásába is (lásd Howarth és Torfing, megjelenés előtt álló könyvét, 2004).

Fordította Szegedi Gábor

FORRÁS

Discourse, Analysis and the Post-structuralism of Laclau and Mouffe. *European Political Science* Vol. 2. 2002. 1: 54–56. p.

IDÉZETT IRODALOM

- Andersen, N. Å. (2000): Politisk Administration. *Diskursteorien på arbejde*. X., 71–103.
- Bang, H. P.–Hoff J.–Hansen, A. D. (2000): *Demokrati fra neden*. Copenhagen, DJØF.
- Buzan, B.–Wæver, O.–de Wilde, J. (1989): *Security: A New Framework of Analysis*. Boulder CO, Lynne Rienner.
- Dryberg, T. B. (2001): Racist, Nationalist and Populist Trends in Recent Danish Politics. *Research Paper 19* (www.ssc.ruc.dk).
- Howart, D. (2000) *Discourse*. Buckingham, Open University Press.
- Howart, D.–Torfing, J. (2004, megjelenés előtt): *Discourse Theory in European Politics*. London, Palgrave.
- Ifversen, J. (1997): *Om magt, demokrati og diskurs* I–II. Aarhus University, Begrebshistorisk Netværk.
- Laclau, E.–Mouffe, C. (1985): *Hegemony and Socialist Strategy*. London, Verso.
- Smith, A. M. (1998): *Laclau and Mouffe: The Radical Democratic Imaginary*. London Routledge.
- Sørensen, E.–Torfing, J. (2000): *Skandenborg på landkortet*. Copenhagen, DJØF.
- Torfing, J. (1998): *Politics, Regulation and the Modern Welfare State*. Basingstocke, Macmillan.
- Torfing, J. (1999a): *New Theories of Discourse*. Oxford, Blackwell.
- Torfing, J. (1999b): Towards a Schumpeterian Workfare Postnational Regime: Path-shaping and Path-dependency in Danish Welfare State Reform. *Economy and Society* 28: 3, 369–402. p.
- Torfing, J. (2001): Path-dependent Danish Welfare Reforms: The Contribution of New Institutionalisms to Understanding Evolutionary Change. *Scandinavian Political Studies* 24: 4, 277–309. p.

VÉRONIQUE MOTTIER

Diskurzuselemzés és az identitás/különbözőség politikája

A politikatudomány keretei között a diszkurzív szemlélet és elemzés egyre nagyobb tudományos tekintélyre tesz szert, ami nagymértékben köszönhető a terület elméleti és empirikus fejlődésének. Először is, a politikaelméleten belül az utóbbi időszakban lezajlott egy teoretikus megújulás, melynek eredményeként mindannyiunk számára egyre világosabbá válik a nyelv és a jelentés, az olvasás és az értelmezés fontossága a politika vizsgálatának minden egyes területén. Másodszor, az elmúlt pár évtizedben maga a politika gyakorlata is jelentősen átalakult. Meggyengültek a hagyományos osztályhűség kötelékei, s az újonnan kiformalódó identitások egyre fontosabbá váltak mind az európai folyamatokban, mind a nemzetközi politika alakulásában. A hidegháborús politikai rezsimek összeomlása és az Európai Unió fejlődése, vagy általánosabban szólva a gazdasági és politikai globalizálódás jelenlegi folyamatai egyaránt hatnak ránk – legyenek ezek nemzeteken belüli vagy nemzetek feletti történések. Mindezek együttesen ahhoz vezetnek, hogy a régi politikai identitások felbomlanak és újak keletkeznek. Az látjuk, hogy a politizálódott etnikai és regionális identitások, vagy a társadalmi-nemi és szexuális öazonosságok ma már kitöltik a politikai tér nagy részét. A változások folyamata olyan kihívást jelentett a tudomány számára, amely átalakította a politika határainak hagyományos értelmezését is.

A világháború utáni politológia, különösképpen az angolszász politikatudomány belefeledkezett a hobbesi politikai „rend” funkcionalista értelmezésébe. A helyzet azonban mostanra radikálisan megváltozott: a hangsúly ma már a politikai változás folyamatainak feltárásán és értelmezésén van. A politika kuta-

tói számára sürgető követelménnyé vált, hogy képesek legyenek fogalmi eszközökkel is megragadni ezeket a jelentős politikai átrendeződéseket. Mivel pedig a diszkurzív valóság kutatóját alapvetően az identitás, a hatalom és a politika közti viszony érdekli, ezért módszerei létfontosságúak lettek a politikatudomány számára is. Ez nem azt jelenti, hogy a politikai részvétel, a képviselő és a legitimitáció (vagy az itt alkalmazott hagyományos kutatási módszerek) jól ismert kérdései kevésbé lennének relevánsak a politikatudomány szempontjából. Azt azonban látnunk kell, hogy a nemzeti és transznacionális politikai változások tanulmányozásának manapság a diskurzuselemzés a leginnovatívabb módja.

Kétségkívül nem mindenki osztja ezt a véleményt, sem a hagyományos politikatudósok, sem a diskurzuselemzők között. A főáramhoz tartozó politikatudósok és diskurzuselemzők viszonyát értetlenség és kölcsönös gyanakvás terheli. A mainstream politológusai, akik funkcionalista, pozitivista és behaviorista politikai kutatásokon nőttek fel, gyakran minősítik a diskurzuselemzést – csakúgy, mint bármilyen más kvalitatív kutatást – „tudománytalannak” és ideológiailag gyanúsnak, mégpedig elméleti bázisuk okán: (poszt)marxizmus, posztstrukturalizmus és (óh, szörnyűségek szörnyűsége) posztmodernizmus. A diskurzuselemzők persze nem maradnak adósak; ők meg a hagyományos módon végzett politikai kutatást marasztalják el, mivel az redukcionista és (óh, szörnyűségek szörnyűsége) pozitivista. Így aztán a diskurzuselemzők az első időkben az intézményesített politikatudomány margójára szorulva végezhettek csak kutatói tevékenységüket. A helyzet azonban mára alapvetően megváltozott: a diskurzuselemzés stabil területe lett az európai politikai kutatás főáramának.

Ez persze nem azt jelenti, hogy a diskurzuselemzés bármilyen értelemben is homogén terület lenne. Szép számmal vannak itt is különböző irányzatok, sőt a „diskurzuselemzés” kifejezést – meglehetősen pontatlanul és zavart keltő módon – a „szövegelemzés” vagy „tartalomelemzés” szinonimájaként használják. Sokan nevezik a különféle szöveg- és tartalomelemzéseket „diskurzuselemzésnek”, különösen a franciaországi politikatudományi szakirodalomban. Meglehetősen ironikus jelenség, hogy a diskurzus foucault-i felfogása – amely köztudottan túlmegy az elemzés szigorúan szövegszerű értelmezésen – éppen Michel Foucault országában alig-alig tudott elterjedni, szemben az angolszász, az észak-európai vagy akár a holland szakirodalommal.

A diskurzuselemzés leginkább azokkal a kutatásokkal járult hozzá eddig a politikatudomány fejlődéséhez, amelyek egyrészt a politikai identitásról készültek – különös tekintettel a kollektív identításokra és a politikai mobilizációra –, másrészt a közpolitikai ügyek vizsgálatával. A kollektív identítások politikatudományi vizsgálata általában azokra a konfliktusos cso-

portidentitásokra helyezi a hangsúlyt, amelyek az etnikumhoz, a nyelvhez, a szexualitáshoz és a társadalmi nemhez köthetők. A hagyományos értelmezések hangsúlyozzák ugyan az ilyen csoportidentitások politikai fontosságát, de kimondatlanul is úgy kezelik a politikai önazonosságokat, mintha azok eleve „adottak” lennének, ezért aztán nem is vetik fel az identitás kategóriájának semmilyen problematikáját. Az utóbbi években azonban megszűnt az „eleve létező” politikai identitások létében való kritikátlan hit, és átadta helyét egy olyan szemléletnek, amely azt vizsgálja, hogy a politikai cselekvők hogyan formálják ki és kérdőjelezik meg a politikai önazonosság és „elkülönbözőség” állapotait mind helyi, mind globális szinten. A diszkurzív szemlélet azt hangsúlyozza, hogy az identitás nem valamiféle eleve meglévő „tartalom”, hanem relációk megléte, amely úgy jön létre, hogy az érintett megkülönbözteti magát a hozzá nem tartozóktól (Saussure, 1916).

A diskurzuselemzés játszotta a meghatározó szerepet az „antiesszencialista” felfogás kialakulásában is, amely a politikai identitás és a politika egésze közötti kapcsolat alternatív értelmezését nyújtja. A szemlélet képviselői a nemzeti identitást, a szexualitást, a társadalmi nemet és a faji identitást olyan struktúrájának tekintik, melynek társadalmi és politikai jelentései kontextusfüggőek. Példának okáért a „nemzet” nem valamiféle „adottnak” tekinthető természetes állapot és társadalmi lényegiség, sokkal inkább „elképzelt közösség” (Anderson, 1983), amelyet „narrációk” (Bhabha, 1990), „eredetmondák” (Sommer, 1990) és „kitalált hagyományok” (Hobsbawm, 1983) hoznak létre. Az egyéni és csoportos identitások pedig a diskurzus azon meghatározott formái, amelyek konstituálják az én/mi és a mások közötti hasonlóságokat és különbségeket (Yuval-Davis, 1997: 43.). Plummer megfogalmazásában „az identitások jelölik ki a különbségeket; a különbségek határozzák meg azt, hogy »mások« mik; és »mások« léte segít strukturálni a kultúra, a csoport és az egyén erkölcsi életét” (1995: 19.). A nemzeti identitások tehát diszkurzív valóságok, amelyek a nemzet tagjai és a nemzethez nem tartozók közötti választóvonalat, a „mi” és az „ők” közötti határt jelölik ki. Az ilyen határvonalak döntő fontosságúak a politikai folyamatok szempontjából.

A diskurzuselemzést tehát úgy is fel lehet fogni, hogy olyan kutatás, amely a konstruktivista elméleti meglátásokat az elemzés módszertanilag jól megalapozott keretei közé illeszti. Ha viszont az identitások felépülésének vizsgálatához diszkurzív megközelítést alkalmazunk, ez még nem azt jelenti, hogy csak a szimbolikus identitásépítést tekinthetjük releváns ténynek. Az identitás – legyen az etnikai, nemzeti vagy másmilyen – intézményi gyakorlat is (ideszámítva az állami szakpolitikákat), amely politikai szervezetek működése és mindennapos interakciók révén keletkezik, szerveződik újjá és alakul át.

A diskurzuselemzés foucault-i irányzatai a „diskurzusok” kifejezést nem a „szövegek” szűkre szabott értelmében használják, hanem a kifejezéssel inkább a diskurzusok strukturális rendjeinek „makroszintjére” utalnak (Foucault, 1991), a jelentés tág történelmi rendszereire, amelyek magukban foglalnak minden olyan értelmest tekintett politikai gyakorlatot (ezeket nevezi ő „diszkurzív gyakorlatoknak”), amelyek viszonylag stabilak hosszabb időszakon át. A diskurzuselemzés foucault-i irányzatának követői azonban hangsúlyozzák, hogy identitás nem csak a jelentések kontextusában keletkezik, hanem az intézményesített hatalmi viszonyokon belül is. A nemzeti identitás, a szexualitás, a társadalmi nem vagy faj körüli diskurzusok nem autonóm rendszerek, hanem azoknak az intézményi állapotoknak és gyakorlatoknak kontextusában működnek, amelyekre támaszkodnak (Mottier, 2000).

A diskurzuselemzők feltárták azokat a társadalmi és politikai identitásokat is, amelyek a specifikus közpolitikákon keresztül artikulálódnak és keletkeznek. Megvizsgálták például azokat a módokat, amelyek a politikai önazonosságokat alakítják ezeken a területeken, különös tekintettel a nyelvhez, az etnikumokhoz, a szexualitáshoz vagy a társadalmi nemhez köthető identitásokra (Evans, 1993; Carver és Mottier, 1998; Mottier, 2000). Például azt, hogy az egyes bevándorlási szabályok milyen típusú határokkal kerítik körbe a nemzeti identitást. Vagy azt, hogy milyen társadalmi-nemi identitásokat eredményeznek a nyugdíjazási és munkanélküliségi politikák. A kortárs nőtudomány [women's studies] különösen sokat tett azért, hogy a politikán belüli nemi egyenlőtlenségek tanulmányozását kiterjessze annak az elemzésére, hogy a társadalmi-nemi identitások hogyan artikulálódnak és keletkeznek az egyes társadalmi szakpolitikák révén (Bacchi, 1999).

Más angolszász, francia, svájci és holland politikai kutatások magát a politikaalakítás folyamatát fogalmazzák meg diszkurzív terminusokban. Hajer (1995) nagyhatású könyve, a *The Politics of Environmental Discourse* [A környezeti diskurzus politikája] nyomán felfoghatjuk a politika diszkurzív cselekedeteinek valóságát olyan közös jelentések létrejöttének, amelyek a politikai aktorok közti interakciók nyomán születnek meg. Mások azt elemzik, hogy az egyes közpolitikai intézkedések mögött milyen diszkurzív események állnak, mind a politizálás mind a politikai döntések szempontjából. (Liften, 1994; Roe, 1994; Stone, 1997; Wagenaar és Hartendorp, 2000).

Fordította Szegedi Gábor

FORRÁS

Discourse Analysis and the Politics of Identity/Difference. *European Political Science*. Vol. 2. 2002. 1: 57–60 p.

IDÉZETT IRODALOM

- Anderson, B (1983): *Immagined Communities*. London, Verso.
- Bacchi, C. L. (1999): *Women, Policy and Politics: The Construction of Political Problems*. London, Sage.
- Bhabha, H. (1990): Narrating the Nation. In Bhabha (ed.): *Nation and Narration*. London, Sage.
- Carver, T. and Mottier, V. eds. (1998): *Politics of Sexuality: Identity, Gender and Citizenship*. London, Routledge.
- Evans, D. (1993): *Sexual Citizenship*. London, Routledge.
- Foucault, M. (1991 [1970]): A diskurzus rendje. Fordította (Romhányi) Török Gábor. *Holmi*, III. évf. 7.: 868–889.
- Hajer, M. A. (1995): *The Politics of Environmental Discourse*. Oxford, Oxford University Press.
- Hobsbawm, E. (1983): Inventing Traditions, in Hobsbawm, E. and Ranger, T. eds.: *The Invention of Tradition*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Litfin, K. (1994): *Ozone Discourses: Science and Politics in Global Environmental Cooperation*. New York NY., Columbia University Press.
- Mottier, V. (2000): Narratives of National Identity: Sexuality, Race, and the Swiss „Dream of Order”. *Swiss Journal of Sociology*, 26: 3, 533–588.
- Plummer, K. (1995): *Telling Sexual Stories: Power, Change and social worlds*. London, Routledge.
- Roe, E. (1994): *Narrative Policy Analysis: Theory and Practice*. Durham NC., Duke University Press.
- Saussure, F. de ([1916] 1972): *Cours de linguistique générale*. Paris, Payot.
- Sommer, D. (1990): Irresistible Romance: The Foundational Fictions of Latin America, in Bhabha, H. ed.: *Nation and Narration*, London, Routledge.
- Stone, D. (1997): *Policy Paradox: The Art of the Political Decision Making*. New York NY., W. W. Norton Press.
- Wagenaar, H. and Hartendorp, R. (2000): Oedipus in the Welfare Office: Practice, Discourse and Identity in the Public Administration, in Wagenaar ed.: *Government Institutions: Effects, Changes, and Normative Foundations*. Dordrecht, Kluwer.
- Yuval-Davis, N. (1997): *Gender and Nation*. London, Sage.

MAARTEN HAJER

Diskurzuselemzés és a szakpolitikák vizsgálata

Az 1980-as évek vége óta a diskurzuselemzés a szakpolitikai tudományok egyik legjelentősebb irányzatává vált. A szakpolitikai kutatások központi feladata talán a következőképpen fogalmazható meg: „megérteni a világot, ezzel együtt törekedni a megváltoztatására” (Nelson, 1996). A szakpolitikai tanulmányok születése Harold D. Lasswell munkásságához köthető, aki támogatta a társadalomtudományi kutatások „szakpolitikai orientációját”, hiszen ezek a kutatások a szakpolitikai intézkedések érdekében mindig is gyarapítani kívánták az adott területre vonatkozó ismereteket, segítve ezzel a társadalmi problémák megoldását (Lasswell, 1951). Nem bizonyult viszont hatásosnak Lasswell azon javaslata, amely a „demokrácia szakpolitika tudománya” kifejlesztésére irányult, ahol is a tudósok olyan önálló közértelmiségi szerepet tölthettek volna be, akik a közösség problémáira keresnek megoldásokat, nem feltétlenül az állami szervekkel együttműködve. Ehelyett a szakpolitikai elemzés azon fajtái hódítottak teret, amelyek inkább eszközjellegűek, céljuk a hatékony és eredményes állami cselekvés.

Az eszközközpontú szakpolitikai elemzés racionalista főáramának korlátai azonban viszonylag hamar felszínre kerültek, és a növekvő elégedetlenség miatt is sok szerző méltányolni kezdte a nyelv jelentőségét a szakpolitikai elemzésben. Ironikus módon épp Giandomenico Majone, egy baynesiánus statisztikusból lett szakpolitikai elemző volt az, aki a legékezzelőbban mutatott rá a retorika és az érvelés szerepére a szakpolitikai folyamatokban. Az *Evidence, Argument and Persuasion in the Policy Process* [Bizonyíték, érv és meggyőzés a szakpolitikai folyamatban] című könyve a következő mondattal kezdődik: „Amint azt

a politikusok túlságosan is jól tudják, a társadalomtudósok pedig túlságosan gyakran elfelejtik, a közpolitika a nyelvből épül fel” (Majone, 1989; 1).

A szakpolitika művelői és ismerői számára ez a felvetés nem csak egy új valóság szemléletet körvonalazott, hanem változást sejtetett a szakpolitikai cselekvések területén is. A *Philosophy and Public Affairs* [Filozófia és közügyek] egyik cikkében Laurence Tribe, a Harvard Law School tanára például maró kritikával illette a szakpolitikai elemzések jól ismert „objektívizmusát”. Szerinte a kutatók „jellegtelen szaknyelvet” használnak, hogy a semlegesség látszatát keltsék, ezáltal azonban eltompítják erkölcsi érzékenységünket. Azt írja: „van-e jobb megoldás a tárgyilagos gondolkodás és a személytelen mérlegelés elősegítésére, mint a vérszegény idiómák használata, amelyeket megfosztottak minden érzelemtől?” (Tribe, 1972: 97–8). Később a tudósok egy új generációja többé-kevésbé azzal csinált magának karriert, hogy rámutatott az értékek szerepére a szakpolitikákban (Rein, 1976; Fischer, 1980; Fischer és Forrester, 1987) és a szakpolitikai gyakorlat rejtett jelentéseire (pl. Dryzek, 1982).

Az 1990-es évek elején aztán a nyelv (újra)felfedezése nyitott utat a kritikai szakirodalom továbbfejlődéséhez. Olyan szerzők, mint Frank Fischer és John Forrester (1993), Deborah Stone (1997) és Emery Roe (1994) hívták fel a figyelmet a nyelv és a „narratív történetek” szerepére a szakpolitikai helyzetek megmagyarázásában, míg Donald Schön és Martin Rein (1994) hasonló problémákat tárt fel a „keret” fogalmát használva. Ezek a munkák, melyek a szakpolitikai tudományok „posztpozitívista” irányzatát képviselik, sok szempontból a Tribe által még az 1970-es években úttörőként megfogalmazott kritika fogalmi kiteljesedései. A „nyelvi fordulat” hasznos eszközökkel látta el a szakpolitika kutatóját az egyes dominanciaviszonyok létrejöttének és újratermelődésének elemzéséhez. Kiderült, annak, hogy egy jelenséget nyelvileg mi módon jelenítenek meg, számottevő hatása van az olyan, politikai szempontból alapvető fontosságú kérdésekre alakulására, mint például „Ki a felelős?”, „Mit lehet tenni?”, „Mit kell tenni?”. A diskurzus tanulmányozása új lehetőségeket hozott az *előítélet-alakulás* mint politikai folyamat kutatásában is. Időközben aztán a posztpozitívista kutatásnak különböző irányzatai alakultak ki, kezdve azoktól, melyeket az irodalomkritika (Yanow, 1996), a retorika (Throgmorton, 1991), a jelentés (Roe, 1994) és a posztstrukturalizmus (Gottweis, 1998) inspirált, azokig, amelyek a politikai diskurzus és a demokráciaelmélet közötti kapcsolódásokat fedték fel (Dryzek, 1989; 2000).

A diskurzuselemzés alaposan megváltoztatta a politikai tevékenység tanulmányozásának módját. A kutatók már nem úgy tekintenek az emberek által elmesélt történetekre és megnyilat-

kozásokra, mint „nyers” adathalmazra, amelyet pontosan kell kódolni ahhoz, hogy mögülük kinyerjük a „mintát”. Sok kutató számára egyre inkább az válik az elemzés központi feladatává, amit az emberek mondanak. Például az, hogy az alacsonyabb beosztású hivatalnokok hogyan küzdenek meg a váratlan erkölcsi dilemmákkal új szakpolitikai intézkedések végrehajtása során. Vagy az, hogyan reagálnak az emberek arra, amit mások mondanak, és aztán hogyan teremtenek új politikai tényeket mindezek alapján. Maguk a történetek érdemlik meg az elemzést és az értelmezést, nem pedig az „adatok”, amiket le lehet szűrni a történetek „kódolása” során. Más diskurzuselemzők azt mutatták meg, hogy a történetek valójában maguk is politikai mechanizmusok: történetek nélkül nincs konszenzus, narrációk nélkül nincsenek kognitív változások.

A legtöbb megközelítés és irányzat persze kidolgozta a saját prioritásait és orientációit, de közülük talán az „argumentatív diskurzusanalízis” (ADA) talált igazán sok követőre. Olyan munkákra gondolhatunk itt, mint Majone (1989) tanulmánya, Fischer és Forrester klasszikus munkája (1993), a *The Argumentative Turn in Policy and Planning* [Argumentatív fordulat a szakpolitikában és a tervezésben] és egy olyan monográfia, mint a *The Politics of Environmental Discourse* [A környezeti diskurzus politikája] (Hajer, 1995). Maga az „argumentatív diskurzuselemzés” kifejezés abból a javaslatból ered, hogy itt inkább argumentatív fordulatról kellene beszélni és nem nyelvi fordulatról. A szociálpszichológus Michael Billig ezt pontosan megfogalmazta: „Ahhoz, hogy megértsünk egy mondatot vagy egy egész diskurzust, nem csak az adott diskurzuson belül előforduló szavakat vagy a szavak kiejtésekora a beszélő fejében megforduló elképzeléseket kell vizsgálni, hanem az argumentatív kontextust is. Figyelembe kell venni azokat az álláspontokat, amelyeket a beszélők kritizálnak, vagy amelyek ellen valamely indokot hoznak fel. Ha nem ismerjük a szembenálló álláspontokat, elvész az argumentatív jelentés” (1987: 91.).

Ennélfogva az ADA megköveteli, hogy az elemzés mélyebbre hatoljon a (technikai) adatok puszta értelmezésénél. Az ADA számára a legnagyobb kihívás a következő: meg kell találni és elemezni kell annak a kombinációnak a módjait, ahogyan a valóság diszkurzív megalkotása és a vonatkozó társadalmi politikai gyakorlat összekapcsolódik különböző társadalmi struktúrák keletkezésével, amelyeknek maguk az aktorok is részesei. ADA ezért három elem kapcsolatán alapszik: diskurzus, gyakorlat és jelentés. A jelentés egy adott kontextusban a diskurzus sajátos formáin keresztül kerül meghatározásra, méghozzá a sajátos gyakorlatok azon kontextusában, amelyben maga a diskurzus létrejött. Az ADA tehát nem elsősorban az érvek elemzéséről szól – sokkal inkább a politikaelemzés olyan felfo-

gása, ahol a politika a diskurzus létrehozásának különböző „helyszínein” játszott „helyezkedési” játékok.

Az ADA kutatói, komolyan véve a társadalmi valóság strukturalitásának a gondolatát, úgy vélik, az elemzés nem annyira az egyénekre irányul, mint inkább az általuk folytatott gyakorlatra. Ha az argumentatív dimenzió van a hangsúly, akkor a kutatás nem annyira az „érvek” használatára irányul, mint inkább a „vitatkozásra”. Az érvek elemzése tökéletesen megvalósítható a hagyományosabb megközelítések keretein belül is. Az ADA diskurzuselemzése viszont azt igyekszik feltárni, hogy az emberek hogyan *pozícionálják* egymást a nyelvhasználatok révén, vagy hogy hogyan *helyezik el* egymást a tágran alkalmazott és értelmezett diskurzusok segítségével. Ugyanakkor a diskurzus természetesen a szó szoros értelmében behatárolhatja az embereket, de a diskurzuselemzés posztstrukturalista irányzata ezzel kapcsolatban azt feltételezi, hogy ez mindig a kapcsolatok (újja)alakítása révén történik. Az ADA nagy súlyt fektet az empiriára, és megpróbálja megmutatni azoknak a mechanizmusoknak a sokaságát, amelyek sajátos politikai valóságokat hoznak.

Az ADA keretei között végzett saját kutatásaimban megpróbáltam olyan fogalmi eszköztárat kifejleszteni, amely megkönnyíti az empirikus kutatást: diskurzus, cselekmény, szimbólum, diskurzusegyesülés, diskurzusstrukturálás, diskurzusintézményesítés és diskurzusaffinitás (Hajer, 1995). Mindegyik azt a célt szolgálja, hogy felülkerekedjünk az egyének és intézmények közötti statikus elkülönítésen, és ezáltal megpróbáljuk megérteni a kölcsönös kapcsolatok keletkezését, újratermelődését, megkérdőjelezését és változásait. A környezeti diskurzus tanulmányozása során megpróbáltam megmutatni, hogy miként képes valaki eltávolodni a „szennyezés” „realista” felfogásától, eljutva egy sajátos diszkurzív szerkezethez. Az utóbbi esetben a „szennyezési” diskurzust sajátos jelenséggéként értelmezzük. A kérdésem itt az volt, vajon attól függ-e egy helyzet politikai problémaként való értelmezése, hogy melyik narratívában beszélnek róla. Az biztos, hogy a halott fák nagy csoportjai önmagukban nem tekinthetők társadalomstrukturáló tényezőknél. Az a kérdés, hogy miként értelmezzük a halott fákat. Ebben az értelemben sok lehetséges valóság van. Az ember tekintheti a halott fákat a szárazság, a hideg vagy a szél által okozott természeti hatás következményének, vagy tekintheti őket a környezeti szennyezés áldozatainak. A szennyezés tehát egy adott jelenség értelmezésének a módja. A savas eső narratíva a halott fákat a szennyezés áldozatainak tartja, ennek következtében a „halott fák” „természeti” jelenségből politikai problémává változnak.

Itt a *diskurzust* úgy lehet meghatározni mint elképzelések, fogalmak és kategóriák együttesét, amelyek jelentéssel ruházzák

fel a jelenségeket. A jelentést tehát folyamatosan létrehozzák jól látható gyakorlatok sorozata révén. A savas eső esetében például a diskurzus utal a környezeti problémák kezelésének sajátos hagyományára, a felügyelet szerepével kapcsolatos esetleges ötletekre és az iparágaknak a szennyezéssel kapcsolatos teendőire, illetve az ezekre vonatkozó sajátos fogalmakra. Fontos rámutatni, hogy a diskurzusnak ez az értelmezése *nem* szinonimája a diszkusszióknak. Például az ADA rávilágíthat arra a sajátos *diszkurzív struktúrára*, amely a bevándorlási politikáról folytatott *diszkusszióban* megjelenik az Európai Unió keretei között, és amely sajátos „jelképes” témák köré csoportosul. (Olyan sajátos témák és problémák ezek, amelyeket a diszkutálók egy sokkal nagyobb és összetettebb valóság reprezentánsának tekintenek.) Itt az ADA feltárhatja az egyes elképzeléseket, fogalmakat és kategóriákat, *amelyek szempontjából* a bevándorlást általában tárgyalják. Emellett megpróbálja leírni azt a gyakorlatot, amelyen keresztül ez a diskurzus újratermelődik és megváltozik.

Az elmúlt pár évben az ADA megpróbálta tisztázni a szakpolitikai elemzésekben gyakran egymáshoz kapcsolódó három fogalom jelentését: diszkusszió, diskurzus és deliberáció. Könnyű összemenni ezeket a kifejezéseket – és hogy a dolgok még bonyolultabbak legyenek – a különböző nyugati országok kutatói mindezt a saját egyéni módjukon teszik. Egész egyszerűen megfogalmazva, az ADA kutatója számára a „diszkusszió” az elemzés empirikus tárgya, beleértve a diszkusszió „helyszínét” is. A „diskurzus” pedig az a sajátos minta, amely a diszkusszióban megtalálható, ezért a terminust arra használjuk, hogy rámutassunk vele arra, amit a diszkusszióban találunk. A „deliberáció” viszont a diszkusszió folyamatában jelen lévő sajátos minőségre utal, arra a módra, ahogyan a résztvevők egy vitát lefolytatnak. Olyan terminusok használatával lehet jellemezni, mint nyitottság, kölcsönösség, elszámoltathatóság; ezek mind egy normatív keretre utalnak, amelynek segítségével az ember megítélheti az ajánlatokat (Gutmann és Thompson, 1996; Fung és Wright, 2001).

Sokan éppen ebben látják a szakpolitikai elemzés legnagyobb kihívását az elkövetkezendő években. Érdemes megemlíteni, hogy a demokrácia szakpolitika-tudományának lasswelli ötlete mindig is inspirációs forrás volt a szakpolitikai kutatók számára (Dryzek, 1989; de Leon, 1992; 1997; Torgerson, 2002). Arra gondolva, ahogyan Lasswell a kontextust hangsúlyozta, talán a szakpolitikai elemzés egész hagyományát újra kellene gondolni. A szakpolitikai tevékenység részvétellel orientált ugyan, de továbbra is államközpontú maradt, miközben egyre nehezebb fenntartani ezt az állapotot, mert a súlyos problémákra talált új megoldások egyre jobban sértik az egyes szakpolitikák szuverenitását. Ráadásul a tudás szerepe a tudomány és a társadalom

viszonyának alakulásával együtt változik, és ma már a tudományos szakértelem is egyre inkább egyeztetetés, mint tekintély kérdése. És az állam gyengülésével egyre inkább egyértelmű lesz, hogy nem a kormányzat az egyetlen cselekvő tényező, akinek be kell avatkoznia a politikai folyamatokba. Mindezek együtt arra készítetnek bennünket, hogy újragondoljuk a politikai gyakorlat és a politikai elemzés viszonyát, tekintettel a politika és politikatudomány kapcsolatának megváltozott kontextusára (Hajer, 2003).

Úgy tűnik, hogy a diszkusszió, a diskurzus és a deliberáció közti viszony döntő fontosságúvá vált az ADA számára. Dryzek érvelése szerint a deliberáció olyan közösségi problémák megoldását segítheti elő, amelyeknél az állam már nem szuverén cselekvő (Dryzek, 2001). A megváltozott politikai valóság nyomán a szakpolitika tudósai most újragondolhatják saját helyzetüket és önképüket. Azok a tudósok, akik „posztpozitivistának” gondolják magukat (vagyis önképük szerint a tudomány pozitivistá főárammal vívnak ismeretelméleti és módszertani csatát), mostanság egy „méglegelő szakpolitikai elemzés” mellett érvelnek (Hajer és Wagenaar, 2002). Ez a megújult kontextualizmus sok szempontból a lasswelli „demokrácia szakpolitika-tudománya” melletti elkötelezettség újjáéledése.

Fordította Szegedi Gábor

FORRÁS

Discourse Analysis and the Study of Policy Making. *European Political Science*. Vol. 2. 2002. 1: 61–65 p.

IDÉZETT IRODALOM

- Billig, M. (1987): *Arguing and Thinking: A Rhetorical Approach to Social Psychology*. Cambridge, Cambridge University Press.
- de Leon, P. (1992): The Democratization of the Policy Science. *Public Administration Review*. 52: 2, 125–129.
- de Leon, P. (1997): *Democracy and the Policy Science*. Albany Ny., State University of New York Press.
- Dryzek, J. (1982): *Policy Analysis as Hermeneutic Activity*, *Policy Science*, 14, 209–329.
- Dryzek, J. (1989): Policy Science and Democracy. *Polity*, 22: 1, 97–118.
- Dryzek, J. (2000): *Deliberative Democracy and Beyond*. Oxford, Oxford University Press.
- Dryzek, J. (2001): Legitimacy and Economy in Deliberative Democracy. *Political Theory*, 29: 5, 651–669.
- Fischer, F. (1980): *Politics, Value and Public Policy: The Problem of Methodology*. Boulder Co., Westview.
- Fischer, F. and Forester, J. eds. (1987): *Confronting Values in Policy Analysis: The Politics of Criteria*. Newbury Park CA., Sage.

- Fischer, F. and Forester, J. eds. (1993): *The Argumentative Turn of Policy Analysis and Planning*. Durham NC., Duke University Press.
- Fung, A. and Wright, E. O. (2001): Deepening Democracy: Innovations in Empowered Participatory Governance. *Politics and Society*, 29: 1, 5–41.
- Gottweis, H. (1998): *Governing Molecules: The Discursive Politics of Genetic Engineering in Europe and the United States*. Cambridge MA., MIT Press.
- Gutmann, A. and Thomson, D. (1996): *Democracy and Disagreement*, Cambridge MA., Belknap Press.
- Hajer, M. A. (1995): *The Politics of Environmental Discourse*. Oxford, Oxford University Press.
- Hajer, M. A. and Wagenaar, H. eds. (2002): *Deliberative Policy Analysis: Understanding Governance in the Network Society*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Hajer, M. A. (forthcoming 2003): *Policy without Polity? Policy Analysis and the Institutional Void*.
- Lasswell, H. D. (1951): The Policy Orientation. in Lasswell, H. D. and Lerner, D. eds.: *The Policy Science: Recent Developments in Scope and Method*, Stanford CA., Stanford University Press.
- Majone, G. (1989): *Evidence, Argument, and Persuasion in the Policy Process*, New Haven CT., Yale University Press.
- Nelson, B. (1996): Public Policy and Administration: An Overview, in Goodin, R. E. and Klingemann, H-D. eds.: *A New Handbook of Political Science*. Oxford, Oxford University Press.
- Rein, M. (1976): *Social Science and Public Policy*. Harmondsworth, Penguin.
- Roe, E. (1994): *Narrative Policy Analysis: Theory and Practice*, Durham NC., Duke University Press.
- Schön, D. and Rein, M. (1994): *Frame Reflection: Toward the Resolution of Intractable Policy Controversies*, New York NY., Basic Books.
- Stone, D. (1997): *Policy Paradox: The Art of the Political Decision Making*, New York NY., W. W. Norton Press.
- Throgmorton, J. A. (1991): The Rhetoric of Policy Analysis, *Policy Science*, 24, 153–179.
- Throgmorton, J. A. (2002): Democracy through Policy Discourse. In Hajer, M. A. and Wagenaar, H. eds.: *Deliberative Policy Analysis: Understanding Governance in the Network Society*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Tribe, L. H. (1972): Policy Science: Analysis or Ideology? *Philosophy and Public Affairs*, 2, 66–110.
- Yanow, D. (1996): *How Does a Policy Mean? Interpreting Policy and Organizational Actions*, Washington DC., Georgetown University Press.

ENERGIAPOLITIKA

JÁROSI MÁRTON–KACSÓ ANDRÁS*

Az Európai Unió és Magyarország energiapolitikája

A magyar közösségi érdekű, nemzeti energiapolitika célja a lakosság és a gazdaság energiával való biztonságos ellátási lehetőségének megteremtése lenne, a környezetszennyezés és a szolgáltatási árak társadalmilag elfogadható szinten tartása mellett. Ennek megfelelően kellene megalkotni az energetika működéséhez szükséges technikai, gazdasági, szociális modellek, intézményi struktúrák, törvények és kapcsolódó joganyagok alapelveit, s meghatározni a megvalósítás főbb eszközeit. Vagyis a fenti, egymásnak ellentmondó szempontok közötti, időben változó, kényes, társadalmilag elfogadható egyensúly feltételeit kellene meghatározni és létrehozni. Jelenleg azonban az energetikában sincs nemzeti egyetértésen alapuló, tudományosan megalapozott politika, csak sodródás a globalizáció és az „európaizálás” aktuális áramlataiban. Energiapolitikáról csak mint az aktuális külső politikai feltételekhez való rövid távú alkalmazkodásról beszélhetünk.

A rendszerváltozás az energetika megújításának is a történelmi esélyét kínálta, amit elmulasztottunk. Az új nemzeti energiapolitikát az 1993-ban országgyűlési határozattal¹ megerősített Magyar energiapolitika című dokumentum foglalta össze. Ennek alapelvei: a biztonság (forrásdiverzifikáció, tartalékok képzése), az energiahatékonyság, az energiatakarékosság és a környezetvédelem. Hangsúlyosan szerepelt benne a legfontosabb fogyasztóvédelmi elv, a legkisebb költség elve, amelyet a később-

* DR. JÁROSI MÁRTON gépész- és energetikus szakmérnök, az Energiapolitika 2000 Társulat elnöke,

KACSÓ ANDRÁS gépész- és atomerőművi szakmérnök.

bi energetikai törvények is megfogalmaztak. További fontos alapelvek voltak a társadalmi nyilvánosság és a piaci környezet megteremtése. Az új energiapolitika szellemében ki kellett alakítani a piaci viszonyokat megjelenítő szabályozási és törvényi környezetet és az ennek megfelelő szervezeti-tulajdonosi viszonyokat.

A szervezeti viszonyokon belül nagyon lényeges volt a tulajdonosi struktúra. A *Magyar energiapolitika* a stratégiai jellegű energetikai iparágakban a többségi állami tulajdon mellett foglalt állást, és jelentős szerepet szánt a hazai közösségi (állami, önkormányzati, intézményi) és a személyi, kisbefektetői magántulajdonnak is. A külföldi tőke részvételét a távlati energiapolitikai célok megvalósítását szolgáló tőkebevonáshoz kötötte. Ezzel lényegében a közjó érdekében, az állami-önkormányzati szerepvállalást biztosító konzervatív és a szabadpiaci versenyt előtérbe helyező liberális energiapolitikai alapállás kombinációja², a változó körülményekhez tudatosan alkalmazkodó szerves fejlődés típusú átalakulás mellett foglalt állást.

A rendszerváltozással egyidejűleg megkezdődött egyoldalú nyugati irányú energetikai orientáció a kiárusító jellegű energiaprivatizációval folytatódott és az uniós csatlakozás fedezete alatt végbement energialiberalizációval tetőzött. Ezáltal a rendszerváltozás óta eltávolodtunk saját érdekeink érvényesítési lehetőségeitől, és eszközeink nagy részétől is megfosztottak bennünket. A következőkben – alapvetően a közérdekű energetikai szolgáltatások elemzésén keresztül – az európai és hazai helyzetkép felvázolásával, számba vesszük megmaradt lehetőségeinket és az Európai Unió tagjaként keressük a magyar energiapolitika lehetőségeit.

AZ EURÓPAI UNIÓ ENERGIAPOLITIKÁJA

A tagországok differenciált energiaszerkezetéből és körülményeiből adódó érdekkülönbségek miatt európai szinten nagyon nehéz megtalálni a mindenki számára elfogadható közös energiapolitika alapelveit³. Ma az Európai Uniónak nincs deklarált energiapolitikája, csupán egyes dokumentumai és részintézkedései, valamint a politikai nyilatkozatok mutatják a jövőben esetleg kialakuló koncepciót, az „energiapolitikát”. A 2000. év végén jelentette meg az EU Bizottság az ún. Zöld füzetet⁴, amely értékeli az EU energetikájának jelenlegi és jövőbeli helyzetét, lehetőségeit, a szükségesnek ítélt tennivalókat. Ebben a helyzetben jelentőséget kap a politikai nyilatkozatok közül *Andris Piebalgs*, az új energiaügyi biztos meghallgatása és a kérdésekre adott válaszai⁵.

Európa külső energiaforrásoktól való függése egyre növekszik, két-három évtizeden belül megközelíti a 70%-ot. A növek-

vő földgázigényeket csak növekvő importtal lehet kielégíteni⁶. Meghatározó a külső függőség elkerülhetetlen növekedéséhez való viszonyulás. Az egyes részfolyamatok ennek következményei. Az ellátásbiztonság kérdését is elsősorban e szempont szerint vizsgálják. A beszerzés diverzifikálása és a szállítási infrastruktúra bővítése csökkentheti a beszerzési feszültségeket. Ennek előfeltétele a megfelelő politikai kapcsolatok kialakítása. Ilyen szempontból Észak-Afrika nem látszik problematikusnak, de a volt Szovjetunió országai még sok feladatot adnak. Gondoljunk a mostani ukrajnai válságra, ahol korántsem egyértelmű, hogy mi az EU érdeke, különösen, ha figyelembe vesszük azt, hogy az elérhető földgáztartalékok csaknem 50%-a Oroszországban van. Az egyre növekvő szerepű földgáznak új szállítórendszereket kell építeni Észak-Afrika, Közel-Kelet, de főleg Oroszország felé. Mivel ezek valószínűleg nem tudják az igényeket kielégíteni, új, cseppfolyós gázt fogadó kikötőket is építeni kell. Ma már a kapcsolatépítés eszközei közé tartozik az európai energetikai cégóriásoknak az orosz cégekkel való egyesülése.

Az igénynövekedés mérséklése, az energiatakarékosság is egyre markánsabb célnak tűnik. Alapvető paradigmaváltást jelez, hogy a leköszönő energetikai biztos, *Loyola de Palacio* aszszony arra biztatta a tagállamokat, hogy az abszolút energiaigények évi csökkentését (mintegy 1%/év) tűzzék ki hosszú távú célként. Ezek azonban csak néhány százalékkal csökkenthetik a távlati igényeket. A takarékoság új eleme az épületek energetikai normatíváival foglalkozó direktíva. Áttételesen a végfelhasználást csökkenti az energiaátalakítások hatékonyságnövekedése, aminek megtestesülése a kapcsolt hő- és villamosenergia-termelést támogató direktíva is. Ugyancsak idetartozik a látszólag tisztán környezetvédelmi célt szolgáló CO₂-kvóta szabályozása a kiotói egyezmény értelmében és a „tisztá szén” villamosenergia-termelő technológiák fejlesztése, hiszen mindkettő árfelhajtó hatású, ami a várakozások szerint hosszú távon takarékosagra ösztönöz⁷.

A saját energiaforrások fejlesztése körébe tartozik az ún. megújuló energiaforrások (biomassza, víz-, szél-, nap- és geotermikus energia) felhasználásának sokszor irracionális mértékű erőtetése, amely jelentős árnövelő tényező, rontja az Európai Unió relatív versenyképességét más országokhoz (USA, Kína, Oroszország stb.) képest. A most csatlakozott szegény országok esetében pedig egyre megfizethetlenebbé teszi az amúgy is növekvő árú energiaszolgáltatást. Ugyanakkor a megújuló energiák használatának szorgalmazása számottevően nem növeli a forrásbiztonságot még hosszú távon sem. A ma felhasznált primer energiaforrások 15%-a szén, 40%-a kőolajszármazék, 23%-a földgáz, 16%-a nukleáris alapú és mindössze 6% a megújuló energiaforrás. Mértéktelen erőfeszítések árán 20%

körülbi részarányukat tervezik 2030-ra, tehát nem jelentenek teljes megoldást. Talán ezért értékelik át fokozatosan a nukleáris villamosenergia-termelést már a meglévő technológiákkal is, de különösen a reménybeli új megoldások révén (fúziós energiatermelés). Új energiaforrásokról – melyeket a társadalom is elfogad – jelenleg nincs ismeretünk

Az Európai Unió (EU) alapjául szolgáló római szerződés („Treaty”)⁸ még a kereszténydemokrata alapelvek szerint a szolidaritást, a közjó támogatását és a teljes közösség érdekeinek előmozdítását tűzte ki célul. Ezért a közérdekű szolgáltatásokat kivonta az áru és a tőke szabad mozgására vonatkozó előírások hatálya alól. Ezt az általános előírást a Nizzában elfogadott módosítás⁹ is tartalmazza, s az Európai Unió alkotmányába is bekerült¹⁰. Ennek ellenére az EU politikája angolszász hatásra neoliberais irányt vett¹¹. Az Európai Unió joganyagai hosszú ideig nem foglalkoztak az alapvető vezetékesenergia-szolgáltatásokkal. Monopol, illetve oligopol viszonyok uralkodtak az egyes tagállamokban. A 80-as évek közepére az extenzív iparfejlés befejeződött, az energiaigények változása telítődést mutatott, minek következtében viszonylag sok szabad kapacitás állt rendelkezésre a villamosenergia- és a gázszolgáltatáson belül. A szolgáltatások biztonsága nagy volt, de ehhez viszonylag magas árak kapcsolódtak.

A piacositás első kísérletei Nagy-Britanniában bizonyos sikereket mutattak fel. Ezzel párhuzamosan mintegy 8 évi munkával és sok kompromisszummal alakult ki a piacositást célzó villamosenergia-direktíva¹² és mintegy másfél évvel később a gázdirektíva¹³. A két dokumentum 1999-ben, illetve 2000-ben lett hatályos. Az irányelvek módosításai a villamos energiára¹⁴ és a földgázra¹⁵ egyszerre készültek el, és 2003-ban kerültek elfogadásra. Ezek meghirdetett célja az energiaellátáshoz kapcsolódó vezetékes monopóliumok korlátozása, e piacok liberalizálása lett. Szorgalmazói azzal érveltek, hogy a verseny, amelynek fő eszköze az energiahordozó hálózatokhoz való szabad hozzáférés, árcsökkenést eredményez. Bár az uniós irányelvek is elismerik,^{16, 17} hogy bizonyos energiaszolgáltatások a közérdekű szolgáltatásokhoz tartoznak, mégis a liberalizáció a gyakorlatban támadásnak bizonyult ellenük, mivel nem garantálta az ellátásbiztonságot és legkisebb költség elvének érvényesülését.

Az Európai Unió döntéshozóinak és szellemi elitjének gondolkodásában az energetikai versenypiac változatlanul, mint „szent tehen” szerepel. Végtelenen elkötelezettek totális kiterjesztése mellett az eddig tapasztalt nehézségek és problémák¹⁸ ellenére. Az esetleges változtatási igényeknek ellenállnak az iparág nagy társaságai, mert már sikeresen alkalmazkodtak az új körülményekhez, erős pozíciókat szereztek. Az energiapiacok liberalizálásával párhuzamosan Nyugat-Európában is soha nem látott méretű vállalati koncentráció és integráció ment

végbe az energetikában, s ez a folyamat változatlanul tart. Nemcsak az egyes energiaágazatokon belül, de megjelentek az egyéb (pl. víz) szolgáltatásban is. A korábbi nemzeti monopóliumoknál nagyobb, nemzetközi monopóliumok jöttek létre, amelyek politikai érdekérvényesítő képessége is növekedett. Jellemző, hogy hét társaság kezében van a villanyipiaci termelés több mint 60%-a, s további koncentráció várható. Az E.ON és az RWE együttesen a német áramtermelés 65%-át, az átviteli hálózat 70%-át, az elosztóhálózat 50%-át birtokolja.

A termelő erőművek között nincs verseny, lelassult az erőmű-építés. A kezdeti árcsökkenés után az erőművi kapacitások csökkenésével a szabadpiaci villanyárak növekedtek. Az elmaradó, vagy – a növekvő piaci kockázatok miatt – késleltetett fejlesztések következtében az ellátásbiztonság csökkent. Mivel a fogyasztók árérzékenysége nagyon gyenge, azaz a piaci áringadozásokra rövid távon képtelenek a fogyasztásuk változtatásával reagálni, ki vannak szolgáltatva a termelőknek, kereskedőknek. Ilyen helyzetben a politika kénytelen a szegény rétegek energiaellátásával törődni, ezért kulcskérdéssé válik a közérdekű szolgáltatások biztosítása, mely tekintettel van a szociális szempontokra is. (Legutóbb Franciaország vezetett be „szociális tarifát” a villamosenergia-szolgáltatásban.)

A liberalizált piac működésének alapfeltétele (lenne) a kínálat, a szabad választási lehetőség. A források fejlesztése azonban tökeigényes, de a tőke nem kockáztat. A beruházásokkal létrehozható kínálat kialakításában csak a szabadpiactól idegen, hosszú távú vásárlási szerződések alapján hajlandó részt venni. Ez a liberális piac alapvető önellentmondása. Így aztán a liberalizált piac, a klasszikus szabadpiaci modell szerint addig működik kiegyensúlyozottan, amíg szabad kapacitás, felesleg van. Például az árampiacon a liberalizáláskor fennálló kapacitástartalékok az EU-ban is kimerülőben vannak és fejlesztések nélkül 2010-re teljesen elfogynak, folyamatos működési zavarok keletkezhetnek¹⁹. A liberalizált piac alapfeltétele az átviteli hálózatokhoz való szabad hozzáférés, miközben a hálózatok direktívák szerinti fejlesztési kötelezettsége intézményesen nem garantált.

Ezek is okai a villamosenergia-rendszerek időszakos fizikai-pénzügyi összeomlásának, válságának. Hasonló veszélyek fenyegetik a földgázpiacot is. A liberalizáció az energiaszolgáltatás kereskedelmére terjed ki, és nem képes visszahatni az optimális termelői és szállítási rendszerek kialakulására, mivel csak rövid távú szempontokat képes érvényesíteni. Az energetikai beruházások (új létesítmények) ugyanis hosszú távú (30–50 év) kihatással rendelkeznek.

A 2004-ben hatályba lépett új direktívák ugyan a korábbihoz képest hangsúlyosabban deklarálták az ellátásbiztonság növelésének (a közérdekű szolgáltatási kötelezettség teljesítésének és

a fogyasztók védelmének) szükségességét, de garanciális feltételeket nem írtak elő, azt a tagállamokra bízta. S valóban, az energetika alapkérdései csak tagállami nemzeti keretek között rendezhetők. Az energetikai „közös piac” teljes körű infrastrukturális feltételei nem hozhatók létre. Az Európai Unió a globalizáció gerjesztette szegénység miatti fogyasztói ellátás problémáját és az egyes piacok forráshiányát is az illető államokkal kívánja megoldatni.

Mára az is nyilvánvalóvá vált, hogy az uniós irányelvek a privatizáció és a liberalizáció trójai falóvának szerepét töltötték be a csatlakozni szándékozó kelet-európai országokban, s elsősorban e viszonylag szegény országok energiapiacainak megszerzését, a nyugat-európai multinacionális energiaszolgáltatók piacának kiterjesztését jelentették. Az időhúzó, késleltető uniós felvételi taktika pedig a piacoknak már a csatlakozás előtti kisajátítására szolgált. A liberalizáció feltételeként emlegetett energetikai privatizáció mára megtorpant, Franciaországban a közelmúltban döntött a kormány, hogy a részvénytársaságokká alakított EdF és GdF állami tulajdonhányada nem csökkenhet 70% alá.

A globalizmus térhódításának eszköze lett Európában is a nagy szolgáltatórendszerek (nyugdíj, egészségügy) „szerkezeti reformja” ürügyén azok gyengítése, lebontása²⁰. E sorba illet az energiaszolgáltatások közérdekű jellegének vitatása, majd felszámolása is. Mára – elsősorban a szakszervezetek tiltakozásának köszönhetően – ezek a szerkezeti reformok megtorpantak. Kiderült: az európaiak nem akarnak ilyen reformokat, amit a választások előtt álló francia, német és olasz kormányoknak is figyelembe kell venni. Az Európában kialakult helyzet ebből a szempontból kedvezni látszik az újonnan csatlakozott országoknak érdekeik érvényesítésére.

A RENDSZERVÁLTÁS UTÁNI MAGYAR KORMÁNYOK ENERGIAPOLITIKÁJA

Az 1992-ben piaci szerkezetűvé alakított állami tulajdonú energiaipar alkalmassá vált a piaci viszonyok szerinti működésre, így a későbbi EU-csatlakozás követelményeinek történő megfelelésre is. Ennek ellenére a rendszerváltozás utáni energiapolitika lényegét tekintve – kormányoktól függetlenül – a privatizáció és a liberalizáció jegyeit viselte magán, s az egységes energiaszolgáltató rendszerek szétzilálását okozta^{21, 22}. Ez elsősorban a szélsőségesen neoliberális gazdasági és energetikai orientáció következménye. A liberális politika a korlátlan privatizációt és a liberalizációt a fejlett világhoz való felzárkózás feltételeként állította be.

A rendszerváltás utáni kormányzatok fokozatosan kivonultak az energetikából, sem tulajdonosi, sem pedig szabályozási ol-

dalról nem gyakoroltak meghatározó, felelős, közösségi érdekű befolyást az energetikára, amely mára a liberális tőkeérdekek függvénye lett. Energiapolitikai stratégiáról tehát nem beszélhetünk, csak sodródásról, a befektetői elvárásoknak való, gyakran kritikátlan megfelelésről. A politika nem támaszkodik szakmai-tudományos elemzésekre és vizsgálatokra. Az országnak nincs parlament által jóváhagyott, aktuális energiapolitikai koncepciója²³.

Az *Antall-kormány* idején jelentősen megváltozott az energetika vállalati struktúrája. 1990-ben a gázszolgáltatók kiváltak az OKGT-ből, 1991-ben megalakult a MOL Rt. 1992-ben jött létre az MVM Rt. konszern típusú részvénytársasági rendszere²⁴, amely lényegében alkalmas volt az európai uniós csatlakozásra²⁵. Az MVM Rt. kidolgozta a nemzeti érdekű erőmű-megújítási programját²⁶, amely nagy részben beépült az elfogadott energetikai koncepcióba. A szénbányászat átalakítása 1990-ban a szénbányászati szerkezetátalakítási programmal kezdődött. A még fenntartható széntermelési lehetőségek beépültek az erőműépítési programba²⁷.

1994-ig az energetika törvényi-szabályozási környezete is kialakult. Megszületett a bányatörvény, a koncessziós törvény, a gáztörvény és a villamosenergia-törvény²⁸, a kőolaj és kőolajtermék stratégiai-készletezési törvény (majd később 1997–98-ban, már a Horn-kormány idején az atom- és a távhőtörvény). Létrejött a Magyar Bányászati Hivatal és a Magyar Energia Hivatal (MEH) a törvények által szabályozott piacok felügyeletére. Ezek a törvények – az önkormányzati törvénnyel együtt – abban az időben már alkalmassá tették a magyar energetikát a nemzeti érdekek figyelembevételével melletti európai uniós csatlakozásra.

Mindezek ellenére az energiaipar privatizációjának előkészítése – az előbbiekkal szöges ellentétben – már az *Antall-kormány* alatt, 1993-ban elkezdődött. A nemzeti konszenzust tükröző *Magyar energiapolitika* című dokumentumban foglaltaktól lényegesen eltérve, a nyugat-európai rendszereket is megelőzve, egyre inkább előtérbe került – külföldi dominanciával – a legszélsőségesebb privatizáció.

A **Horn-kormány** – folytatva a megkezdett folyamatot – a privatizációt az 1995 májusában elfogadott privatizációs (XXXIX.) törvénnyel, illetve annak 1995. júniusi gyors módosításával (1995. évi LXIX. tv.) készítette elő, amely jelentősen szűkítette az energetikai társaságokban az állami tulajdon körét. Az előkészítéshez tartozott az önkormányzatokról szóló törvény 1995. évi lényeges módosítása (1995. évi LXIX. tv.) is, amely méltán nevezhető az önkormányzatok tulajdonfosztásának²⁹.

Ezt követően a villamosenergia- és szénhidrogénipar nagy részét – értékén alul – külföldi befektetőknek adták el, miáltal a piacok multinacionális cégek ellenőrzése alá kerültek. A legna-

gyobb befektetők mind a villamos-, mind a gáziparban tulajdont szereztek. Részesedésüket felvásárlásokkal növelve ma már a privatizált cégek többségi, szinte kizárólagos tulajdonosai. A privatizációt követő hazai liberalizációs folyamatban az említett cégek – az állami tulajdon folyamatos hátrányos megkülönböztetése mellett – eredményesen érvényesítik erőfölényüket.

Az *Orbán-kormány* választási programjában az energiapolitika jelentős korrekcióját ígérte, amelyet a *Gazdaság 2000* kutatási program keretében készült tanulmány³⁰ alapozott meg. Ezzel szemben a kormány megalakulása után azonnal megszüntette a szociális jellegű tömbtarifát a lakossági villanyáraknál. 1999-ben kormányprogram szintjére emelték az energetika liberalizálását, az energetika „üzleti modelljét”³¹. A kormányzat az energiapiacot nagyrészt átengedte a multinacionális energiaszolgáltató cégeknek, bár történtek kísérletek a fogyasztók érdekeinek érvényesítésére³².

2001 végén – a jelenlegi kormánypártokkal egyetértésben – az európai uniós követelményeket idő előtt túlteljesítő, olyan villamosenergia- és gáztörvényt alkottak, amely elsősorban a privát társaságok érdekeit szolgálja, szemben a még állami-közösségi tulajdonnal és a fogyasztók érdekeivel.

A *Medgyessy-kormány* végrehajtotta a villamosenergia-piac liberalizálását és folytatta a privatizálást, illetve annak előkészítését. A befektetői nyomásnak engedve a kormány lényegesen növelte a fogyasztói árakat, a földgázáraknál részleges lakossági fogyasztói kompenzációt alkalmazva. Intézkedéseiben tovább folytatódott az EU-követelményeket is túlteljesítő politizálás. Az energiafogyasztáshoz kapcsolódóan a központi költségvetés bevételeit növelő áfa emelést és új energiaadókat vezettek be.

2004 elején, egy megalapozó tanulmány³³ közzétételével, az „új energiapolitika” kidolgozására társadalmi vitát hirdettek meg, amire nagy szükség is volt, hiszen a privatizáció és a liberalizáció, valamint az EU-csatlakozásunk új helyzetet teremtett. A tanulmány nagy vitát váltott ki, sok bírálatot (többek között³⁴) kapott, és bár átfogó javaslatok (többek között³⁵) is születtek, a kormány mégis levette a kérdést a napirendről.

A *Gyurcsány-kormány* folytatja az energetikai privatizációt. A MOL Rt. maradék 12%-os állami tulajdonhányadát eladják. Bejelentették ugyan, hogy az MVM Rt.-t és a Paksi Atomerőművet nem privatizálják, de az „MVM átszervezése”, „tevékenységének átgondolása” ürügyén tovább folytatódott az országos átviteli hálózat privatizálásának előkészítése.

AZ ENERGETIKAI KÖZÉRDEKŰ SZOLGÁLTATÁSOK

Villamosenergia-piac. Az EU-irányelvek nem írják elő és nem tételezik fel a villamosenergia-piac privatizálását. Ezzel szemben az európai méretekben kicsiny magyar villamosenergia-rendszer részekre bontását és privatizálását, egyes esetekben külföldi állami tulajdonban lévő társaságoknak történő eladását, hamisan a piacosítás, az EU-hoz való csatlakozás feltételeként tüntették fel. Mára a hazai közcélú erőművek teljesítményének 77%-át, termelésének 60%-át a külföldi tulajdonú erőművek adják. Az áramszolgáltatók részvényeinek döntő többsége külföldi szakmai befektetők tulajdonában van, csak egy kisebb, nem meghatározó részvényt pakett van még átmenetileg a tőzsdén. Ha a privatizálás előtti Magyar Villamos Művek Rt., mint állami cég, szerepelne ezen az európai piacon, akkor sokkal jobb helyzetben lennénk. Mert ez a 6500 MW-os portfólió fel tudná venni a versenyt a nagy európai szolgáltatókkal. Az állami tulajdonban maradt cseh villamos művek sikeres működése ezt igazolja.

A korábbi állami villamos társaság meggyengülésével párhuzamosan az MVM Rt.-nél sokkal nagyobb és komplexebb nemzetközi monopóliumok leányvállalatai vették át a vezető szerepet Magyarországon. Ezek – nem egyszer kormányaik segítségével – eredményesen érvényesítették befolyásukat a mindenkori magyar kormányoknál, amelyek átmeneti belpolitikai megfontolásoktól eltekintve, lényegében a külföldi befektetők érdekei szerint alakították az aktuális kormányzati energiapolitikát. Az 1993-ban kidolgozott megújító erőmű-építési programot a privatizáció miatt nem hajtották végre. A privatizáció előtt a külföldi befektetők sok ezer MW-os erőműépítéseket helyeztek kilátásba. Előre látható volt, hogy az erőműrendszer kapacitáshiányos, ezért a jövőt is ez a hiány fogja meghatározni, különösen akkor, ha az állam kivonul az erőműépítésből, s a befektetők szándékainak leszünk kiszolgáltatók. Ők pedig valószínűleg kívánnak, mivel majd a kialakuló kényszerhelyzet is árfelhajtó hatású lesz³⁶.

A privatizáció óta számottevő „versenykapacitás” – a kapcsolt energiatermelő egységeken kívül – nem létesült, a tartalékkapacitások leépültek. Épült néhány gázturbinás erőmű, a 200 MW-os blokkokat részben felújították és ellátták kéntelenítővel, szigorú befektetési garanciával, a piacosítók által egyébként kárhozottatott hosszú távú áramvásárlási szerződések fedezete mellett. Az ellátásbiztonsághoz szükséges tartalék azonban esetenként még az importforrások igénybevételével sem biztosítható, így 2004. január elseje óta a liberalizált termelői piacon bármelyik érdekcsoport ármeghatározóvá válhat.

A termelői piacon mintegy 10 számottevő erőmű van, amelyek közül 4 a meghatározó, ezek adják a termelés 80%-át. A négy

meghatározó erőművi társaság: az MVM (Paks), az Electrabel (Dunamenti), az RWE (Mátra) és az AES (Tisza). Ezek közül csak a Paksi Erőmű van állami tulajdonban. Mivel mindegyik erőmű termelésére szükség van, köztük verseny nem tud kialakulni. Az ellátásbiztonság fenntartását és a fogyasztói árak mérséklését jelenleg a közüzemi nagykereskedői jogosítvánnyal rendelkező MVM Rt. biztosítja. Saját erőművei (Paks, Vértess) révén a termelés 40%-át adja, de a többi erőművel korábban kötött hosszú távú áramvásárlási szerződésai (ún. erőművi portfóliója) révén befolyása a termelésre ma még 70%-os.

A nagyfeszültségű átviteli hálózat az MVM Rt. tulajdonában van, a rendszerirányítást az MVM Rt.-ből kiszervezett állami tulajdonú MAVIR Rt. végzi. A teljesen privatizált 6 áramszolgáltató három külföldi tulajdonosi csoporthoz (E.On, RWE, EdF) tartozik. A nyilvánosságban alig esik szó az értékesítési oldalon együttesen fellépő áramszolgáltatók tényleges monopolhelyzetéről, amelynek káros következményeit a fogyasztók naponta érezhetik. Az értékesítési szektorban ugyanis már nincs hazai versenytárs. Bár az MVM Rt.-nek – a három tulajdonoshoz tartozó – hat áramszolgáltatóval külön szerződése van, ez azonban nem akadályozza azok közös fellépését³⁷.

A privatizáció és a liberalizáció óta a villanyszolgáltatás minőségi színvonala csökkent, elmarad az európai átlagtól. Egy átlagos háztartás évente mintegy négy órán át marad áram nélkül. Az okok között első helyen az áramszolgáltatói „termelékenység-növelő” létszámleépítéseket kell megemlíteni, amelyek költségcsökkentő hatása nem jelentkezik a villanyárakban. A privatizációt követően a villanyárak elszabadultak³⁸ és azóta állandóan emelkednek, a lakossági nappali áramár kerekén háromszorosára növekedett. Az áremelések elsősorban a privatizált társaságok profitját növelték. Elég egy pillantást vetni a privát termelők saját tőkére vonatkoztatott nyereségének alakulására, amely a privatizáció óta mindig nagyobb volt 8%-nál, 2003-ban az erőműveknél már 15,3%, az áramszolgáltatóknál 13,8% volt. Ez igen jelentős extraprofitot jelent, ha figyelembe vesszük, hogy pl. az USA 10 éves államkötvényeinek hozama 4% körül volt. Vagyis a villamosenergia-piac privát szereplői jelentősen túlfinanszírozottak, ebből adódik a magas árszínvonal. Most üt vissza, hogy az állam az erőművi termelői piacot liberalizálta, mert itt már csak az állami tulajdonú paksi atomerőműben termelt áram ára alapul az önköltségen, vagyis jelentkezik a liberalizáció árnövelő hatása. Más szóval: hat a „Kalifornia-szindróma”³⁹.

A kapacitáshiányos termelői piac szerkezete és az elsősorban nem villanykereskedésre szolgáló viszonylag szűk határkeresztező vezetékkapacitások eleve nem biztosították a „versenypiac” kialakulásának feltételeit, nincs is igazi verseny, csak annak látszata. A látszatot csak bonyolult szabályzatokkal és piaci

demagógiával lehet fenntartani. Teljesen felesleges közbülső vállalkozások sokasága kelti a verseny látszatát. Láttuk: a termelői oldalt 10 erőmű képviseli, amelyből 4 a meghatározó, a 6 áramszolgáltató pedig 3 tulajdonosi csoporthoz tartozik. Az ezek közötti kereskedelemre 20 cég jött létre. Ezek mind csak növelik a fogyasztói árat, vagyis ezt a kereskedést is a fogyasztóknak kell megfizetni. A piac liberalizálása után a nagyfogyasztók átmenetileg import úján jutnak olcsóbb villamos energiához, de ennek következtében a hazai erőművek fajlagos (egy kWh-ra jutó) termelési költsége nő, amit viszont a kisfogyasztóknak kell megfizetni.

A közüzemi nagykereskedő monopóliumának megszüntetésére hivatkozva, a szabályozás tökéletesítése ürügyén, folyamatosan támadják a termelésben jelen lévő és az átviteli hálózatot birtokló MVM Rt.-ot. Az MVM Rt. ellen folyó támadás egyik célja a „piaci erőfölény” megszüntetése ürügyén az MVM Rt. erőművi portfóliójának szétdarabolása, a hosszú távú áramváltási szerződések felbontása, vagyis az egyetlen hazai potenciális versenytárs ellehetetlenítése. Pedig ma csak az MVM Rt. érvényesíti portfóliójában a legkisebb költség elvét, ami egyedül fékezi a fogyasztói árak gyors növekedését. Az MVM Rt. portfóliójának egyben tartása azért is kulcsfontosságú, mert a villany ára mellett lényegében a hazai erőművek határozzák meg az ellátás biztonságát is. A portfólió felbontása esetén megszűnne az MVM Rt.-n keresztül a közösség érdekében gyakorolt állami ellenőrzés lehetősége, az MVM Rt. helyébe a piaci eszközökkel nem korlátozható magánmonopóliumok lépnének, miközben a piaci ellátás tartós biztonságáért nincs felelősségük.

Egy ideje vita folyik arról, hogy még az MVM Rt. tulajdonában lévő átviteli hálózati vagyont is a MAVIR Rt.-nek adják-e, vagy a MAVIR Rt.-t integrálják vissza az MVM Rt.-be. Ez utóbbi lenne a nemzeti érdek, számos európai társaság, (pl. az E.ON, EdF, Atel, Verbund) is maga birtokolja a hálózatát. A vita hátterében valójában a villamosenergia-ipar maradékának privatizálása áll. A nemzeti elkötelezettségű energetikai szakértők – akik már a MAVIR Rt. kiszervezése ellen is tiltakoztak – régóta hangsúlyozzák, hogy a megmaradt közösségi tulajdont – a nemzetközi gyakorlattal összhangban – egyben kell tartani a villamosenergia-iparban⁴⁰. Az átviteli hálózat eladásával létrejönne e külföldi társaságok vertikális (termeléstől, a szállításon át az értékesítésig tartó) integrációja, teljes monopóliuma az iparágban, állami ellenőrzés nélkül. A vagyon nélkül maradó nagykereskedő MVM Rt. nem lenne biztonságosan finanszírozható, összeomolhatna a villany közérdekű szolgáltatása, megszűnne a 10 milliárd magyar „részvényes” érdekeinek érvényesítési lehetősége.

A szénhidrogénpiac. 1990-ben a gázszolgáltatók kiváltak az OKGT-ből, 1991-ben megalakult a MOL Rt. A MOL Rt. 1996-ig

még megőrizte egységes nemzeti olaj- és gáztársasági jellegét, a részvények relatív többsége nemzeti, mintegy harmadrészben állami tulajdonban maradt. 1998 decemberére azonban a részvények 55%-a már külföldi, 20%-a hazai pénzügyi befektetők kezébe került, s csak 25%-a maradt a magyar államot képviselő ÁPV Rt. tulajdonában. A Medgyessy-kormány a MOL Rt. állami tulajdonú 25%-os részvénycsomagjából 13%-ot eladott, s nemrég jelentette be a Gyurcsány-kormány a maradék 12% eladását is, aminek következtében végleg megszűnik az állami befolyásolás lehetősége a MOL Rt.-ben. A privatizáció során a gázszolgáltató társaságokat külföldi – főleg német és francia – szakmai befektetőknek adták el. A gázszolgáltató társaságokban 59% lett a külföldi tulajdon, a 40% magyar tulajdonból 22% volt az önkormányzatoké. Azóta különféle „piaci műveletek” eredményeként a multinacionális gázszolgáltatók szinte kizárólagos tulajdonosok lettek.

A MOL Rt. tevékenységén belül fokozatosan a folyékony szénhidrogén feldolgozására és kereskedelmére helyezte a hangsúlyt. Mint egyre inkább privát vállalatot természetesen a profitérdekek vezérelték. (Az olajipari politikát másik tanulmány⁴¹ részletesen tárgyalja.) A magyar energiapolitikai célok hidegen hagyták, ugyancsak nem volt tekintettel a közlekedésben meghatározó hajtóanyagárak (benzin, dízelolaj) alakulásának a gazdaság működésére és a lakosság életszínvonalára gyakorolt hatására. Jellemző, hogy amikor a hazai benzínárak kiugróan magasak voltak a környező országokhoz képest, a kormány kényszerült az adótartalmat csökkenteni.

A MOL Rt. gázüzletága kizárólagos szerepet tölt be a lakosság földgázellátásában, de befolyásolja a villany- és távhőpiacot is, hiszen a villamosenergia-termelés 40%-át a gázfűtésű erőművek adják, a távfűtés pedig csaknem teljes mértékben földgázbázisú. A privatizáció ellenére a MOL Rt. a gázipar területén – ellátási kötelezettsége és gáztermelő tevékenysége mellett gázértékesítői jogosítványa révén – eddig kulcsszerepet töltött be. A gázüzletág veszteséges voltára, illetve a világpiaci árakra hivatkozva a MOL Rt. folyamatosan zsarolta a kormányokat az áremelés érdekében. Az Orbán-kormány – a gázárak féken tartása céljából – 2002-ben felvetette a gázüzletág visszavásárlását, ami a kormányváltás után azonnal lekerült a napirendről.

A Medgyessy-kormány a MOL Rt. nyomásának engedve a gázárakat jelentősen (két év alatt 45%-kal) megemelte. Ennek következtében a „gázüzletág vesztesége” – amelyet az olcsóbb hazai termelés figyelembevételével, csak világpiaci beszerzési árakkal számoltak – csökkent, 2003-ban nullszaldóssá vált, 2004 első felében már 100 milliárd forintnyi tartalék képződött. 2003 októberétől a gáztörvény módosításával a lakossági gázdíjak növekedését fékező kompenzációs rendszert vezetett be a kormány, amelynek forrása a 12%-os bányajáradék⁴² feletti

többletjáradék, amit a hazai gáztermelő MOL Rt.-nak kell befizetni. Csakhogy ez a kompenzáció fokozatosan csökken, majd eltűnik, hiszen a hatóságok minden évben 24%-kal nagyobb belföldi kitermelési árat ismernek el a gáztermelő MOL Rt.-nak.

Az állam kihátrálásával immár semmi nem gátolta, hogy a külföldi multik tovább növeljék befolyásukat a magyar földgázpiacon. A gázüzletágot az az E.ON (-Ruhrgas) vásárolta meg, amely gázszolgáltatóként (a Dél-dunántúli Gázszolgáltatóban, a Fővárosi Gázművekben és a Közép-dunántúli Gázszolgáltatóban) már jelen van a piacon, s most a Földgázellátó Rt.-t és a Földgáztároló Rt. 75%-1 részvényét veszi meg. A megállapodás szerint két éven belül a Földgázszállító Rt. 75%-1 részvényét, vagyis a szállítást is megvásárolhatja, tehát a teljes infrastruktúra a tulajdonába kerülhet. Ha ehhez hozzávesszük, hogy az E.ON a MOL Rt. és a GAZPROM fele-fele tulajdonában lévő Panrusgáz importálócégből is kivásárolta a MOL Rt. részét, akkor világossá válik, hogy gyakorlatilag a stratégiai jelentőségű teljes gázellátó vertikum birtokába kerülhet. Így teljesül a „monopóliumok felszámolása” a földgáziparban. Felvetődik, hogy mit szól ehhez a Gazdasági Versenyhivatal? Különösen akkor, ha azt is figyelembe vesszük, hogy a szóban forgó társaság a villanypiacon is jelentős áramszolgáltatói (ÉDÁSZ, DÉDÁSZ, TITÁSZ) tulajdonnal rendelkezik.

Az ellátásbiztonság fontos eleme a forrásdiverzifikáció. Jelenleg – a csökkenő hazai termelésen kívül – lényegében egy vezetéken kap Magyarország földgázt kizárólagosan a GAZPROM orosz gáztársaságtól. Az épülő Nabucco gázvezetékrendszer (Törökország–Bulgária–Románia–Magyarország–Ausztria) fontos lehetősége lehet a forrásdiverzifikációnak, amennyiben kihasználásában a hazai érdekek legalább közvetve érvényesíthetők.

Távfűtés. A távfűtési rendszerek elsősorban a tömeges, iparszerű, házigyári lakásépítésekhez kapcsolódva alakultak ki az 1960-as évektől az 1980-as évek közepéig. A kor értékrendjének megfelelően e szolgáltatás működésének pénzügyi-gazdasági szempontjai háttérbe szorultak. Ezért a lakások, a távvezetékek és egyéb berendezések energetikai kialakítása nem volt összhangban a primer energiahordozó (földgáz) tényleges értékével. Különösen a rendszerek hőforrásai, a forróvíz-kazánok nem voltak energetikailag hatékonyak.

A rendszerváltozás után a távfűtés helyzete is alapvetően megváltozott. Az állami dotáció megszűnésével és a gázárak növekedésével a szolgáltatási árak is nagymértékben növekedtek⁴³. Azóta jelentős fejlődés valósult meg a hőforrásoknál, a korszerű kapcsolt hő- és villamosenergia-termelés növelése a kombinált gáz-gőz erőművek létesítése révén az erőműépítés sikerágazata lett. Sajnos az utóbbi évek kedvezőtlen ten-

denciája a kis energetikai hatékonyságú gázmotoros „fűtőerőművek” létesítése, a szinte kritikátlan támogatási rendszerre alapozva⁴⁴.

Történtek fejlesztések az erőművek és fogyasztók közötti elemeknél is, de mindez nem tudta a hatékonyságot alapvetően javítani, mert a végfelhasználói veszteségek változatlanul elfogadhatatlanul magasak. A lakások energetikai rekonstrukcióját hátráltatja a lakók gyenge pénzügyi teljesítőképessége. Ugyanis a nem túl magas használati értékű lakásokban többségében szegény emberek laknak.⁴⁵ A városi távfűtő rendszerek ma még csaknem kizárólagosan közösségi tulajdonban vannak, tulajdonosaik az önkormányzatok. A rendszerek hőtermelői a saját tulajdonú fűtőművek vagy a városi közcélú erőművek. A lakások energetikai megújítását a tulajdonosi és az ebből adódó érdekeltségi rendszer széttagoltsága is hátráltatja. A leginkább érdekelt önkormányzatoknak gyakorlatilag nincs beleszólásuk a folyamatokba, csupán az ármegállapítás hálátlan feladata hárul rájuk.

A MAGYAR ENERGIAPOLITIKA MOZGÁSTERE ÉS LEHETŐSÉGEI

Magyarország az Európai Unió tagjaként visszavonhatatlanul a versenypiac mellett kötelezte el magát az energetikában is, azonban ennek mértéke, kiterjedése és működési jellege jelentős bizonytalanságokat, de lehetőségeket is tartalmaz. A versenypiac terjedése mellett fel kell készülni a fizikai kereskedelem látványos növekedésére, az energiatranzit fokozódására is. A tagországok szerepének szűkülése mellett várhatóan növekedni fog a régiók, országcsoportok szerepe. Az ország szuverenitásának csökkenésével előtérbe kerülnek a területi és különféle csoportérdekek.

Csatlakozásunk után nemcsak alkalmazkodnunk kell az EU-joganyaghoz, hanem az egyenjogúságra támaszkodva alakíthatjuk is azt. Az irányelveknek az újonnan csatlakozó országok adottságaihoz illeszkedő, differenciált kezelése mellett a negatív hatások mérséklése és a lehetséges maximális előnyök kihasználása az elérendő cél.

Közép-európai dimenzió. Mint láttuk, az EU-nak a valóságban nincs strukturált, konzisztens energiapolitikája. A bizottságok szakértő bürokratái elkötelezett globalizációs lobbisták. Változást elérni csak szakmai hozzáértéssel párosuló elszántsággal lehet, ha van jól kommunikálható cél, amelyhez a tagállamok egyetértése megszerezhető.

A „visegrádi országoknak” lennének közös energetikai céljaik, amelyek megvalósítása a közép-európai regionalitás kereté-

ben lehetséges lenne. Az energetikai együttműködés 1992-ben ígéretesen megkezdődött, amikor a közép-európai országok (Magyarország, Lengyelország, Csehország és Szlovákia) villamos társaságai – a magyar MVM Rt. kezdeményezésére – létrehozták a CENTREL szervezetét, a nyugat-európai UCTE villamosenergia-rendszerhez való közös csatlakozás céljából.

Az említett országok EU-csatlakozási folyamatában azonban a közös érdekek érvényesítése általában háttérbe került. Fel kellene ismerni, hogy egymásra támaszkodva, a közös hosszú távú érdekek mentén az energetika területén is többet lehetne elérni⁴⁶. Adott lehetőség a visegrádi országok szimbolikus együttműködését tényleges regionális kapcsolattá alakítani. Ennek keretében lehetne elemezni az egyéni és közös érdekeket, akcióprogramokat kidolgozni, erősíteni az összetartozást (pl. kölcsönös tulajdonlás, regionális piacok kialakítása, energiapolitikák összehangolása stb.).

Energiapolitikai célkitűzések. Geopolitikai és gazdasági helyzetünkben adódóan „híd szerepet” tölthetünk be a nyugat-európai és a kelet-délkelet-európai országok között az energetikában is. Alapvető célkitűzésnek kell lenni minden energiapolitikai megfontolásnál, hogy ennek hasznát a magyar energetika, a magyar társadalom javára fordítsuk. Az új nemzeti energiapolitikát a parlamentnek energiatörvényben kell szabályoznia. A törvény egyik legfontosabb feladata: az energetika területén az állami szerepvállalás⁴⁷ deklarálása.

A villamos energiát elsősorban hazai erőművekben kell megtermelni⁴⁸. Az ellátásbiztonság hosszú távú műszaki-gazdasági kockázatainak mérséklése érdekében az országnak a szilárd, a nukleáris és a szénhidrogén energiahordozók hármására kellene építenie energiastratégiáját⁴⁹. Az állami tulajdonú atomerőmű gazdaságos és biztonságos élettartam-hosszabbítása fontos energetikai alapkérdés⁵⁰. A realizáláshoz szükséges a 2003. évi súlyos üzemzavarhoz vezető okok megszüntetése és az atomerőmű iránti közbizalom helyreállítása⁵¹.

A központi kormányzat és az önkormányzatok a törvényalkotói és szabályozói funkciók gyakorlásával nem tudják a közöség érdekében szükséges befolyásolást megvalósítani. Ezért a magántulajdon mellett szükség van az energiapiacra jelentős piaci erőt felmutató közösségi (állami, önkormányzati) tulajdonosi jelenlétre is. Le kell állítani az energiaprivatizáció minden formáját, törvénybe kell foglalni a megmaradt vezetékes energiarendszerek állami és önkormányzati tulajdonát. Visszavásárlással, beruházásokkal és külföldi befektetésekkel idővel növelni kell a magyar közösségi energetikai tulajdont, annak arányát.

A szénhidrogén-, illetve gázipar tulajdonviszonyai rövid távon nem módosíthatók, a villamosenergia-iparban azonban még megmaradtak a nemzeti érdekek érvényesítésének lehetőségei.

A megmaradt állami tulajdont együtt kell tartani: a MAVIR Rt.-t vissza kell hozni az MVM Rt.-be, hálózatüzemeltető rendszerirányítót létrehozva. Az MVM Rt., a MAVIR Rt., az OVIT Rt. és a Paksi Atomerőmű Rt. Nemzeti Villamos Rt. néven holdingként működjön tovább, amely legalább 75%-ban állami tulajdonban marad, 25% tulajdonrészt magyar közösségi tulajdonosok (pl. társadalombiztosítás) részére lehetne értékesíteni. Az MVM Rt. egyenjogú piaci szereplőként, új erőművi kapacitásokkal (építés, vásárlás) is hozzájárulhat az ellátásbiztonság növeléséhez. Az EU energetikájában egyre nagyobb szerepet kap a regionális szemlélet, ennek kihasználására törekednek az egyre koncentrálódó transznacionális társaságok is. Nemzeti érdekünk lenne, hogy ne szoruljunk ki ezekről a regionális piacokról sem, amihez erős piaci erővel rendelkező nemzeti villamos társaságra lenne szükség.

A távfűtésben támogatni kell a többségi önkormányzati tulajdonú városi termelő- és szolgáltatótársaságok létrehozását. Ez biztosíthatja az árérzékeny, sérülékeny lakossági fogyasztók részére a legalacsonyabb értékesítési árat.

Összhangolt és átlátható, az energia- és környezetpolitikai célokat egyaránt szolgáló integrált adó- és támogatási rendszert kell kialakítani, amelynek fokozatos bevezetésénél tekintetbe kell venni a fogyasztók teherbíró képességét is.

A vezetékes (villany, gáz, távfűtés) energiaellátásban – a versenypiaci beszerzés alternatívájaként – fenn kell tartani a közérdekű szolgáltatásokat, amelyeknek alapszabályait, a hatósági árfelügyeletet közszolgáltatási alkotmányba kell foglalni. Az állami szerepvállalásnak a piaci körülmények között a lehetséges ármérséklésre kell irányulnia, amelynek eszközei a tulajdonosi és szabályozói szerepvállalás: a monopol-jövedelemszerzés korlátozása. Ezen túlmenően a rászoruló szolgáltatásból való kivesésének megakadályozására, kedvezményes szociális energiatarifákat^{52, 53, 54} kell bevezetni. Biztosítani kell a hatékony, államilag finanszírozott, de független, lakossági energetikai fogyasztóvédelmi szervezetek létrejöttét és törvényes működési feltételeit.

JEGYZETEK ÉS IRODALOM

¹ 21/1993. (IV. 9.) sz. országgyűlési határozat a magyar energiapolitikáról.

² *A Magyar Energetikai Társaság Energiapolitikai Bizottsága: Az energiapolitika alapjai. Magyar Energetika 1995/5. sz. 2–5.*

³ *Pál László: Energiapolitikai dilemmák az Európai Unióban. A Magyar Villamos Művek közleményei, 2004/4. sz.*

⁴ Green Paper: Towards a European Strategy for the Security of Energy Supply. Brüsszel, 2000. november 23. COM (2000) 769.

⁵ Európai parlamenti meghallgatások. Válaszok a biztosjelöltnek szóló kérdőív-re. Andris Piebalsg (energia).

- ⁶ Az európai 15-ök számára az importált földgáz 40%-át Oroszország, 25–25%-át pedig Norvégia és Algéria forrásai adják ma is.
- ⁷ A villamosenergia-fogyasztás árrugalmassága azonban nagyon kicsi, az árnövelés alig csökkenti a fogyasztást. A CO₂-kereskedelem pedig hosszabb távon a szegényebb országok kiszolgáltatottságát növeli. Másrészt ott ad lehetőséget a kibocsátások csökkentésének az elkerülésére (kvótavásárlás útján), ahol a kibocsátások mértéke a legnagyobb, ezért a kereskedelem ellentétes az eredeti célkitűzéssel.
- ⁸ Treaties Establishing the European Community. Róma, 1957. március 27.
- ⁹ Consolidated Version of the Treaty Establishing the European Community. Nizza, 1997. október 11.
- ¹⁰ Treaty Establishing a Constitution for Europe. Róma, 2003. július 18.
- ¹¹ Kacsó András: Energetikai törvénykezés az EU-ban. *Magyar Villamos Művek közleményei, XLI. évf. 2004.1. sz.*
- ¹² Directive 96/92/EC of the European Parliament and of the Council of 19. December 1996. concerning common rules for the internal market in electricity (OJC 30. 1. 97. No. L 27/29).
- ¹³ Directive 98/30/EC of the European Parliament and of the Council of 22 June 1998 concerning common rules for the internal market in natural gas.
- ¹⁴ Directive 2003/54/EC of the European Parliament and of the Council of 26 June 2003 concerning common rules for internal market in electricity and repealing Directive 96/92/EC (OJC 15. 7. 2003 L176/37).
- ¹⁵ Directive 2003/55/EC of the European Parliament and of the Council of 26 June 2003 concerning common rules for internal market in natural gas and repealing Directive 98/30/EC (OJC 15. 7. 2003 L176/57).
- ¹⁶ Kacsó András: Közérdekű szolgáltatás és az új EU-direktívák. IV. *Energiapolitikai Fórum, 2002. november 27., www.enpol2000hu*
- ¹⁷ Kacsó András: A közérdekű villanyszolgáltatás nemzetközi gyakorlata. II. *Energiapolitikai Fórum, 2001. október 31., www.enpol2000hu.*
- ¹⁸ Járosi Márton: A neoliberális villanypiacok válsága és a magyar energiapolitika. V. *Energiapolitikai Fórum, 2003. november 18., www.enpol2000hu., KAPU, 2004/10.*
- ¹⁹ A beruházások természetes ciklikussága átmeneti kapacitáshiányokat és többleteket eredményez, s ez a liberalizált piacon óriási áringadozásokat gerjeszt.
- ²⁰ Bogár László: Közszolgáltató rendszerek a modern társadalmakban. II. *Energiapolitikai Fórum, 2001. október 31., www.enpol2000hu.*
- ²¹ Járosi Márton–Petz Ernő: Uniós csatlakozás előtt a magyar energiapolitikáról. *Püski Kiadó, 2000. Bp.*
- ²² Stratégiai ágazatok – kiürítés után. Járosi Márton helyreállítaná a nemzeti energiapolitikát. *Molnár Pál: Európai ezredkezdet, Kairosz Kiadó, 2002.*
- ²³ 1993-ban az Országgyűlés jóváhagyta *A magyar energiapolitika c.* koncepciót és hétpontos határozatot hozott, amely formálisan ma is érvényben van. A privatizációs törvény és annak 1995. évi módosítása durván eltért *A magyar energiapolitika c.* koncepcióban foglaltakról. 1999 augusztusában az Orbán-kormány által elfogadott, *a magyar energiapolitika alapjai, az energiapolitika üzleti modellje c.* dokumentum – amelyet nem hagyott jóvá a parlament –, nincs összhangban az 1993. évi OGY-határozattal. Jelenleg az országnak nincs aktualizált, a parlament által jóváhagyott, érvényes energiapolitikai koncepciója.
- ²⁴ Járosi Márton: A Magyar Villamos Művek Rt. megalakulása. *Magyar Villamos Művek közleményei, 1992/3. sz. 2–7. o.*
- ²⁵ „A vállalati struktúra elvileg lehetővé teszi az országos politika, a tulajdon és az irányítás ésszerű és egyértelmű szétválasztását, és lehetőséget nyújt az egymáshoz nem kapcsolódó üzletágak áttekinthető nyilvántartására.”

- [*International Energy Agency* : Energiapolitika. Magyarország 1995. évi felmérés. 124. o.]
- ²⁶ Járosi Márton: A megújító erőműépítés a villamosenergia-ipar korszerűsítésének része. *Magyar Energetika*. 1993/4. sz. 11–23.
- ²⁷ „A magyar energiapolitikában szereplő leépítési ütemnek megfelel az az erőmű-építési program, amelyik hazai barnaszénre csak 2–3 helyen irányoz elő fejlesztést: 150 MW nagyságrendű fluidtüzelésű blokkokat.” [Járosi Márton: A magyar erőműépítés története és a megújító erőműépítés stratégiája. *MVM Rt. közleményei*. 1993/6. sz. 5–13.]
- ²⁸ A villamos energia törvényben például kifejezésre jut a nemzeti, közösségi érdek, mivel fenntartja a *közszolgáltatási* jelleget: az ellátási kötelezettséget és a legkisebb költség elvét. Ugyanakkor megteremti a modernizációhoz szükséges tőkebevonásos privatizáció lehetőségét is.
- ²⁹ Boda Boglárka: Közművagyon önkormányzati szemmel. *II. Energiapolitikai Fórum*, 2001. október 31., www.enpol2000hu.
- ³⁰ Járosi Márton–Kacsó András–Petz Ernő–Subai József: A magyar energetika helyzete és megújításának stratégiája. *Privatizációs Kutatóintézet*, 1998. január. A tanulmány a „Gazdaság 2000” kutatási program keretében készült. Sorozatszerkesztő: Matolcsy György.
- ³¹ 2199/1999. (VIII. 6.) Korm. határozat a magyar energiapolitika alapjairól és az energetika üzleti modelljéről.
- ³² Járosi Márton: Az energiapolitika időszerű kérdései 2000 őszén. *Stratégiai füzetek* 6., 2000. december. *Miniszterelnöki Hivatal Stratégiai Elemző Központ*.
- ³³ A GKI Energiakutató és Tanácsadó Kft.: Az új energiakoncepció alapkérdései – Az állam szerepe a liberalizált energiapiacra. Bp. 2003.
- ³⁴ Liberális energiakoncepciótlanság. A GKI Energiakutató és Tanácsadó Kft. „Az új energiakoncepció alapkérdései – Az állam szerepe a liberalizált energiapiacra” c. tanulmányának bírálata. *Az Energiapolitika 2000 Társulat állásfoglalása*, www.enpol2000hu.
- ³⁵ A közösségi érdekű magyar energiapolitika lehetősége és néhány alapelve az uniós csatlakozás után. *Az Energiapolitika 2000 Társulat javaslatai a Gazdasági és Közlekedési Minisztérium energiapolitikai koncepciójához*, www.enpol2000hu.
- ³⁶ Járosi Márton: A privatizáció és az erőműépítés. (Ki épít itt erőművet?) *Magyar Energetika*, 1997/2. sz.
- ³⁷ S hogy ez mit jelent, azt jól mutatta a hatósági nagykereskedői ár alkalmazásának 2001. januári eredményes áramszolgáltatói bojkottja. A Gazdasági Versenyhivatal mégsem vizsgálta ezt a kérdést.
- ³⁸ Járosi Márton: A villanyár és a privatizáció összefüggései. *Magyar Energetika* 1997/1. sz. 2–8.
- ³⁹ Földvári György: A „Kalifornia szindróma” a világsajtó tükrében. *Gazdaság és Energia* 2001/1. sz.
- ⁴⁰ Veszélyben a villany-közszolgáltatás. *Az Energiapolitika 2000 Társulat állásfoglalása*, 2004. szeptember 6., www.enpol2000hu.
- ⁴¹ Losonz Miklós: A magyar kormányok kólaajjal kapcsolatos politikája az 1990-es évtizedben és a harmadik évezred elején. *Politikatudományi Szemle* 2004/3. sz.
- ⁴² A bányajáradék a behozatali (import) ár és az olcsóbb hazai kitermelési ár különbözete.
- ⁴³ Járosi Márton: A távfűtés válsága és a megoldás irányai. *Magyar Energetika* 1998/1. sz. 1–11.
- ⁴⁴ Járosi Márton: A fűtőerőművek helyzete és jövője. A kapcsolt energiatermelés. *EnKon-konferencia* Bp. 2004.
- ⁴⁵ A Szociális Fórum megállapítása szerint 2004-ben 3 millió magyar állampolgárnak kellett megélni a minimálbér felénél kisebb egy főre jutó jövedelem-

ből. Egymillió embernek a rezszi kifizetése után mindössze néhány ezer forintja maradt a megélhetésre. Ezeknek az embereknek a kiadásai között az energiaköltségek részaránya 5–10-szeresen haladja meg az EU által elfogadhatónak tartott 1–2%-ot.

- ⁴⁶ Legyen az Európai Uniónak közép-európai dimenziója! Beszélgetés Rafal Wiczeniewski nagykövettel. *A Világgazdaság Lengyelország melléklete*, 2004. december.
- ⁴⁷ *Petz Ernő*: Az energiapolitika és az állam szerepe. *Magyar Energetika*, 1998/2. sz. 11–14.
- ⁴⁸ A közhiedelemmel ellentétben a villamos energia szállítása igen drága. Az Európai Unióban is mindössze a teljes fogyasztás 2,2%-át fedezi az EU határain kívülről érkező villamos energia. Az importszaldó hazánkban 2001-ben 8%, 2003-ban már 16,9% volt.
- ⁴⁹ A villamosenergia-termelés energiahordozók szerinti összetétele 2003-ban: szén 27,1%, ebből lignit 16,7%, szénhidrogén 39,9%, ebből földgáz 35,1%, atomenergia 32,3%.
- ⁵⁰ *Petz Ernő*: Az atomenergia szerepe a magyar energetikában. *I. Energiapolitikai Fórum*, 2001. február 7., www.enpol2000hu.
- ⁵¹ *Járosi Márton*: A paksi üzemzavar tágabb összefüggései. *Magyar Nemzet*, 2003. szeptember 27.
- ⁵² *Giday András*: A szociális tarifákról. *Gazdaság és Energia*, 2002/1. szám.
- ⁵³ *Kacsó András*: Alapszolgáltatás az energiaellátásban. *Gazdaság és Energia*, 2002/2. szám.
- ⁵⁴ *Kacsó András*: A fogyasztói energiaárak és a szociális tarifák. *I. Energiapolitikai Fórum*, 2001. február 7., www.enpol2000hu.

FORMAN BALÁZS

Külső források és belső piacok az Európai Unió energiapolitikájában

AZ ENERGIAPOLITIKA ALAPJAI

Legelőször az energiapolitika általános céljait és prioritásait tekintsük át röviden, mielőtt részletesen foglalkoznánk az Európai Unió energiagazdaságának helyzetével. A két legfontosabb cél az **olcsó energia biztosítása**, ami az infláció alacsonyan tartása és a versenyképesség miatt fontos, illetve az **ellátási források stabilitása** és a **biztonságos beszerzés**. Természetesen vannak egyéb célok is, mint, hogy csak a legfontosabbat emeljem ki közülük: az energiaszükségletek olyan szerkezetben történő biztosítása, ami a lehető legkisebb környezeti károkozással jár. De itt tudni kell azt is, hogy tiszta energia nincsen, csak a szennyezés módja és mértéke választható.

Mint mindenhol, az energiapolitika alternatíváinak megfogalmazásában is meg kell különböztetni a közgazdasági szemléletű időtávokat:

- rövid távon a cél az olcsó energiával való ellátás, a biztonságos beszerzés, miközben az energetikai technológiák változatlanok;
- közép távon a cél az energia keresletének és kínálatának tervezése, ekkor az elhatározás alatt lévő beruházásokkal lehet módosítani az energiaellátás szerkezetét;
- hosszú távon az energiahordozók, mint alternatívák közötti választás lehetősége is már fennáll, a gazdasági és a műszaki fejlődés lehetővé teszi már például az egyes energiahordozók közötti váltást is, például szén helyett kőolaj vagy földgáz választását.

Az energiapolitikai koncepció kialakításánál figyelembe vendő tényezők:

- az energiaigények várható alakulása;
- az ország energiahordozó-készletei;
- a beruházásokhoz rendelkezésre álló hazai és külföldi tőke nagysága, amihez még éppúgy hozzátartozik az egyes energiahordozók árának várható alakulása és a megtérülés szempontjából fontos kamatok nagysága;
- a műszaki fejlődés jelenlegi és várható irányai;
- az energiaellátás biztonsága.

A számunkra valóban releváns nemzeti energiapolitikák korszaka 1973 után kezdődött. Ekkor a négyszeresére emelkedő kőolajárak forradalmi jelentőségű folyamatokat indítottak el a világgazdaságban. A két legfontosabb célnak alárendelve a következő célokat fogalmazták meg:

- a hazai energiaforrások feltárása és az önellátás fokozása;
- az önellátás érdekében a már veszteségesse vált széntermelés mennyiségének stabilizálása és új energiaforrás bevonásaként az atomerőmű-építési nukleáris programok;
- az alternatív – nap, víz, szél – energiaforrások kutatása és termelésbe állítása;
- a fogyasztás csökkentése, az energiatakarékosság megjelenése a gazdasági ösztönzőkkel, szabályozókkal és az árpolitika révén;
- komplex energiaimport-politika;
- a fogyasztók – az olajimportáló országok (OECD) – kollektív fellépése a biztonságos beszerzések érdekében. Ez az OECD szakosított szervezeteként működő Nemzetközi Energia Ügynökség (IEA) keretében megfogalmazott nemzetközi energia-programban valósult meg. Ez a következőket tartalmazza:
- olajtartalékok növelése a 90 napi importnak megfelelő mennyiségig, vészhelyzetben a tartalékok megosztása a tagállamok között,
- információk cseréje, konzultáció,
- kollektív ajánlások az energiafogyasztás csökkentésére,
- ajánlások az olajimport csökkentésére,
- közös kutatások az energiaszférában, JET, SAVE,
- nemzetközi finanszírozási források létrehozása az alternatív energiaforrások felkutatására.

Az EGK energiapolitikája ezeken felül még a következő célokat fogalmazta meg a közös piac kiépítésének követelményeire való tekintettel:

- az energiaforrások biztonsága,
- az energiatermékek szabad áramlása az egyes tagállamok között,
- a nemzeti árszínvonalak közelítése,
- racionális felhasználás,
- a környezet védelme.

ADMINISZTRÁCIÓ

Ehhez a politikához egy főigazgatóság tartozik, ami egyelőre még nem önálló. A főigazgatóságnak a felelősségi körébe tartozik az energetikával, energiapolitikával és -gazdálkodással kapcsolatos közösségi jelentések és statisztikák elkészítése. A főigazgatóság felelős a bizottság nevében a közösségi rendeletek és irányelvek megfogalmazásáért és előkészítéséért. Az energiapolitika azonban nem hasonlítható össze a közös agrárpolitikával vagy regionális politikával. A közös agrárpolitika a közös költségvetés forrásainak 46%-a felett rendelkezik, a regionális politika 33%-val. A közös agrárrendtartás jogszabályai a nemzeti jogszabályokat automatikusan felülírják. A tagállamok regionális politikájukban nem térhetnek el a közösségi prioritásoktól, a közösségi jogszabályok, mint például a közbeszerzés alkalmazásától. Az energiapolitikában viszont a közösség keretszabályokat, irányelveket határoz meg. Ha mércének a közös költségvetésből való részesedést vagy a közösségi jogszabályok alkalmazásának módját vagy a biztos alá rendelt főigazgatóságot tekintjük, akkor az energiaügyekért felelős poszt gyengének tűnik. Az értékelés mércéje mégsem ez.

NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK

Az EU közös energiapolitikája eddig jobbra csak kiegészítője volt a tagállamokénak. Három fő területe: a nemzetközi kapcsolatok, a belső piac és az energiaellátás. A nemzetközi kapcsolatok témakörébe tartozik az 1991-ben aláírt Európai Energia Charta és az 1994-ben ehhez csatolt Európai Energia Charta Egyezmény. De ide tartozik még az is, hogy az EU is képviseli megfigyelői státusban a 25 tagállamot a Nemzetközi Energia Ügynökségben (IEA) és a nukleáris energia felhasználását felügyelő Nemzetközi Atomenergia Ügynökségben (IAEA). Ez utóbbi szervezet felelős például a nukleáris fegyverek elterjedését (prolifерáció) megakadályozandó az atomenergia kizárólagosan békés felhasználásáért, az energiatermeléshez felhasznált hasadóanyagok szigorú ellenőrzéséért.

ENERGIÁKÍNÁLAT

1. táblázat. Az Európai Unió egyesített energiamérlege

EURÓPAI UNIÓ : Konzolidált energia mérleg

Mtote	1985	1990	1995	1997	90/85	97/90
					<i>Éves változás %-ban</i>	
Primer termelés	735	703	738	761	-0,9%	1,1%
Szén	239	210	138	126	-2,6%	-7,0%
Olaj	151	117	160	158	-5,0%	4,4%
Füdgáz	132	133	167	182	0,2%	4,6%
Atomenergia	147	181	201	213	4,2%	2,3%
Víz- és szélenergia	24	22	25	26	-1,8%	2,2%
Geotermikus	2	2	3	3	4,4%	3,5%
Egyéb megújuló energiaforrások	39	38	45	53	-1,0%	5,1%
Nettó import	526	644	651	691	4,1%	1,0%
Szén	74	88	94	97	3,5%	1,3%
Olaj	382	461	447	469	3,8%	0,3%
Nyersolaj v. kőolaj	343	437	435	465	4,9%	0,9%
Olajszármazékok	39	24	12	4	-9,0%	-22,1%
Földgáz	69	92	109	124	6,1%	4,3%
Villamos energia	1	2	1	1	12,0%	-16,3%
Bruttó belföldi (EU15) fogyasztás	1241	1314	1363	1407	1,2%	1,0%
Szén	316	301	238	222	-1,0%	-4,3%
Olaj	512	545	576	588	1,2%	1,1%
Földgáz	198	222	273	302	2,3%	4,5%
Egyéb (1)	214	246	275	295	2,8%	2,7%
Villamosenergia- termelés TWh	1917	2156	2328	2422	2,4%	1,7%
Atomenergia	575	720	810	860	4,6%	2,6%
Víz- és szélerőművek	299	276	314	323	-1,6%	2,2%
Hőerőművek	1043	1159	1204	1240	2,1%	1,0%
Beépített erőművi kapacitás GWe	481	523	539	556	1,7%	0,9%
Atomerőművek	87	117	120	124	6,0%	0,9%
Víz- és szélerőművek	103	112	118	120	1,5%	1,1%
Hőerőművek	290	295	302	311	0,3%	0,8%

EURÓPAI UNIÓ : Konzolidált energia mérleg

Mtoe	1985	1990	1995	1997	90/85	97/90
<i>Éves változás %-ban</i>						
Átlagos kihasználtság %	46	47	49	50	0,7%	0,8%
A hőerőművekben felhasznált fűtőanyagok	248	270	272	270	1,6%	0,0%
Szén	170	182	162	149	1,4%	-2,8%
Olaj	40	42	44	38	1,0%	-1,4%
Földgáz	30	37	55	70	4,0%	9,7%
Geotermikus energia	2	2	2	2	2,0%	3,9%
Biomassza	6	6	9	10	1,7%	7,2%
Átlagos hatásfok %	36	37	38	39	0,5%	0,9%
Nem energetikai felhasználás	76	85	94	98	2,3%	2,0%
Végző fogyasztók energia kereslete összesen	822	862	899	931	0,9%	1,1%
Szén	101	80	49	46	-4,6%	-7,6%
Olaj	374	397	420	430	1,2%	1,2%
Földgáz	161	178	206	216	2,0%	2,8%
Villamos energia	136	156	169	177	2,7%	1,8%
Távhő	16	17	19	21	1,1%	3,0%
Megújítható energiaforrások	33	34	36	41	0,2%	3,0%
CO₂-kibocsátás in Mt of CO₂ (2)	2992	3076	3043	3047	0,6%	-0,1%
Mutatók						
Népesség (millió)	359	365	372	374	0,3%	0,4%
GDP (milliárd, EUR 1990)	4554	5315	5683	5931	3,1%	1,6%
Gross Inl Cons./GDP (toe/1990 MEUR)	272	247	240	237	-1,9%	-0,6%
Gross Inl Cons./ Capita (Kgoe/inhabitant)	3458	3605	3662	3759	0,8%	0,6%
Electricity Generated/Capita (kWh/inhabitant)	5343	5914	6257	6473	2,1%	1,3%

EURÓPAI UNIÓ : Konszolidált energia mérleg

Mtoe	1985	1990	1995	1997	90/85	97/90
	<i>Éves változás %-ban</i>					
CO2 Emissions/ Capita (kg of CO ₂ / inhabitant)	8339	8439	8178	8141	0,2%	-0,5%
Import Dependency %	41	48	47	48	2,8%	0,0%

(1) Beleértve a nukleáris, víz- és szélenergia, az importált nettó energia és más energiaforrások.

(2) Hozzávetőleges számítás alapján; a világ országainak azonos kibocsátási tényezőivel kalkulálva

% végső olajigény	0,454	0,460	0,467	0,462
-------------------	-------	-------	-------	-------

KŐOLAJ

A kőolaj világpiacát azért is érdemes részletesen elemezni, hogy az olajárrobbanások okait és körülményeit vizsgálva, általánosabb következtetéseket vonhassunk le a természeti erőforrások értékelésével kapcsolatban. Példa nélkül áll ugyanis, hogy kevesebb, mint 10 év alatt egy erőforrás árát 12-szeresére lehetett emelni – ráadásul sikeresen.

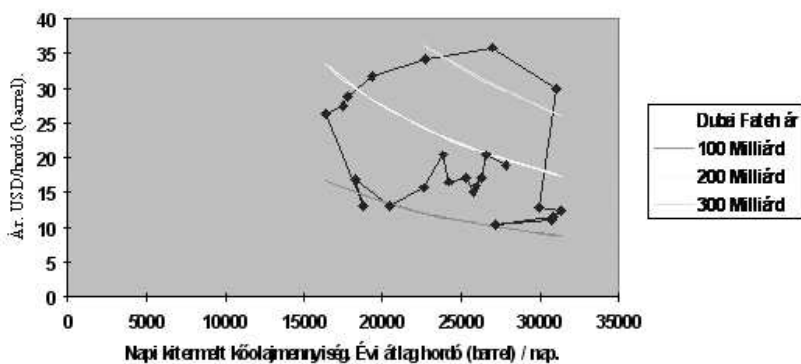
A különböző lelőhelyek kitermelési költségei közül annak a legdrágább lelőhelynek a költsége lesz az, amit a piac még hajlandó megfizetni. Az éves átlagárak alapján 1974 és 1998 között az északi-tengeri Brent-olaj kitermelési költségei jelentették a határköltséget, amelyet a piac még hajlandó volt elismerni. Ez a vizsgált időszak átlagában 12–14 dollár körül mozgott, bár nagy ingadozásokkal.

Az áralakulás másik fontos tényezője a nemzeti ár és a nemzetközi ár egymáshoz való viszonya. 1971-ben a világ kőolajtermelésének 51%-a került a nemzetközi piacokra. Ha eltekintünk Észak-Amerika – Egyesült Államok, Kanada és Mexikó – és a Szovjetunió belföldi piacra történő termelésétől, ami a világtermelés 37%-a volt, akkor azt kapjuk, hogy fennmaradó mennyiség 80%-a került a nemzetközi piacokra. Figyelembe véve azt, hogy az OPEC-tagállamok belső fogyasztása termelésüknek kevesebb, mint 13%-a volt, az exportálóországok számára az ár-meghatározás helye a világpiac lett. Líbia és az Egyesült Arab Emírátsok belső fogyasztása a kőolajtermelésük 1%-át nem érte el. Az importáló országok esetében szintén nem lehetett bel-

földi árról beszélni, mert például az OECD európai tagállamainak kőolajfogyasztása 30-szorosa volt a saját termelésüknek, azaz ellátásukat 96,5%-ban importból fedezték. Ha az említett tényezőket nézzük, akkor azt láthatjuk, hogy az exportáló országoknál, OPEC-tagállamoknál a rendkívül alacsony belső fogyasztás, míg az európai OECD-tagállamokban és Japánban a hazai termelés rendkívül alacsony szintje tette lehetetlenné a nemzetközi áralakulástól független belföldi árak létét. A kőolaj ára tehát a világpiaci kereslet és kínálat függvényében a nemzetközi piacokon került meghatározásra, azaz nemzetközi ár. Az egyes országok belföldi árait épp ezért a nemzetközi árakból származtatják. Ez alól kivétel lényegében csak a Szovjetunió, illetve az Egyesült Államok voltak. A Szovjetunióban az olajtermelő társaságoktól lényegesen alacsonyabb rubeláron vették át az olajat, mint ami a nemzetközi ár rubelbe történő átváltása után lett volna. Így az olajtársaságok exportbevételeiből más ágazatok finanszírozási és importigényét fedezték¹. Az Egyesült Államokban is központi árszabályozást léptettek életbe, amelyek lényege, hogy a belföldi termelésű olaj árának és az importkőolaj árának súlyozott átlagát vették alapul a kőolajszármazékok, üzemanyagok árának megállapításakor a finomítók, miközben a belföldi termelésű olaj árát alacsonyan tartották². 1981-ben az Egyesült Államok is kénytelen volt felhagyni ezzel a politikával.

A kőolaj ára nemzetközi ár. Észak-Amerika és a Szovjetunió termelését leszámítva a világ termelésének és fogyasztásának 80%-át nemzetközi piacokon keresztül értékesítették. Ennek a mennyiségnek a 86%-át az OPEC tagállamai értékesítették! Észak-Amerika és a Szovjetunió belföldi termelésű fogyasztását leszámítva a világ kőolajfogyasztásának 69%-a származott az OPEC-tagállamokból. Az OPEC előtt egyedülálló lehetőség nyílt arra, hogy egységes fellépéssel, a kartellbe tömörült államok monopolárakat alakítsanak ki. 1970-ben Líbia már sikerrel tárgyalta újra az amerikai Occidental társasággal a koncessziós szerződések feltételeit. 1971-ben a kőolaj ára kétszeresére emelkedett. A kőolaj olcsósága miatt a világpiac még nem reagált erre az eseményre. 1973-ban az arab-izraeli háború után az olajexportáló arab országok részben az Izraelnek nyújtott nyugati támogatás miatt alig egy év leforgása alatt négyszeresére emelték a kőolaj árát. Az olajár emelkedését a néhány országgal szemben bevezetett olajembargó is súlyosbította. Az OPEC azonban ekkor sem volt egységes, mert Venezuela az Egyesült Államokhoz fűződő és Nigéria a Brit Nemzetközösségen belüli kapcsolatai miatt ellenezte az árak rendkívüli mértékű emelését. Azonban az áremelések támogatói győztek. A kőolaj árát az OPEC több lépcsőben 1971–72-ben másfélszeresére és 1973–74-ben 3,6-szeresére emelte. Az egyedülálló piaci szerkezet mellett döntő jelentősége volt a Római Klub jelentésének és az erőfor-

rások szűkösségéről folytatott vitáknak, amelyek a piacokat rendkívül pesszimistává tették. A pesszimizmus nem volt teljesen alaptalan, ugyanis 1964 és 1973 között a világ kőolajtermelése és -felhasználása exponenciális növekedést mutatva lényegében megduplázódott. A piac konjunkturális változásai csak mintegy felerősítették az árrobbanást lehetővé tévő világgazdasági környezet hatásait. Az alacsony ár mellett a kitermelő szektorban nem valósítottak meg a termelés akkori szintjének fenntartásához elegendő beruházást, ami a fogyasztás ilyen rohamos bővülése mellett olajhiány rémével fenyegetett. Az elmaradt beruházások miatt kérdésessé vált ugyanis a termelés addigi ütemének fenntarthatósága. A pesszimizmust növelte, hogy a kitermelés és az ismert készletek egyre inkább a Perzsa-öböl menti államokban koncentráálódtak. 1964-ben a világtermelés 42%-át adták az OPEC tagjai, 1973-ban viszont már 52%-át. A kétszeresére nőtt világtermelésen belül az OPEC tagjai két és fél szeresére növelték termelésüket. Az OPEC-tagállamok egyedülálló piaci részesedése, kőolajtermelésük átlagot meghaladó dinamikája az erőviszonyokat számukra kedvezően alakította ki. Az alacsony ár az ekkor még jelentős mértékű gazdasági növekedést felmutató országokat olajfelhasználásuk növelésére ösztönözte.

Az OPEC tagállamok kőolaj kitermelésből származó bevételei.

A két hatás eredményeként egy túlkeresletes világpiac rémképe tűnt fel. A konjunkturális és pszichikai tényezőknek is jelentős szerepük volt abban, hogy az OPEC akciója sikeres lehetett.

Az első olajárrobbanást csak 1975-ben követte a fogyasztás átmeneti és csak kismértékű – 5%-os – csökkenése. A kőolaj nominál dollárára 1974 és 1978 között alig emelkedett vagy stagnált, ami éppen az olajárrobbanás által indukált világméretű költséginfláció miatt csökkenő reálárat jelentett. 1979-ben az

olajmunkások sztrájkjával kezdődött iráni iszlám forradalom miatt Irán napi kőolajtermelése a negyedére zuhant vissza. Ez az OPEC összes termelésének több, mint 12%-a volt. Ezt a termelés kiesést az olajexportáló országok az olaj árának emelése mellett még tudták pótolni. 1980-ban kitört irak-iráni háború miatt azonban már Irak termelésének nagy része is kiesett, amit akkor nem lehetett azonnal más országokból pótolni. A legfontosabb olajexportáló régióban, a Pezsa-öböl térségében dúló háború a világ negyedik – Irán – és ötödik – Irak – legnagyobb kőolajtermelőjének a kiesése nem csak túlkeresletessé tette a világ olajpiacát, hanem hisztérikussá is. (Japán 1979 előtt kőolajimportjának több, mint a felét ebből a két országból szerezte meg.) Ezek a körülmények tették lehetővé, hogy az OPEC a kőolaj árát másodszor is jelentősen, robbanásszerűen az 1978-as ár háromszorosára emelje. Azt is meg kell említeni ugyanakkor, hogy a kőolaj világpiacának – a kitermelés és a fogyasztás földrajzi eloszlása – szerkezete lényegében ugyanolyan volt, mint 1973-ban, tehát az OPEC monopolpozíciója még szinte változatlan volt. Az OPEC illetve a kőolaj ára ekkor volt a csúcson. A kőolajtermelés és -fogyasztás 1979-ben a napi 65,8 millió hordós mennyiséggel ekkor minden korábbinál nagyobb volt.

A 35–37 USD/hordó olajár mellett a világpiacon komoly strukturális változások mentek végbe. 1979 és 1982 között a kőolajfogyasztás évente kb. 5%-kal csökkent, tehát a kőolaj ára túl volt azon a felső ponton, amely alatt a kereslet árrugalmatlan. A keresleti oldal változásában az energiatakarékosságnak volt döntő szerepe. A kínálati oldal is megváltozott. Csak ez alatt a három év alatt, miközben a világ fogyasztása 15%-kal csökkent 1979-hez képest, Mexikó, Nagy-Britannia és Norvégia összesen napi 2 millió barrellel, a világ termelésének 3%-ával növelték termelésüket, ami az utóbbi kettő esetében a következő években még tovább folytatódott. A kereslet csökkenése és a kínálati oldal növekedése miatt a kőolaj piaca 1985-86-ban gyakorlatilag összeomlott és a nominálár az 1974-es szint közelében mozgott. Azóta a kőolaj ára nem képes a 20 USD/hordó ár fölé menni tartósan, a Kuvait lerohanását követő harmadik olajárrobbanás néhány hét alatt „lecsengett”, és az árak a korábbi szintjükre estek vissza. A világpiac azóta sem képes „megnyugodni”.

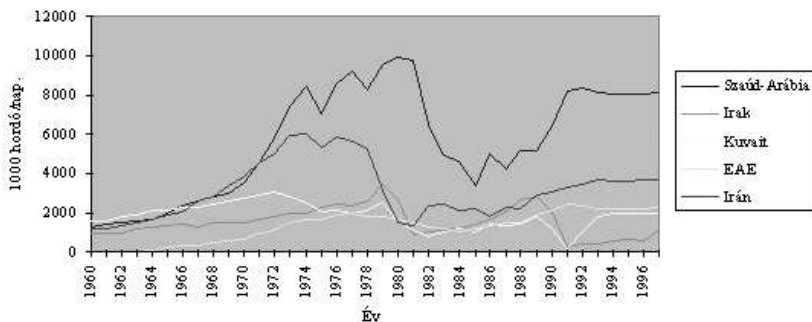
Az árak azóta is nagy ingadozások mellett csökkenő tendenciát mutatnak. Az 1997 és 1999 első negyedévének árai reálértéken már az első olajárrobbanást megelőző szintre estek vissza, ami a termelők számára elfogadhatatlan. Az alacsony árak ma már nem fedezik a legdrágábban kitermelhető alaszakai, texasi és északi-tengeri kitermelés költségeit sem, miközben a piacon túlkínálat van. Az említett mezők nyersolaj-termelését kellene kivonni ahhoz, hogy a világpiaci ár emelkedjen. Más kérdés, hogy ez a folyamat nem következik-e be magától is, hiszen mind a három terület a leggyorsabban kiaknázott, a kimerülés legki-

sebb várható időtartamával – Norvégia 7 év, Nagy-Britannia 12 év, Egyesült Államok 12 év – rendelkező mezők közé tartozik. Norvégia gazdasága ma már a kőolajbányászaton alapul. Nagy-Britannia külkereskedelmi többletét az kőolajexport biztosítja. Az Egyesült Államok pedig stratégiai okokból akarja az ellátást kb. 50%-ban hazai forrásból biztosítani. Egyik ország sincs abban a helyzetben, hogy a saját kőolajbányászatáról lemondhasson. A többi termelőország még képes különbözőzeti járadék részleges realizálására, azonban az alacsony kőolajár már az ő érdekeiket is sérti.

Az OPEC monopolpozíciója azonban jelentősen megrendült. 1995-re a kőolaj világpiacon az exportőrök közötti részesedése 58%-ra olvadt és részesedésének csökkenése azóta is tart. A piaci részesedés és az export mennyiségének csökkenése az árak egyidejű csökkenése mellett két nagyon fontos változást mutat. Az egyik, hogy a független termelők kínálatának növekedése a világpiacon túlkínálatot eredményezett. A túlkínálat következtében pedig az árak menthetetlenül esnek. A másik következmény, hogy a csökkenő piaci részesedés nem teszi lehetővé, hogy az OPEC ármeghatározóként viselkedjen a piacon. Az második olajárrobbanást követően 18 évre volt szükség, hogy a világ fogyasztása ismét elérje az 1979. évi csúcst. 1995 óta haladja meg a kőolajfogyasztás szintje az akkori értéket, ami már a rendkívül alacsony árszintnek tulajdonítható. 1979-ben az OPEC napi 31 millió hordó kőolajat termelt a 65,8 milliós világtermelésből, 1995-ben 26 milliót a 65,7 millióból. 1973-ban az OPEC tudott egységes kartellként fellépni, ma azonban már nem. Ahhoz, hogy az OPEC ármeghatározóként tudjon fellépni, ahhoz a napi termelését legalább 5–6 millió hordóval kellene csökkentenie. Ezt Szaúd-Arábia, amely 1985-ben és 1990-ben egymaga elvállalta ezt a szerepet, ma már nem képes megtenni saját belső gazdasági problémái miatt. Az OPEC tizenhárom tagja ugyanakkor annyira heterogén csoportot alkot és érdekeik annyira különbözőek, hogy a kartell monopolisztikus piaci pozíciójának fenntartása érdekében sem képesek együttműködni. A tizenhárom országot legalább hatféle csoportba lehetne sorolni.

- 1) Kuvait, Egyesült Arab Emírátsok, Katar.
- 2) Szaúd-Arábia a legnagyobb kőolajexportőr.
Ez a négy ország az OPEC exportjának 53–56%-át adja – Irak kiesése miatt –, s ők azok, amelyek a termelés csökkentésében lennének érdekelték, ha a többi kilenc állam legalább a termelés szintjének befagyasztását vállalná, anélkül azonban együttes próbálkozásaik is kudarcra vannak ítélve.
- 3) Irak, Líbia, Algéria az OPEC vesztesei a nyolcvanas években.

- 4) Irán, az OPEC harmadik legnépesebb állama. Stratégiai célja, hogy az OPEC-en belül a forradalom előtti 18–20%-os kvótáját, ami jelenleg 14%, visszaszerezze, emiatt viszont egyértelműen a saját termelésének bővítése a fő célja.

Perzsa-öböl menti olajexportáló országok termelése

- 5) Indonézia, Ecuador, Venezuela gazdasági szerkezetüket tekintve az OPEC talán legfejlettebb, bár szegény tagállamai. Mind a három országban a feldolgozóipar részesedése meghaladja a GDP-n belül a 20%-ot. Venezuelában és Ecuadorban a feldolgozóipar importhelyettesítő, míg Indonéziában meglehetősen diverzifikált és exportorientált. Indonéziában a legalacsonyabb a kőolaj részesedése az exportból – kb. 48–50%. A kőolaj mellett még más nyersanyagokat, feketeszenet, nikkelt, rézércet, fát és feldolgozóipari termékeket exportál. Venezuela kivételével egyik sem számít önmagában jelentős exportőrnek, emiatt inkább az árelfogadó stratégiát alkalmazzák, tehát a kőolajexportból származó bevételeiket inkább a termelés növelésével vélik elérhetőnek. A kőolaj árának emelésével kiváltott költség-infláció az importjukba begyűrűző hatásokon keresztül a legszegényebb Nigéria mellett leginkább őket érinti.
- 6) Nigéria az OPEC második, Afrika legnépesebb állama gyorsan növekvő népességgel. Az egy főre jutó GDP alapján a világ legszegényebb 25 államának egyike. Gazdaságában élesen elkülönül az exportorientált olajipar és az összehasonlíthatatlanul alacsonyabb termelékenységű belső gazdaság. Az olajjövedelmek monopolizáltsága miatt az ország gazdaságát és társadalmát az olajárak változása nem érinti. Az olajjövedelmek csak egy vékony réteg élet-színvonalát növelik, illetve az állam elsősorban fegyverekre költi. Érdekeltenne az olajárak emelésében, de egyér-

telműen rövid távú szempontok alapján. Termelésének visszafogására – szegénységére hivatkozva – nem hajlandó.

Az Egyesült Államok energiaügyi minisztériuma 2010-re a világ kőolajfogyasztásának több, mint 20%-os növekedését prognosztizálja az 1998-as rekordtermeléshez képest! Az előrejelzés azért elgondolkodtató, mert tudjuk, hogy a legmagasabb kitermelési költségű lelőhelyek költségei már most is a világpiaci ár fölött vannak, és emiatt a kínálat jelenlegi mennyisége hosszú ideig nem tartható fenn. Illetve a kitermelési feltételek rosszabbodása miatt a kitermelés átlagos költségszintjének emelkedését 10 évente hordónként 5 USD-re becsülik. A kérdés tulajdonképpen az, hogy a kitermelési feltételek esetleges nagymértékű romlása fogja-e kikényszeríteni az áremelkedést vagy az OPEC újjászervezése?

Az EU-tagságot kétszer elutasító Norvégia kőolaj- és földgáz-kitermelése egyre drágább és a készletek hét-tíz évre elegendőek. Innen is jelentős mennyiséget importál az EU. Nem szabad elfeledni, hogy az unió legnagyobb energiaszállítójánál, Oroszországban rendezetlenek a tulajdonviszonyok, aminek csak egyik jele a Jukosz-ügy. A nagy orosz energiainport miatt a legtöbb tagállam külkereskedelme deficitese Moszkával szemben. Emellett van egy nem különösebben ismert orosz kormányzati álláspont. Ennek lényege, hogy nem akarnak csak energiaszállítói lenni Közép- és Nyugat-Európának, hanem mindazon energetikai vállalatokban, amelyek az exportjukat bonyolítják, meghatározó stratégiai részesedést akarnak hosszabb távon szerezni. És részvénytársakkal ez a folyamat már elindult. Kényes kérdés, hogy mennyire engedjük be az orosz tőkét az EU-ba, miközben fenn kell tartatni az orosz kitermelés biztonságát. Előre jelezhető, hogy Brüsszelnek sok vitája lesz Moszkvával. Az uniós törekszik, hogy energia-beszerezéseiben ne legyen egyoldalúan kiszolgáltatott. Ha egy régióknak tekintjük Oroszországot, egyik alternatívája lehet a másiknak az egykori szovjet Közép-Ázsia és a Kaszpi-tenger térsége. Viszont akkor az a nagy gond, hogy ez a terület egyre inkább török és iráni befolyás alá kerül.

A várakozások szerint a volt szovjet Közép-Ázsiában nagyon jelentős kőolaj- és földgázlelőhelyek vannak. A térségre vonatkozó adatok szerint Közép-Ázsia és a Transzkaukázus – elsősorban Azerbajdzsán, Kazahsztán és Türkmenisztán – bizonyított készletei együttes nagysága legalább 15 milliárd hordó, amely mellett még kb. 150 milliárd hordónyi készlet létezését feltételezik. De nézzük meg az adatokat részletesebben!

2. táblázat. Közép-Ázsia kőolajkészletei

Ország	Bizonyított készletek	Feltételezett készletek	Feltételezett tenger alatti készletek
Azerbajdzsán	3,6	27	24
Kazahsztán	10	95	38
Türkmenisztán	1,5	32	13

Feltűnő, hogy mindhárom országban a készletek 10–20-szorosát teszik ki a feltételezett készletek, tehát a várakozások nagyok, de nagyok a kockázatok is. Kazahsztánban a feltételezett területek alig vannak feltárva, tehát a becsléseket alátámasztó vagy megcáfoló empirikus kutatási adatok még alig állnak rendelkezésre. Másik nagy problémát a Kaszpi-tenger jogi státusának rendezetlensége okozza, amely a víz alatti feltárást is nehezíti, hiszen nem lehet tudni, hogy kinek a területén folynak a fúrások, és kit illet majd a termelésből származó haszon. Ez már csak azért is fontos, mert például Azerbajdzsán készleteinek 90%-a a Kaszpi-tenger alatt található!

Több szállítási útvonal létezik vagy fekszik a tervezőasztalon arról, hogyan lehetne az energiahordozókat Közép-Ázsiából elszállítani Oroszország megkerülésével.

1. Az észak-kaukázusi térség háborús állapotokat mutat, a kőolaj- és földgázvezetékek áthaladnak Csecsenföldön és Észak-Oszétián is.
2. A transzkaukázusi útvonalon Azerbajdzsán, Grúzia, Örményország és Dél-Oszétia is mind-mind forrongó válságövezetek. Mindkét kaukázusi útvonal a Fekete-tenger kikötőibe vezet. A Fekete-tenger térsége itt újabb akadályként jelenik meg. Mert tengeri úton csak a Boszporuszon és a Dardannellákon keresztül lehet kijuttatni a kőolajat. Ezt viszont az olajtankerek méretei miatt Törökország akadályozza, alternatívaként javasolva, hogy Grúziából dél felé kanyarodjon a vezeték a Földközi-tenger partján fekvő török Ceyhan kikötőjébe. Itt csupán két megoldandó probléma van: Grúziában ez Adzsária területét érinti, Törökországban meg a kurdok lakta területeket... De alternatíva lenne az EU számára Ukrajnán és Lengyelországon keresztül húzódó vezeték is, ami ellen viszont Oroszország tiltakozik.
3. Egy keleti útvonal, Iránon át, ám az amerikai embargó miatt ez járhatatlan útnak tűnik.
4. Türkmenisztán, Afganisztán, Pakisztán sem tűnik kiszámítható tranzitútvonalnak.
5. Kelet felé Kína irányába.

Közben az Egyesült Államok és Kína globálisan növekvő kőolajigényét úgy kell kielégíteni, hogy az EU importszükséglete se szenvedjen csorbát.

FÖLDGÁZ

Az ismert földgázkészletek nagysága az elmúlt 10 évben is növekedett. 1995-ben az ismert földgázkészletek nagysága 398 000 milliárd köbméter volt, amelyből a biztosan kitermelhető készlet nagysága 145.000 milliárd köbméter. Energiaegyenértékre átszámítva ez a világ bizonyított kőolajkészletei 95%-ának felel meg. A bizonyított gázkészletek 40%-a a FÁK-országokban, 30%-a a Közel-Keleten található. Az összes többi régió részesedése 10% alatti. A világ földgázkészleteinek várható élettartama, a jelenlegi termelést figyelembe véve 195 év. A gazdaságosan kitermelhető készletek élettartama is legalább 70 év.

3. táblázat. A világ földgáztermelése, nemzetközi kereskedelme és fogyasztása

Országok	milliárd km ³			
	Termelés	Export	Import	Fogyasztás
Oroszország	589	192	0	397
Egyesült Államok	542	0	80	622
Kanada	165	79	0	86
Hollandia	95	41	0	56
Nagy-Britannia	90		0	
Indonézia	75	33	0	46
Algéria	60	38	0	22
Üzbegisztán	49		0	
Szaúd-Arábia	44		0	
Norvégia	41	28	0	13
Türkmenisztán	30	22	0	8
Malajzia	30	15	0	15
Ausztrália	28	9	0	19
Németország	20	0	77	97
Ukrajna	17	0	63	80
Japán	2	0	60	62
Olaszország	20	0	34	54
Franciaország	4	0	32	36
Magyarország	4	0	6	10

A földgáztermelés szakaszai a termelés, a gyűjtés, a földgázkezelés, a szállítás és az elosztás.

A földgáz cseppfolyósítása az elmúlt évtizedekben egyre nagyobb szerepet kapott. 1958-ban cseppfolyósítottak először

földgázt. Atmoszférikus nyomáson $-161\text{ }^{\circ}\text{C}$ hőmérsékletre kell lehűteni a gázt, hogy folyékonyá váljon. A cseppfolyós földgáz 1 köbmétere 600 köbméter földgázt tartalmaz. A cseppfolyósítás célja, hogy az egymástól nagy távolságra lévő termelők és fogyasztók között a vezeték nélküli tengeri szállítást lehetővé tegye speciális tankhajókkal. A szállítás feltétele, hogy a kitermelő országokban megfelelő tengerparti a cseppfolyósításra alkalmas üzemek legyenek, a fogadó- vagy importőrországokban pedig visszagázosítók. A legnagyobb földgáz cseppfolyósító üzemek Algériában, Indonéziában, Malajziában, Ausztráliában és Abu Dhabiban vannak. A cseppfolyósított földgáz legnagyobb importőrei Japán, Dél-Korea, az Egyesült Államok és Tajvan. Jelentős fejlesztéseket tervez Törökország, Görögország, Spanyolország és Portugália.

A világ teljes földgáztermelése 1996-ban 2310 milliárd köbméter volt, az eddig kitermelt teljes mennyiség kb. 60 000 milliárd köbméter volt. A készletek nagysága a jelenlegi ismereteink szerint akkora, hogy a földgáz várhatóan a XXI. század legfontosabb energiaforrásává válik.

A földgázfogyasztás az előrejelzések szerint növekedni fog a következő években. A legnagyobb arányú növekedésre a villamosenergia-termelésben számítanak. A földgáz egyre nagyobb arányban szorítja ki a szenet az ipari fogyasztók és a háztartások energiafogyasztásában. A növekvő földgázfelhasználást csak növekvő kitermelési költségek mellett lehet a jövőben kielégíteni.

SZÉN

Az Amerikai Egyesült Államokban a kitermelt szén egy tonnájára jutó munkaerőköltség 1994-ben 4,8 USD/t volt, Ausztráliában 11,9 USD/t, Németországban viszont 83,8 USD/t és Lengyelországban 17,3 USD/t³. Az okok a termelékenység eltéréseiben keresendők. Ausztráliában és az USA-ban a külszíni bányászatban az egy főre jutó termelés mennyisége több, mint tízszerese a Ruhr-vidéki mélyművelésű bányákénak, miközben az egy főre jutó bérköltségek tekintetében a különbség csak 30%-os. Ezek a költségbeli eltérések oda vezetnek, hogy az amerikai és az ausztrál szén is, az óceánon való áthajózás után Európában – az ARA (Amszterdam–Rotterdam–Antwerpen) kikötőkben c.i.f.-paritáson kevesebbe kerül, 45–60 USD/t, mint a Ruhr-vidéki szén kitermelési költsége, 95–100 USD/t⁴, ⁵. Ezért a szénbányászat fenntartása a Ruhr-vidéken, a hatalmas készletek és a viszonylag kedvező geológiai adottságok ellenére, csak évi sokmilliárdos állami támogatások folyósítása mellett képzelhető el. Az, hogy a világ egyik legjelentősebb szénkészleteivel rendelkező országban, csak állami támogatásokkal tartható fenn a

szénbányászat, mindenképpen a világ energiapiacának nem megfelelő hatékonyságára és a különböző, a piacokat zavaró körülményekre hívja fel a figyelmet. A szén világpiacára jellemző sajátosság, hogy két nagy, egymástól viszonylag elkülönült regionális piacra tagolódik. Ez a két piac a Csendes-óceán, illetve az Atlanti-óceán medencéjében található. A Csendes-óceán térségében a legnagyobb termelő Ausztrália, amely évente 140 millió tonna szenet exportál, a legnagyobb importőr pedig Japán, amely 126 millió tonna szenet importál. A két ország közötti forgalomban érvényesülő árak határozzák meg a térségben a szén árának alakulását. A két további jelentősebb exportőr a térségben Indonézia és Kína. A két legnagyobb importőr Dél-Korea és Tajvan, amelyeknek az energiafogyasztása az elmúlt években rendkívül dinamikusán bővült. Ettől lényegében független piac az Atlanti-óceán medencéjében lévő piac. A legjelentősebb exportőrök itt az Egyesült Államok, Dél-Afrika, Kanada és Kolumbia és a legjelentősebb importőrök az Európai Unió tagállamai. Bár az Ausztrália és Japán közötti kereskedelemben lévő szénár alakulása itt is érezhető hatását, az itt érvényesülő árakra az Amerikai Egyesült Államok, mint a térségben a legnagyobb termelő, exportőr és fogyasztó belső piacán kialakuló ár a meghatározó. Ellentétben a kőolaj piacával, itt nem a világpiaci ár hat a belföldi árakra, hanem egy ország belső piacának árai határozzák meg a világpiaci árakat. Az Egyesült Államokról azonban azt is el kell mondanunk, hogy csak a számára reziduális mennyiségeket exportálja. Ez évről évre a piacon jelentős ár- és mennyiségbeli ingadozásokat okoz.

ATOMENERGIA

Az uránérc a Föld számos pontján előfordul a kitermeléshez szükséges koncentrációban (az U3O8 koncentrációja legalább 1–10 kg/tonna). A legnagyobb termelő országok Kanada, Ausztrália, Niger, USA, Oroszország, Namíbia⁶.

A felszíni uránbányászat költségei 3–12 USD/érc-tonna, a mélyművelésű bányákban 4–37 USD/érc-tonna a kőzet urántartalmától és a geológia viszonyoktól függően. Magyarországon a pécsi uránbányában a kitermelési költségek 55–65 USD/érc-tonna volt. A világpiaci túlkínálat miatt esély sem volt, hogy a világpiaci uránárak – 25–35 USD/érc-tonna – e fölé a szint fölé menjenek, vagy legalábbis megközelítsék. A további veszteségek elkerülésére kellett bezárni a bányát.

Az urándúsítás az atomenergia hasznosításának, a fűtőelemciklusnak egyik kulcspontja. Technikailag az egyik legösszetettebb és legrágább, legnagyobb tőkebefektetést igénylő része az urán feldolgozásának. A világpiacon négy nagy vállalat foglalkozik nemzetközi megrendelésekre urándúsítás-

sal: az amerikai USEC, az orosz TENEX, a francia EURODIF és brit–holland–német URENCO. A japán JNFL és a kínai CNEIC csak belföldi megrendelésekre dolgozik. Magyarországnak kis méretei miatt nem érdemes urándúsítással foglalkoznia. A dúsítók kapacitása csak kétharmad részben volt kihasználva 1996-ban, és ez várhatóan a közeljövőben sem nő lényegesen.

A fűtőelemciklus következő részében a dúsított uránból a fűtőelemeket készítik el. A fűtőelemek anyaga UO₂. A fűtőelemek gyártásának végső fázisában az uránoxidot betokozzák, hogy a bomlástermékek közvetlenül ne érintkezhessenek a hő elvezetésére szolgáló közeggel (víz, gáz, folyékony fém – lítium). Az atomerőműveket a reaktorok típusa alapján szokták megkülönböztetni. A reaktorok a hűtés módjában, a hűtőközegben és teljesítményükben, irányítási rendszereikben különböznek el egymástól.

4. táblázat. Atomerőművek az energiagazdálkodásban

Ország	Termelés TWh	Beépített kapacitások GW	Reaktorok száma	Részesedés a villamosenergia-termelésből	Fejlesztés iránya
Egyesült Államok	714	102	110	21	változatlan
Franciaország	377	60	55	77	fejlesztés
Japán	291	44	39	29	fejlesztés
Németország	154	22	24	29	leállítás/ változatlan
Oroszország	100	20		12	változatlan
Kanada	98	15	18	17	változatlan
Nagy-Britannia	89	14	39	26	változatlan
Ukrajna	71	12		36	fejlesztés/ változatlan
Svédország	70	10	12	47	leállítás
Dél-Korea	67	9		36	fejlesztés
Belgium		5,5		60	fejlesztés
Magyarország		1,7	4	51	változatlan
Csehország		2,5	6		változatlan
Szlovákia		1,9	3	40	fejlesztés

Forrás: 1. Szemmelveiszné dr. Hodvonger Katalin: *Energiahordozók*. ME, Miskolc, 1998.

2. *Atomenergia vagy energiahatékonyság*. ELTE, Panos, Budapest, 1992.

3. OECD IEA: *Key World Energy Statistics from the IEA*. IEA, Paris, 1996.

Az atomerőművek biztosították 1995-ben a világ energiaszükségletének 7,5%-át, az OECD-tagállamok energiaszükségletének 12%-át. Az atomerőművek ennek ellenére nem tekinthetők igazán elfogadott létesítményeknek. Ausztriában népszavazás

akadályozta meg a már felépült zeltwegi atomerőmű üzembe helyezését. Svédországban népszavazás döntött az atomerőmű-építési program befagyasztásáról és a már működő atomerőművek élettartamuk végén történő bezárásáról. Németországban éppen most folynak a viták a kormánykoalícióban részt vevő zöldek atomerőmű-bezárási programjáról. A lakossági kételyek részben az atomenergia katonai alkalmazhatósága, részben az atomerőművek jelentette környezeti és baleseti kockázatok miatt elég jelentősek voltak és maradtak. Az atomerőművek ott lettek leginkább elfogadottak, ahol a villamosenergia-ellátás leginkább az atomenergián alapszik. Az atomerőművek néhány országban valóban a katonai atomprogramok bázisául szolgáltak, függetlenül a polgári és a katonai atomtechnológia alapvető különbözőségétől. Az atomerőművek balesetének lehetősége mint súlyos kockázati tényező különösen Csernobil után vált jelentőssé.

A megtett biztonsági intézkedések ellenére az atomenergia elfogadottsága nem nőtt, ellenzői tábora viszont igen. A megtett biztonsági intézkedések nem nyugtatták meg a kétkedőket, a fűtőelemciklus egész folyamata még mindig rendelkezik számos meg nem oldott problémával. Ilyen máig megoldatlan témakör a radioaktív hulladékok, különösen a közepes és nagy radioaktivitású hulladékok, a kiegészített fűtőelemek elhelyezésének kérdése. A probléma megoldásáig még nagyon sok erőfeszítésre van szükség, amiket mindenképpen meg kell oldani mert „...bármilyen is történik a jövőben a civil és a katonai atompolitikában, a nukleáris hulladék létezésének halálos öröksége velünk marad”. A kérdés megoldása azért is sürgető feladat, mert a fosszilis energiahordozók eltüzelésekor kibocsátott CO₂ légköri felhalmozódása által kiváltott globális felmelegedés fenyegető kockázatának radikális csökkentése csak a fosszilis energiahordozók felhasználásának 50–70%-os csökkentése révén lenne elképzelhető.

A nukleáris hulladékok kezelésére és végleges elhelyezésére a kutatások jelenleg is folynak. A legnagyobb problémát természetesen a nagy aktivitású hulladékok, a kiegészített fűtőelemek jelentik. Ezeket nem csak elszigetelni kell a környezetüktől, hanem hűteni is a nagy hőtermelésük miatt. A kérdés azonban még továbbra is megmarad, hogy hová helyezzük el ezeket a hulladékokat, ahol több száz vagy több ezer évre előre lehetne biztonságos tárolásukról gondoskodni.

BELSŐ PIAC

Az egységes belső piac megteremtéséig a tagállamok önállóan voltak felelősek az energiatermelésért és -biztonságért. Az egységes energiapiac megteremtését az egységes európai okmány-

ban deklarálták. Célja, hogy a gazdasági és monetáris unióban az energiahordozók mint termelési tényezők és mint áruk szabad áramlása biztosított legyen. Továbbá célja volt az egységes piac megteremtésének, hogy mérsékelje a monetáris unióban az egyes országokat érintő aszimmetrikus gazdasági sokk létrejöttének kockázatát. Az egységes piac megteremtésének feltétele az egységes energetikai hálózatok létrehozása a transeurópai energiahálózatok keretében, illetve az egymástól korábban elszigetelt és területi monopolhelyzetben lévő nemzeti energiapiacok megnyitása, liberalizálása.

GAZDASÁGI ÉS MONETÁRIS UNIÓ

A közösség álláspontja szerint az egységes európai piac hatékonyságát nagymértékben csökkenti, ha a reálszférák integrációját nem követi a pénzpiacok integrálása is. A legjobb példa erre, hogy miközben az áru- és a tőkeforgalom teljesen szabaddá vált és volumenében sokszorosára nőtt a tagállamok között, addig a devizák átváltásakor kifizetett tranzakciós díjak megmaradtak, amelyek azért csak drágították a külkereskedelmi forgalomba kerülő termékeket⁷. Az egységes európai piac 1992-re történő megvalósításának programjában az áruk, a szolgáltatások és a munkaerő szabad áramlásának megteremtése után épp ezért a tőkepiacok teljes liberalizálása is szerepelt. Csak így lehetett a már a római szerződésben is meghatározott termelési tényezők – áruk, szolgáltatások, munkaerő és a tőke – szabad mozgását biztosítani.

A monetáris unió feltételei közé tartozott a nemzeti valuták teljes és visszavonhatatlan konvertibilitása, a tőkeátutalások teljes liberalizációja a bank- és tőkepiacok teljes integrációja mellett az árfolyam-lebegtetési sávok szűkítése és végül a valutaparítások visszavonhatatlan rögzítése. Meghatározták azokat a konvergenciakritériumokat, amelyeket a tagállamoknak teljesíteniük kell a monetáris unióba való lépéshez:

- *árstabilitás,*
- *az államháztartás hiánya ne haladja meg a GDP 3%-át;*
- *az államadósság ne haladja meg a GDP 60%-át;*
- *a kamatok konvergenciája,*
- *a nemzeti valuta stabilitásának olyannak kell lennie, hogy két éven belül nem kell leértékelni egyetlen másik tagország valutájával szemben sem.*

Ezek azonban csak a monetáris unióba való belépés feltételei, viszont nem sokat mondanak arról, hogy az EMU sikeres működésének mik a kívánalmai. Az EMU sikerének feltételei közé tartozik a gazdaságpolitikák koordinációja a kormányok között, a megfelelő gazdaságpolitikai csomagok alkalmazása, az állami költségvetéseknek a monetáris stabilitással összhangban álló

tervezése, az országspecifikus sokkok költségeinek csökkentése a munkaerő rugalmasságának növelésével, valamint a fejlődésben elmaradott régiók felzárkóztatása a nemzeti fejlesztési politikák és stabilizációs intézkedések, valamint a közösség strukturális politikái közös erőfeszítéseinek eredményeként.

Az Európai Monetáris Unióról folytatott elméleti viták közép-pontjában mindezekből kiindulva az állt, hogy mik az optimális valutaövezet feltételei, és, hogy az európai integráció megfelelő ezeknek a követelményeknek⁸? Az optimális valutaövezet feltételei a rugalmas és jól funkcionáló tényezőpiacok, ahol a tőke és a munkaerő mobilitása alapján a tényezőárak képesek a külső árváltozásokhoz igazodni, ahol a régió olyan belső homogenitást ér el, hogy nem fenyegetik aszimmetrikus sokkok⁹ és a gazdasági zavarok elhárításához a megfelelő költségvetési transzferekre van lehetőség. A rugalmas és jól funkcionáló tényezőpiacok megteremtésére szolgálna többek között a transzeurópai hálózatok. Ebbe beletartoznak az egyesített európai földgáz-, elektromosáram- és távközlési hálózatok. Ezek feladata, hogy fizikailag is bekapcsolják az egyes országokat, illetve régiókat az egységes európai piacba, és hogy megakadályozzák valamely régióban külső sokkok hatására bekövetkező belső aszimmetrikus sokkok – például energiaellátási zavarok – lehetőségét¹⁰.

Az általánosnak tekinthető vélemények szerint az Európai Unió nem optimális valutaövezet, mert:

- A tőke és a munkaerő mobilitása nem képes helyettesíteni az árfolyamváltozásokat, mert az Európai Unió országainak népessége alacsony migrációs potenciállal rendelkezik.
- A bér- és ármozgások nem követik az egyes országok termelékenységének változását.
- A közösség munkaerőpiacának számos feszültsége – a regionális aránytalanságok, a romló korösszetétel, a rugalmatlan bérek és munkaerőpiac – oka annak, hogy az Európai Unió országai nem képesek a munkaerő szakmai és a térbeli mobilitása révén alkalmazkodni a megváltozó gazdasági körülményekhez.
- Itt kell megemlíteni, hogy az Európai Unióban a kutatás-fejlesztésre fordított kiadások nagysága is jelentős regionális vagy országok közötti eltéréseket¹¹ mutat. Ez pedig azt valószínűsíti, hogy az egyes országokat ért sokkok felszámolásának képességében tovább nőnek majd a különbségek a tagállamok között.

A tőkék szabad áramlása mellett az alkalmazkodás a munkaerőpiac függvénye marad. Az Európai Monetáris Unió sikeréhez a munkaerőpiac rugalmasságának növelése, az egységes piac infrastrukturális feltételeinek – lakáshelyzet, közlekedés, telekommunikáció, szakképzés, környezetvédelem, energiagazdálkodás – javítása elengedhetetlenül szükséges.

A gazdasági és monetáris unió létrehozása új helyzetet teremtett. A tagállamok eltérő mértékű függése az importált kőolajtól – 90 és 30% között – és az egységnyi GDP előállításához szükséges energiamennyiségekben meglévő, tagállamok közötti két-háromszoros különbség azonos mértékű kőolajár-emelkedés esetén nagyon eltérő mértékű költséginflációt eredményez. Az 1973-as négyszeres áremelkedés költséginflációs hatása 4 és 40% között változott országonként Nyugat-Európában. A monetáris unióban azon ország számára, amelyikben a költséginfláció 40%-os, azon nyomban versenyképtelenné válik, mert nem áll rendelkezésére a valuta leértékelésének lehetősége. A hosszú távú megoldás az elmaradottabb régiók alkalmazkodó képességének növelése. Ez magában foglalja a kőolajtól, mint meglehetősen szeszélyes ármozgásokkal rendelkező energiahordozótól való függés csökkentését, az energiatermelés és -import diverzifikálását – villamos energia, földgáz részesedésének növelését. A földgáz és a villamos energia szállítása külön infrastruktúrát – távvezetéseket – igényel. Ezen energiahordozókból néhány tagállam is jelentős exportkapacitásokkal rendelkezik. Hollandia, Nagy-Britannia, Norvégia földgázexportőr az Északi-tenger alatti mezők kitermelésének köszönhetően. Franciaország az atomenergiának, Norvégia a vízenergiának köszönhetően, de Németország is jelentős villamosenergia-exportőr. A feladat adott volt: összekötni a közösség tagállamait földgáz- és villamos távvezetésekkel, a tranzeurópai energiahálózatokba bekötni a korábban energetikai szempontból szigetként működő országokat: Görögországot, Írországot, az Ibériai-félsziget országait. Ezek a nagyberuházások – például az Olaszország és Görögország közötti villamos távvezeték – a kilencvenes évek első felében megépültek. Létrejötték az egységes energetikai rendszerek. Ezzel egy időben történt a tagállamok többségében a korábban területi monopóliumokként működő áram- és gázpiacokon a piacok megnyitása és liberalizációja. Állami feladat volt, hogy olcsó és biztonságos energiával lássák el az országot, ehhez képest az Európai Unió csak néhány keretjellel irányelvet fogalmazott meg. A hetvenes évek elején bekövetkezett első olajárrobbanás után nem is annyira a közösség, mint a legfejlettebb államokat tömörítő OECD javaslatára vezették be a 90 napos kőolajkészlet tartásának kötelezettségét. Majd megfogalmazták direktívában az EU-n belüli energiakereskedelem legfőbb irányelveit. Az igazán nagy áttörés akkor következett be, amikor felmerült a gazdasági és monetáris unió bevezetésének lehetősége. Nem kevesebb derült ki, mint hogy a gazdasági és monetáris uniót nem lehet úgy létrehozni, ha nem egyesítik az egyes országok piacait, így az energiáét is. Már a tizenkét tagú unióban is komoly ellentmondás volt, hogy energiaellátás és -politika tekintetében Írország és Görögország sziget volt. De Portugáliáé és Spanyolországé is jó

részt független volt a közösségtől. Emellett sérülékennyé tette Portugáliát, hogy 90 százalékban függött az importált kőolajtól, míg a görögök nem kis részben saját lignitbányáiktól. Világossá vált: a gazdasági és monetáris uniót szétszakíthatja, ha ugyanaz a kőolaj-árrobbanás – amire volt példa – Portugáliában 40 százalékos költséginflációt indít el, míg Németországban alig 4–4,5 százalékot.

A liberalizáció, amit Nagy-Britanniában még a nyolcvanas években a kormányzó konzervatívok megvalósítottak, mint minden más piacon annyit jelent, hogy a korábbi kötöttségek megszűnnek. A hagyományos felosztás úgy nézett ki, hogy volt az erőmű, a nagy- és a kiskereskedő és végül a fogyasztó. Csak a nagykereskedőnek, amit nevezünk villamos műveknek, volt export- és importjoga, neki volt lehetősége, hogy erőműveket vegyen meg, vagy akár birtokolja az egész rendszert. Így mindenki más neki volt alárendelve. Az erőművek csak rajta keresztül adhattak el áramot, az áramszolgáltatók pedig csak tőle vehettek. Az új energiapiacra lehetőség van arra, hogy az erőmű közvetlenül az áramszolgáltatónak, amit az előbb kiskereskedőnek neveztem, értékesítsen, vagy akár külföldre adjon el energiát. De az áramszolgáltatók is vásárolhatnak külföldről villamos energiát, vagy építhetnek saját erőművet is. Az összes szereplőt felhatalmazzák az összes szabadságjoggal: tulajdonszerzésre, beszerzésre és értékesítésre. De nagyon keményen előírják a működés és a tulajdonszerzés feltételeit.

Az unió direktívája szabályozza az energialiberalizációt, 2003 végére ezt minden tagállamnak el kellett volna fogadni és be kellett volna vezetni. Franciaország az utolsóként alkalmazta ezt. Csupán a miniszteri posztjáról nemrég leköszönt Nicolas Sarkozy vitte keresztül ezt az ügyet a francia kormányon és parlamenten. Ő fogadtatta el az energiaszektor szükséges szervezeti átalakításához és liberalizálásához szükséges törvényeket.

Az energetikai cégek többsége – Nagy-Britannia kivételével – nemzeti vagy tartományi tulajdonban van. Ezek a cégek pedig a jövőben csak úgy működhetnek profitorientáltan, ha nem kapnak állami támogatást. Még nem jelent meg az ezt tiltó rendelkezés, de rövid időn belül számolni kell vele. 2004 végéig van arra lehetőség, hogy ezeket az energiatermelő és

-szolgáltató cégeket a tulajdonos állam vagy tartomány feltőkésítse. Utána a feltőkésítés már csak magántőkével lehetséges. Ebből a szempontból a bizottságnak mint testületnek és a közösségi versenypolitikának mint betartandó joganyagnak nagyon fontos szerepe lesz. Könnyen lehet, hogy szinte mindegyik tagállammal konfrontálnia kell. A magyar helyzet ilyen szempontból nem rossz, sok korábbi tagállam előtt járunk, de gondot okozhat, hogy a honi áramszolgáltatókat megvásárló francia és német cégek állami vagy tartományi tulajdonban vannak.

A piaci liberalizációnak azonban vannak árnyoldalai is, amit a kaliforniai áramcsőd nagyon jól mutat. Az áramcsőd azért következett be Amerika egyik leggazdagabb államában, Kaliforniában, mert a fogyasztás nagymértékben megnőtt, miközben az árcsökkenés miatt valóban elmaradtak a beruházások. Ez strukturális gond. Az áramvásárlási szerződéseket pedig felváltotta az áramtőzsde, így a húszeves megállapodások helyébe az egy-két napos, sőt néhány órás áramvétel lépett! Ez meggátolta az árak növekedését. Árcsökkenést a liberalizáció sem eredményezett. Viszont a nyomott árak miatt nem lett meg a növekvő kereslet kielégítésére szolgáló új erőművek építéséhez szükséges profit. Elmaradt az új erőművek építése, így nem tudatosodott a szereplőkben, hogy strukturális hiánnyal kell szembenéznük.

Az északolasz helyzet más volt. Bár igaz, hogy a liberalizáció miatt sincs elég erőművi kapacitás, ezért francia importból pótolják a szükséges mennyiséget. Itt a hiba forrása – a kaliforniai példával szemben – az energiaszállítási útvonalak egyidejű meghibásodása volt. Meggyőződésem, hogy a jövőben a megbízhatóság és kiszámíthatóság érdekében a költséghatékony és liberalizált európai energiapiac, valamint a nemzeti árampiac közötti egyensúlyt kell megalkotni.

TRANSZEURÓPAI HÁLÓZATOK (TEN) – VILLAMOSENERGIA- ÉS FÖLDGÁZPIAC

A TEN az EGK, majd az EU beruházási programja a közlekedés, a távközlés és az energetika területén az egységes európai piac infrastrukturális feltételeinek megteremtésére, ami 34 közlekedési és 8 energetikai projektet tartalmaz.

A nagy sebességű vasutakból és autópályákból álló közlekedés feladata, hogy a megnövekvő áruszállítási igények miatt növeljék meg a közösség közlekedési infrastruktúrájának kapacitásait elsősorban a *kohéziós alap* által támogatott országokban az EU földrajzi perifériáin, valamint a legforgalmasabb európai közlekedési irányokban.

A TEN energetikai projektjeinek célja az EU egységes energetikai rendszerének létrehozása az ellátás biztonságának növelése, a tagállamokat érintő aszimmetrikus sokkok elkerülése és az energetikai piac hatékonyabbá tétele érdekében.

Az egységes európai energiapiacra – ami a természetes monopóliumok lebontását, az infrastruktúrához való szabad hozzáférés biztosítását és a piac liberalizációját foglalta magában – az árképzések, a főlősleges kapacitások és a szabályozások átláthatóbbakká váltak. Ehhez az infrastrukturális feltételek nem voltak meg, mert a vezetékes energiahordozók területén a piac egymástól fizikailag is elkülönülő szegmensekre (Írország, Gö-

rögország, Portugália) tagolódott. A költséghatékonyság elve azt diktálta, hogy ezen országok energetikai problémáinak megoldását kapcsolják össze a többletkapacitásokkal rendelkező országok kapacitásainak a piaci verseny diktálta részleges csökkentésével. Ennek a feltétele volt, hogy az egész uniót magában foglaló összefüggő infrastrukturális hálózatot hoznak létre, ami a TEN energetikai rendszere lett.

A közös energiapolitika azzal indult, hogy minden tagállamnak csökkentenie kellett egyoldalú energiatülszórását, és felszámolni azt a helyzetet, hogy egyes országok energiaszigetként működnek. Ezért hatalmas földgáz- és távvezetékrendszerekkel kötötték össze egymást. Például a kilencvenes években a tenger alatt építették meg az Olaszország és Görögország közötti a hatalmas villanyvezetékét. Ezzel csökkent az egyoldalú energiatülszórás, és kevésbé érintette érzékenyen a tagállamokat az olajár-emelkedés, de hatékonyabban lehetett kiaknázni a villamosenergia-kapacitásokat is. Németországban és Franciaországban a villamosenergia-termelőrendszerben a kapacitás-többlet 40 százalékos. Ez a legmagasabb téli csúcspoyasztás feletti többlet jelenti, noha az OECD-előírás csupán 20 százalékot ír elő. Görögországban vagy Portugáliában ilyen többletkapacitás gyakorlatilag nem volt. A táv- és földgázvezetékek építését az EU strukturális alapjainak forrásaiból finanszírozták. Az egységes energiapolitika és az energiarendszer létrehozása után világossá vált, mindez csak akkor működhet hatékonyan, ha az unió energiapiacát liberalizálják. Lehetővé téve az országoknak, hogy külföldre szállítsanak, vagy onnan vásároljanak energiát. A milliárdos nagyságrendű energetikai beruházások csak akkor térülnek meg, ha használják azokat.

A REGEN program 1989 és 1993 között a közösségben 4 nagy projektet részfinanszírozott összesen 347 millió ECU értékben. Az energetikai cél pedig az, hogy lehetővé tegye a tagállamok számára energiagazdaságuk racionalizálását úgy, hogy az ellátás biztonságának a javítása a lehető legkisebb költséggel és a legkisebb környezeti terhelés mellett valósuljon meg.

- Nagy-Britannia és Írország közötti tenger alatti földgázvezeték. A vezeték megépítését az indokolta, hogy Írország energiaellátásában kiemelkedő szerepe van az importból származó energiahordozóknak. A vezeték megépítésével Írország viszonylag környezetbarátnak tartott energiahordozóval diverzifikálhatja és növelheti belföldi energiakínálatát.
- Olaszország és Görögország közötti tenger alatti magasfeszültségű villamosvezeték. A vezeték összekapcsolja a két ország villamos elosztórendszerét, Görögország így tud közvetlenül az unió közös villamosenergia-hálózatához kapcsolódni. A két ország számára így lehetővé válik, hogy a csúcspoyasztás időszakában együttműködjenek. A csúcspoyasztás

tás eltérő időszakait figyelembe véve lehetővé válik, hogy csökkentsék a szükséges termelőkapacitások nagyságát, ezáltal a szükséges kőolajfogyasztást és -importot, valamint a működés határkölteit.

- A földgáz szolgáltatásának elterjesztése, az elosztóhálózat kiépítése Görögországban. A program fő célja, hogy Görögország számára lehetővé váljon a földgáz felhasználása. A legfontosabb projekt az Oroszországból induló, Románián és Bulgárián keresztül haladó földgázvezeték görögországi szakaszának megépítése Athénig. Ehhez kapcsolódnak kisebb projektenként az elosztóhálózat kiépítésének munkálatai. A cél, hogy csökkentsék az ország elsődleges, primer energiaszükségletét és a rendkívül nagy mennyiségű, de gyenge minőségű hazai barnaszén és lignit kitermelését. Így csökkenthető Görögország levegőszennyezése és villamosenergia-rendszerének túlterheltsége.
- Földgáz-elosztóhálózat kiépítése Portugáliában. Nagy kapacitású vezeték építése a tengerparti Braga és Setúbal között, amihez csatlakoznak a regionális elosztóhálózatok Portugália belső részein is.

A REGEN II programot, amely 1994 és 1999 valósult volna meg, nem fogadták el. Az INTERREG IIB program sokkal kevésbé kiterjedt. 1994–1999 között három operatív programot tartalmazott csupán. Ezek az 1. célkitűzésbe tartozó régiók energiaellátását kívánták javítani. Az elfogadott operatív programok a következők voltak: gázellátó rendszerek összekapcsolása Portugália és Spanyolország között, az elektromos ellátórendszerek közötti kapcsolat kiegészítése Görögország és Olaszország között, a földgáz-ellátórendszerek bevezetése bizonyos görög régiókba. Erre a programra 1996-os áron 510 millió ECU támogatást fordítottak. Az INTERREG IIB programot jellemzően *major project* formában valósították meg.

SZÉNPIAC

A RECHAR-program olyan térségekre koncentrál, ahol korábban a szénbányászat a gazdaság meghatározó ágazata volt és a bányászatban lévő munkahelyek többsége megszűnt. Tipikusan ilyen térségek a nagy-britanniai Dél-Wales és a belgiumi Limburg tartomány. Belgiumban 1977-ben még körülbelül 22 ezer volt a szénbányászatban dolgozók száma, 1992-ben a mezők kimerülése és a kedvezőtlen geológiai adottságok miatt az utolsó szénbányát is bezárták. Nagy-Britanniában 1977-ben még közel félszáz szénbányában 292 ezer bányász dolgozott, 1992-ben már csak kilenc bányában folyt kitermelés és csak 58 ezren dolgoztak. A Közös Piac másik három jelentős szénterme-

ló országában is csökkent a szénbányászatban foglalkoztatottak száma ugyanezen időszak alatt. Franciaországban 72 ezerről 20 ezerre, a volt NSZK területén 192 ezerről 120 ezerre, míg Spanyolországban az 1984-es 49 ezerről 41 ezerre esett az ágazatban foglalkoztatottak száma. Összességében a közösség egészében 1984 és 1992 között kevesebb, mint a felére, 504 ezerről 240 ezerre csökkent az alkalmazásban lévő szénbányászok száma¹². Az alkalmazottak számának csökkenésében szerepet játszott a kitermelés mennyiségének kismértékű, a vizsgált időszakban mindössze 20%-os csökkenése, ami a termelékenységre ugrásszerű növekedésével járt együtt. A közösség országainak szénbányászata ennek ellenére nem lett versenyképes. A termelékenység növekedése mindössze Nagy-Britanniában eredményezte a fajlagos munkaerőköltség – az egy tonna szénre jutó bérköltség – csökkenését az 1984-es 39 USD/tonna szintről 27,6 USD/tonnára. A Német Szövetségi Köztársaságban ugyanez a költség 40 USD/tonna szintről 95 USD/tonna szintre nőtt, míg az Egyesült Államokban ez 7 USD/tonna, Ausztráliában 13 USD/tonna¹³. Ez is közrejátszik abban, hogy míg a nyugat-európai termelők 50–60 USD/tonna áron – elképesztő mértékű német szubvenciók révén¹⁴ – kínálják helyben az általuk kibányászott feketeszenet, addig a tengerentúli termelők az ARA-kikötők – Amszterdam, Rotterdam, Antwerpen – c.i.f.-paritásán az ausztrál szeneket 41–52 USD/tonna közötti, az amerikaiakat 35–39, a kolumbiait 45, a dél-afrikait 34, az indonézt 33 USD/tonna áron¹⁵. A nyugat-európai szénbányászat magas költségei mellett a válság kialakulásához hozzájárult az atomenergia térhódítása, a környezetvédelmi és energiatakarékossági szempontok előtérbe kerülése a 70-es, 80-as években.

A válság okait ismerve most már csak az a kérdés, hogyan került a téma napirendre az Európai Gazdasági Közösség szintjén? Az 1984–1985-ös nagy angliai szénbányász sztrájkot a brit konzervatív kormányzat leverte¹⁶. A következmények? Állás nélkül maradt a szénbányászok fele. A felszínen ott maradtak a bányászati tevékenység alig gyógyítható tájrombolásának termékei: a bányagödrök, a meddőhányók. A szénbányászattal foglalkozó települések és régiók „rugalmatlan exportkínálata”¹⁷ miatt az egykor „virágzó” települések a kilátástalanság szimbólumaivá váltak. A helyzet orvoslására az egykori szénbányász települések próbáltak maguknak valamilyen hatásos lobbist meg szervezni. Így jött létre alulról jövő kezdeményezésésként az egykori szénbányász településeket tömörítő *Coalfield Communities Campaign*, CCC, hogy nyomást gyakoroljon ezen területek gazdasági, társadalmi, környezeti megújítása érdekében. A csak nagy-britanniai bázisú szövetségnek nem volt jelentős súlya ahhoz, hogy a közösség bizottságánál hatékonyan tudjon lobbizni. 1988-ban az Európai Parlamentnek a különböző bányavidékeket is képviselő tagjai létrehozta egy munkacso-

portot – „*Inter-Group*” – a szénrel kapcsolatos problémák megvitatására. Az önkormányzatok szintjén egy 1988-ban Strasbourgban tartott konferencián megalapították az *EURACOM*-t, *Association of Local and Regional Authorities in the Coalmining Areas of the European Community*. A korábban kapcsolatban nem lévő önkormányzatok szervezetének a közös problémákon túl az adta az értelmét, hogy közösen kívántak a közösségtől támogatásokhoz jutni. A szövetségnek végül is Bruce Millannek, a bizottság akkori, regionális politikáért felelős tagjának, az angol Munkáspárt korábbi parlamenti képviselőjének hathatós támogatásával sikerült a saját tagjai számára kidolgozott fejlesztési programot 1989 decemberében a bizottsággal RECHAR néven elfogadtatnia.

Most tekintsük át azt a problémahalmazt, amelyet az egykori szénbányászvidékeken kell megoldaniuk az egyes közigazgatási intézményeknek:

- Azok a térségek, amelyekben a gazdaság korábban a szénbányászatra épült, hiányos, egyoldalú gazdasági szerkezettel rendelkeznek, amelyből főleg a szolgáltatászektor hiányzik.
- A bányászat gyakran a szélesebb gazdasági környezettől, megfelelő úthálózattól, lakásállománytól, közösségi szolgáltatásoktól elszigetelt ágazat.
- A bányászat során súlyosan károsodnak a környező területek, bányagödörök, meddőhányók keletkeznek.
- A bányászatban szerzett szakismeretek nehezen konvertálhatók át más iparágak által kívánt ismeretökké. A nagy bányászati üzemekben dolgozóknál hiányoznak a vállalkozói tradíciók. Alig vannak kis- és középvállalkozások.
- A fiatal korosztályok az öregeket hátrahagyva elvándorolnak. Kedvezőtlen demográfiai szerkezet és az átlagosnál rosszabb egészségű népesség marad.

A RECHAR, mint közösségi kezdeményezésű program a strukturális alapok költségvetéséből mindössze 1%-kal részesedett 1989 és 1993 között. 1994 és 1999 között a strukturális alapok költségvetéséből a RECHAR-programok támogatása – összesen 462 millió ECU. A RECHAR-programokban érintett térségek az öt ország mindegyikében valamelyik célkitűzés hatálya alá esnek. Belgiumban, Franciaországban, Németországban és Nagy-Britanniában a 2. célkitűzés, Spanyolországban az 1. célkitűzés által támogatott régiók részei, tehát a RECHAR-program keretében elnyerhető támogatásokat nagyobb térségfejlesztési programokba ágyazva lehet felhasználni. A RECHAR II-programok 1994 és 1997 között tartottak, kivételes esetekben 1999-ig.

A RECHAR-programok nem csak a regionális politikai főigazgatóságot, DG XVI., hanem az energetikai főigazgatóságot,

DG XVII. is érintik. A bizottság választja ki azokat a tevékenységi területeket, amelyeket a RECHAR-programból támogatni lehet. Ezek a következők:

- a környezet állapotának javítása;
  - a gazdasági és társadalmi infrastruktúra felújítása és modernizációja;
  - fejlett technológiával rendelkező új üzemi egységek, műhelyek létesítése;
  - alternatív gazdasági tevékenységek, különösen kis- és középvállalkozások támogatása;
  - a turizmus fejlesztése;
  - szakmai átképzések, egykori bányászok átképzésének támogatása;
  - a gazdasági szerkezetváltás felgyorsításának támogatása.
- 1999. december 31-én a RECHAR-program a végéhez ér.

KŐOLAJPIAC

A belső piacon a kőolaj és származékainak piaca egy alapvetően oligopol versenyző piac, amit az egyes tagállamok és a közönség tulajdonképpen csak keretjelleggel szabályoz. Itt a versenyző piacot a legnagyobb multinacionális cégek uradják: SHELL, BP, EXXON stb. A kiskereskedelemben, az üzemanyag-forgalmazásban is heves harcok dúlnak és nem csak az egyes cégek között a piac felosztásáért, hanem az egyes országok között is adóbevételekért.

ATOMENERGIA

Az EU tagállamainak nincs egységes állásfoglalása az atomenergia felhasználásáról. Franciaország és Belgium teljesen elkötelezte magát az atomerőművek mellett, villamosenergia-termelésüknek 90 százalékát ezek adják. Ausztria véglegesen lemondott róla, miközben igaz, hogy a francia atomerőművekben termelt villamos áramot importálja. Németország azért érdekes, mert jelentős többletkapacitásuk van, de a két politikai oldal más stratégiát követ az atomerőművekkel kapcsolatban. Helmut Kohl annak idején az EU-átlagát messze meghaladó széndioxid-kibocsátás-csökkentésre tett vállalást, amiben azért volt némi politika. Ezt ugyanis csak úgy lehet elérni, hogy a szénkibocsátású erőművek szerepét csökkentjük, ez viszont a német szénbányák bezárásához vezet. A német bányászszakszervezet a Szociáldemokrata Párt egyik legerősebb bázisa. Ennek válaszlépéseként is felfogható, hogy a Schröder vezette szocdem, liberális és zöld koalíció annak mentén is jött létre, hogy 2020-ig bezárják a németországi atomerőműveket. A szociáldemokraták a szénre szavaz-

tak, a szénbányák közül csak a veszteségeket zárták be, a zöldek legfontosabb programpontja az atomerőművek bezárása volt. Létre is jött a megállapodás az atomerőműveket tulajdonló cégekkel, hogy 2020-ra bezárják kapuikat. Érdekesség, hogy a német vasúttársaság villamosenergia-ellátását a közlekedési társaság tulajdonában lévő atomerőművekből biztosítják. Az elmúlt évek tapasztalatai azt mutatják, hogy a német atomerőművek tulajdonosai a kormány bukására játszanak, és érdemi előrelépés nem történt. Németország ezt a két vállalását – az atomerőművek bezárását és a szén-dioxid-kibocsátás csökkentését – energiatermelési többletkapacitása ellenére sem tudja teljesíteni egyidejűleg, így nagy kérdés, hogy kritikus időszakban ki lesz kormányon. Svédországban, ahol a villamosenergia-termelés felét vízi-, másik felét atomerőművek adják, egy 1982-es népszavazás arról döntött, hogy nem építenek újabb atomerőműveket, azokat élettartamuk lejártá után bezárják. A svéd kormány – nem lévén más jelentős energiaforrás – most arra játszik, hogy az élettartam meghosszabbítását tudja több esetben elérni. Ez ellen viszont a dán kormány tiltakozik, mert pont a hozzá legközelebb fekvő atomerőművet nem akarják a svédek bezárni. A svédek számára a megoldást az északi országok egyesített villamosenergia-rendszere jelenti, mert abban már benne vannak a norvég többletkapacitások. Norvégia viszont így az egyik legfontosabb energiaszállítója az uniónak. Egyfelől nehezen érthető, hogy a norvégok miért szavaztak kétszer is a tagság ellen, de ha az energiapolitika felől közelítünk, akkor Európának addig jó, amíg Norvégia ismételen nem kéri a felvételét. Ha kéri, az ugyanis azt jelenti, hogy Norvégiának elfogytak a szénhidrogén-készletei, és az EU más térségektől való energiafüggősége tovább nő.

De ott vannak a szlovák és cseh atomerőművek valamennyi problémájukkal. A vilniusi atomerőmű is érdekes helyzetű, hiszen alapvetően bezárásra érett. De a paksihoz hasonló erőmű működik Finnországban is – szovjet VVER-reaktorokkal, de a német Siemens biztonsági rendszerével. Vész vagy akár csak veszélyeztetettség esetén megvan az esély, hogy ezen erőművek bezárását támogassák vagy kiváltásukkal foglalkozzanak, akár az EU határain kívül is! De biankócsekket nem adhat egyetlen erőmű felváltására sem az Európai Unió. Nyilván más a helyzet, ha baleset van. De szembe kell nézni a hamarosan felvételt nyelő Bulgáriával, ahol a kozloduji atomerőmű működik, amit Európában a leginkább balesetveszélyesnek tartanak.

KONKLÚZIÓ

Összességében elmondható, hogy az energiapolitikát illetően az egyedi döntések továbbra is a nemzeti kormányok hatáskörébe tartoznak. Az EU nevében a bizottság keretjellel irányítja az

energiapolitikát. Ez a jogszabályok megfogalmazását és betartását, a belső piacon a verseny feltételeinek és az ellátás biztonságának egyidejű megteremtését jelenti.

Bár itt az energiapolitika nagyon sok vetületéről még egyáltalán nem esett szó, de az is látható, hogy számos irányban vannak kapcsolódó területei. Ha az energiapiaci liberalizációt nézzük, akkor a még zömmel közösségi tulajdonban lévő energiaszolgáltatók miatt a versenypolitikai kérdések kerülnek előtérbe. Ha az energiaforrások közötti választásról, az energiatakarékosságról beszélünk, akkor a környezetvédelmi kérdések és a zöld mozgalmak miatt az egyes tagállamokat érintően komoly belpolitikai kérdéseket is meg kell oldani. Ha az energiaellátás biztonsága a cél, akkor az EU importfüggősége miatt a legszélesebb világpolitikai kérdések kerülnek napirendre.

HIVATKOZÁSOK

- ¹ Palánkai Tibor: *Energia és világgazdaság*. Budapest, BKE AULA, 1991.
- ² Samuelson, P. A.–Nordhaus, W. D.: *Közgazdaságtan*. KJK, Budapest, 1993.
- ³ 1. *Coal Information*, 1987, IEA/OECD, Paris.
2. *Coal Information*, 1997, IEA/OECD, Paris.
3. *The Petroleum Economist*, 1997 July.
4. *Energy Statistics of OECD Countries, 4th Quarterly 1997*. IEA/OECD, Paris.
- ⁴ Radetzki, M.: *Elimination of West European coal subsidies*. Energy Policy 1995 Vol. 23 No. 6.
- ⁵ *Coal Information*, 1997, IEA/OECD, Paris.
- ⁶ *The Petroleum Economist*, 1997 July. *World Natural Resources Map*.
- ⁷ A nagyon gyakran emlegetett iskolapélda szerint, ha az utazó végigjárja a közösség mind a 12 tagállamát és a magával vitt pénzt minden országban teljes egészében átváltja a helyi valutára, akkor az utazás végén, anélkül, hogy egy fillért is költött volna, az eredeti összeg kevesebb, mint a fele fog a zsebében lapulni. Ha egy valószínű turistaival nem is esik meg ez a baleset, hogy mindig átváltja az összes nála lévő pénzt, de a termelését kontinentális léptékekben szervező multinacionális vállalatnak számolnia kell az ilyen tranzakciós költségek megszaporodásával.
- ⁸ Az optimális valutaövezetről szóló elméleteket és vitákat Lőrincné Istvánffy Hajna könyve mutatja be nagyon részletesen.
- ⁹ Ilyen aszimmetrikus sokk lehetőségére kiváló példa volt az első olajárrobbanás. Portugália energiafelhasználásának több, mint 90%-át importálja, míg Németország csak kevesebb, mint 50%-át. Portugáliában az egy főre jutó energiafogyasztás csak kevesebb, mint a fele volt a németországinak, miközben az egy főre jutó jövedelem harmada annak. Az egységnyi GDP előállításához Portugáliában másfélszer annyi energiát használnak fel, mint Németországban. Ha a belföldi energiahordozók árait sikerül is szinten tartani, ugyanakkora kőolajár-emelkedés Portugáliában négyszer nagyobb inflációs nyomást fejt ki, mint Németországban. A valutaunió esetén ilyen inflációs különbséget nem lehet korrigálni. Többek között ezért hozták létre a transzeurópai hálózatok energiarendszerét, amely az egyesített közösségi energiapiac révén kívánja az egyes országok elszigeteltségének feloldása révén az aszimmetrikus sokkok hatásait felszámolni. A transzeurópai hálózatok épp azért, hogy megteremtik a korábbi periférikus helyzetű régiók bekap-

csolásának fizikai infrastruktúráját és egységesíti a piacokat, a közös piac homogenitását növelik.

- ¹⁰ A transzeurópai energiahálózatok megvalósítása önmagában csak passzív eszköz a jól működő tényezőpiacok megvalósításához, hiszen csak preventív szerepe van az aszimmetrikus sokkok elhárításában. Ha azonban összekapcsolják ezeket például a villamos energia piacának liberalizálásával, akkor a jogi szabályozás megteremti a lehetőséget a természetes monopóliumok létéből származó kötöttségek feloldásának, a keresleti és kínálati oldal szereplői közötti szabad választásnak. A szállítók szabad választásának joga, illetve az egységes európai energiahálózatok léte láthatóvá teszi a szabad vagy éppen szűk felesleges kapacitásokat, a monetáris unió pedig az árakat. A felesleges, a legdrágábban termelőegységek eltűnése a rendszerből, a csökkenő biztonsági kockázati tényező, a valódi verseny mérsékli a jövőbeli áremelési törekvéseket vagy szélsőséges esetben csökkenti az árakat, tehát a tényezőárak mérséklésével járul hozzá a versenyképesség növeléséhez.
- ¹¹ A legtöbbet abszolút értékben és arányaiban is Németországban költik kutatás-fejlesztésre, a GDP 2,8%-át. Ezzel szemben Görögországban, mindössze 0,47%-át.
- ¹² Fothergill, S.: *The European Community's RECHAR Programme. An Adequate Response to the Problem of Coal Areas?* in: Hardy, S., Hart, M., Albrechts, L., Katos, A.: *An Enlarged Europe. Regions in Competition?* Jessica Kingsley, RSA, London, 1995.
- ¹³ IEA, *Coal Information 1997*, OECD, Paris, 1998.
- ¹⁴ Becslések szerint 1973–1983 között a német szénbányászat szubvencionálására 70 milliárd márkát költöttek. Miközben a szubvenciók fok ez alatt az idő alatt 23%-ról 52%-ra nőtt (Inotai, 1986). A kilencvenes évek elejére ez elérte évente a 25–30 milliárd márkát és a 65-70%-os szubvenciót.
- ¹⁵ Radetzki, M.: *Elimination of West European coal subsidies*. Energy Policy 1995 Vol. 23. November 6.
- ¹⁶ A leverés itt nem szó szerint jelenti a sztrájk kimenetelének végét. A brit kormány úgy győzött, hogy a sztrájk miatt kieső angol széntermelést, az angol szénnél olcsóbb importtal pótolta, ezzel is bizonyítva, hogy számára nem éri meg a drágán termelő hazai bányászat szubvencionálása. Ráadásul a kormány eltökélt szándéka volt, hogy az addigi állami tulajdonú bányavállalatokat vagy nyereségessé tudják tenni, és akkor privatizálják őket, vagy ha nem, akkor bezárják a bányákat. A gazdaságtalanságot növelte, hogy a kitermelés nagysága az 1974. évi 125 millió tonnáról 1984-re 141 millió tonnára nőtt, miközben a piacon 130 millió tonnát sem lehetett értékesíteni (Dobozi, 1984). A brit szénbányászok számára drámai változások álltak be 1984-re. A kőolaj világpiacon az olajárrobbanása után épp akkor kezdett jelentősen zuhanni. Az olaj árának esése relatíve minden más energiahordozót megdrágított, így a szén is. Ezzel egy időben az Északi-tengeren folyó kőolaj-kitermelés felfutásával Nagy-Britannia kőolajimportőrből exportőr lett. Ez nem csak a külkereskedelmi mérleget javította, hanem a költségvetés bevételeit is. Az angol kormány már nem volt arra kényszerítve, hogy a külkereskedelmi mérleg javítása érdekében dotálja a drága hazai energiahordozó kitermelését, aminek ellenére a kőolaj miatt mégiscsak túlkínálatos lett a hazai piac. A külső körülmények változásainak drámaiságát tetézte, hogy ekkor nem csak Nagy-Britanniában, hanem az EGK-ban is az addig folytatott „negatív struktúrapolitika” (Palánkai, 1995) felülvizsgálata volt napirenden. Nagy-Britanniában ez egybeesett a regionális politika reformjával, ahol először a támogatandó területeket csökkentették a felére, majd a megmaradt területek támogatásait is csökkentették.
- ¹⁷ A rugalmatlan exportkínálat itt szó szerint azt jelenti, hogy az adott térség az interregionális kereskedelemben csak egy vagy két terméket képes „expor-

tálni” függetlenül annak árának alakulásától. Áresés esetén az adott térség nem tudja kihasználni más termék esetleges exportját, így a régió bevétele az egy exporttermék árának és keresletének változásától függ.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Amin, A.–Dietrich, M. (eds.): *Towards a new Europe? Structural change in the European economy*. Edwar Eldgar, Aldershot, 1991.
- Balázs Péter: *Integrációs csapdák az Európai Unió és Kelet-Közép-Európa kapcsolatában. Közgazdasági Szemle 1997/11.*
- Barro, Robert J.–Sala-i-Martin, Xavier: *Economic Growth*. McGrowth-Hill, Inc., 1995, New York.
- Bélyácz Iván–Niemann, U.: *Az Európai Unió iparpolitikája*. Kézirat, 1996.
- Böhm, Klaus–Geffer, Maurice–Morris, Brian: *The European Community 1991/2*, London, MacMillan, 1991.
- Castells, M.–Hall, P.: *Technopoles of the World. The making of the 21st Century Industrial Complexes*. Routledge, London–New York, 1994.
- CEC: *Az Európai Gazdasági Közösség alapító szerződése*. Róma, 1957. március 27.
- CEC: *Az Európai Szén- és Acélközösség alapító szerződése*.
- CEC: *Egységes európai okmány*. 1986. február 17.
- CEC: *Employment in Europe*. CEC, Brussel, 1997.
- CEC: *Energy in Europe. 1999 – Annual Energy Review*. CEC, Brussel, 2000.
- CEC: *Energy in Europe. 2002 – Annual Energy Review*. CEC, Brussel, 2003.
- CEC: *Energy in Europe. European Union Energy Outlook to 2020*. CEC, Brussel, 1999.
- CEC: *The European Renewable Energy Study*. CEC, Brussel, 1994.
- CEC: *Environment in the European Union 1995*. CEC, Brussel, 1995.
- CEC: *European Economy. One market, one money*. CEC, Brussels, 1990.
- CEC: *Green Paper. Towards a European strategy for the security of energy supply*. CEC, Brussel, 2000.
- CEC: *Structural Funds and Cohesion Fund 1994–99. Regulation and Commentary*. CEC, Brussel, 1996.
- CEC: *The competitiveness of European industry*. CEC, Brussel, 1998.
- CEC: *Towards Sustainability*. CEC, Brussel, 1997.
- Council Regulation (EEC) No. 1164/1994, *establishing a Cohesion Fund*.
- Council Regulation (EEC) No. 6881/1999, *Regulation on the European Regional Development Funds...*
- Council Regulation (EEC) No. 6896/1999, *General Regulation on the Structural Funds...*
- Council Regulation (EEC) No. 6896/1999, *Regulation on the Cohesion Funds...*
- Council Regulation (EEC) No. 792/1993, *establishing a Cohesion Financial Instrument*.
- de Smidt, M.–Wever, E.: *An Industrial Geography of The Netherlands. An International Perspective*. Routledge, London–New York, 1990.
- Dobozi István: *Nyersanyagok és energiahordozók a világgazdaságban*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1984.
- El-Agraa, A. M.: *Economics of European Community*, 3rd edition, Phillip Allan, London, 1990.
- ELTE Regionális Földrajz Tanszék: *Regionális tudományi tanulmányok 3. Európa: országok, régiók*. Budapest, 1996.
- Erdősi Ferenc: *A transzeurópai hálózatok hatása a területi fejlődésre. Tér és Társadalom*, 1998. 3. sz.
- Fitzpatrick Associates: *Mid-term evaluation: Regional impact of the Community Support Framework for Ireland 1994–1999*

- Fothergill, S.: *The European Community's RECHAR Programme. An Adequate Response to the Problem of Coal Areas?* in: Hardy, S., Hart, M., Albrechts, L., Katos, A.: *An Enlarged Europe. Regions in Competition?* Jessica Kingsley, RSA, London, 1995.
- IMF: *Governmental Statistical Yearbook*, 1994, 1995.
- IMF: *International Financial Statistics Yearbook*, 1996.
- Inotai András: *Az NSZK a változó világgazdaságban*. KJK, 1986, Budapest.
- Izickné Hedri Gabriella: *Csatlakozási tárgyalások: kemény témák*. Európai tü-
kör. 1997/2. 42–51. pp.
- Kende Tamás (szerk.): *Európai közjog és politika*. Osiris–Századvég, Budapest, 1995.
- Kocsis Éva–Szabó Katalin: *Technológiai korszakhatáron. Rugalmas technológi-
ák – regionális hálózatok*. OMF, Budapest, 1996.
- Krugman, P.–Obstfeld M.: *International Economics*. Harper Collins, New York, 1997.
- Krugman, P.: *Development, Geography and Economic Theory*. The MIT Press, Cambridge Massachusetts, 1995.
- Lintner, V.–Mazey, S.: *The European Community: Economic and Political Aspects*. McGraw-Hill, 1991, London.
- Lőrincné Istvánnfy Hajna: *Pénzügyek Európában. Múlt, jelen, jövő*. Közgazda-
sági és Jogi Könyvkiadó, 1996, Budapest.
- Nevin, Edward: *The Economics of Europe*. Macmillan, 1990, Basingstoke. pp. 252.
- OECD IEA: *Energiapolitika Magyarország. 1995. évi felmérés*.
- OECD IEA: *Energy and the Environment: Policy Overview*. IEA, 1998, Paris.
- OECD IEA: *Key World Energy Statistics from IEA*. IEA, 1998, Paris.
- Palánkai Tibor: *Az európai integráció gazdaságtana*. AULA, Budapest, 1995.
- Palánkai Tibor: *Energia és világgazdaság*. AULA, Budapest, 1991.
- Radetzki, M.: *Elimination of West European coal subsidies*. Energy Policy 1995 Vol. 23. November 6.
- Samuelson, P. A.–Nordhaus, W. A.: *Közgazdaságtan*. KJK, Budapest, 1993.
- Szemmelweisné dr. Hodvonger Katalin: *Energiahordozók*. Miskolci Egyetem, 1998.
- Szentes Tamás: *A világgazdaságtan elméleti és módszertani alapjai*. AULA, Budapest, 1995.
- Vajda György: *Energiaforrások*. Ezredforduló, 1998/6.
- Woperáné dr. Serédi Ágnes–dr. Erdősi Pál: *Energiagzálkodás I*. Miskolci Egyetem, 1997.
- Woperáné dr. Serédi Ágnes–Kocsi Zsuzsanna: *Energiagzálkodás II*. Miskolci Egyetem.

A MAGYAR POLITIKATUDOMÁNY HAGYOMÁNYAI

Joó Tibor 1901. augusztus 21-én született Kolozsváron. Elemi és középiskoláit is itt végzi, majd a szülővárosából Szegedre költöztetett Ferenc József Tudományegyetemen szerez bölcsészdiplomát. 1929-ben a filozófia doktorává válik és az egyetem könyvtárában kap állást. 1933-ban Budapestre kerül és az Országos Széchényi Könyvtárban dolgozik. A fővárosban hamarosan a Szerb Antal által képviselt szellemtörténeti iskola hatása alá kerül és írásaival korának egyik meghatározó közgondolkodójává válik. 1934-ben Baumgarten-díjat kap, majd 1935-ben megjelenik a *Bevezetés a szellemtörténetbe* c. műve. 1939-ben ismét elnyeri a Baumgarten-díjat. Ebben az évben születik *A magyar nemzeteszme* című írása, amely nemcsak a magyar történetfilozófia, hanem politikatörténetünk jelentős alkotása is. A mű a nyugati és a magyar nemzeteszme közötti különbségekre mutat rá. *A magyar nacionalizmus* című másik jelentős írásában pedig azt fejtegeti, hogy létezik a nacionalizmusnak egy „tisztá” formája, mely nem törvénytörően jut a náciizmus csapdájába. 1945 februárjában Buda ostromakor aknaszilánk sebzi meg. Március 1-jén belehal sérüléseibe.

Joó Tibor publicisztikai munkássága szintén jelentős. Korának összes meghatározó lapjába ír, így a *Nyugatba* is. A huszadik század első fele arculatának értelmezéséhez munkássága nélkülözhetetlen.

JOÓ TIBOR

A magyar nemzeteszme*

(...) Feladatunk hát kettős. Meg kell először vizsgálnunk, hogyan alakult ki a tényleges magyar nemzeti közösség, majd azt, milyen fogalmat alkotott magának a magyarság a nemzet mi-benlétéről. Azután igyekeznünk kell tiszta dialektikai módszerrel megközelíteni a nemzet tiszta eszméjét, hogy ezzel a magyar nemzetfogalmat szembesíthessük és értékét lemérhessük. Csak így értjük meg lényegéig. S csak így értjük meg a nemzet történetének lényegét is. Mert amint a nemzet realitását eszméje teremti, úgy *nemzeti* történelmét is ez az eszme fogja egységbe. A legtöbb, amit egy nemzet történelméből kipárolhat: nemzeteszmejének történelme. Ez sorsának fonala.

Előjáróban azonban egy bevezető vizsgálatra van szükségünk, a jelenre irányítva tekintetünket.

Ma egész Európában és így hazánkban is általában a nemzetfogalomnak és a nacionalizmusnak egy közös formája uralkodik. Először is ezt kell hát szemügyre vennünk, föltéve a kérdést, ráillik-e ez a valóságra és a nemzetfejlődés mindenik stádiumára, s feltehető-e, hogy kifejezi a nemzeteszme tiszta lényegét.

E felfogás a közös származásban, nyelvben, hazában, államban, kultúrában és sorsban látja azokat a tényezőket, melyek a nemzetet alkotják. A közös származású, egynyelvű, egy hazában, egy államban élő, közös kultúrájú és sorsú emberek a nemzet tagjai. Ez az eszmény; s a hozzá való ragaszkodást érti nacionalizmuson a közvélemény. E tényezők közül itt egyik, ott másik lép előtérbe, de ha különböző arányban is, valamennyien

* A közölt szöveg Joó Tibor: A magyar nemzeteszme című könyvében jelent meg. Franklin Társulat, Budapest, 1939. 7–25. oldal. (Reprint kiadása: Szeged, 1990.)

szerepelnek, s a lényeg az, hogy a nemzet mivoltát ilyen külső, tárgyi vonásokban látják.

Am, ha alaposabban szemügyre vesszük e fogalmat, a vizsgálat balul üt ki rá nézve.

A közös származást ma szívesen szigorítják egészen a faji azonosságig, és nemzet helyett szívesebben használják a nép, sőt a faj szót, azonosítva a hármat. S valóban, ha a közös származás dolgában következetesek akarunk lenni, bizvást beszélhetünk is mint követelményről a fajközösségről. De a faj biológiai fogalom, ennél fogva alighanem a természettudomány lesz itt hivatva véleményadásra. Ez pedig már régen eldöntötte, hogy jóllehet eredetileg csakugyan lehet emberfajokat feltételezni, tiszta fajokkal a történeti időkben már sehol sem találkozunk. A fajok keveredése mind az ősidőkben, mind az ismert történet folyamán oly nagyfokú és mélyreható, hogy fajilag egységes emberi közösségekről nem beszélhetünk. A történelem ezt a tényt forrásszerűleg tudja igazolni, írott följegyzésekből népek egyesüléséről; az antropológia pedig a népek és nemzetek sírmezőin lelt csontmaradványokból a maga egzakt természettudományi módszereivel állapítja meg. Ez a keveredés sohasem szünetelt és ma sem szünetel, úgyhogy népet, nemzetet és fajt azonosítani tudományos értelemben képtelenség.

Ezzel szemben fel szokták hozni, hogy ha nem is természettudományi, de történelmi értelemben mégiscsak beszélhetünk fajokról, mert az eredetileg különböző fajú ősök leszármazottai közt a századok folyamán vérségi homogenitás alakult ki. Itt mindenekelőtt az illetéktelen szóhasználatot kell kifogásolnunk. A faj természettudományi fogalom, kár volna megzavarni ezzel a céltalan és megtévesztő történelmi használattal tiszta értelmét. Való, hogy megállapítható egymás közt házasodott csoportok keretén belül bizonyos mérvű vérközösség. De ez a csoport – még ha feltesszük is, hogy eredeti megalakulása óta sohasem került bele idegen vér, s nem is fog, ami persze lehetetlenség – semmiképpen sem mondható fajnak. Mert a faj fogalma elválaszthatatlan bizonyos, tárgyilag leírható és felsorolható, meghatározott *biológiai* sajátságok kimaradhatatlan örökletes ismétlődésétől nemzedékről nemzedékre. Tehát a fajilag sajátos és jellemző vonások közül egy sem hiányozhat egyetlen ivadékból sem. Ilyesmirel pedig szó sincs az úgynevezett „történeti fajok” esetében. E fogalom hívei azt a fikciót szeretnék elfogadtatni, hogy a fajok kereszteződéséből s állandó együttmaradásából új faj keletkezhet. A természettudomány azonban kísérletileg is kimutatta, hogy a fajiság eredeti természeti adottság, a kereszteződésből új faj, tehát meghatározható, örökletes jegyek állandó egysége nem származik; a kereszteződésből származott ivadékokban a keresztezett fajok eredeti sajátosságai öröklődnek tovább. Ezekben az esetekben csak annyi mutáció merül föl, hogy e fajlagos sajátságok az egyes utódokban

különböző arányban egyesülnek és jelentkeznek, esetleg egyik-másik háttérbe szorul vagy döntően előtérbe lép. Ám ez az arány távolról sem állandó és örökletes, hanem a mutáció a le származás folyamán mindvégig szabad és változékony. Új faji alkat kialakulására semmi kilátás és semmi biztosíték.

A faji kérdés és a fajbiológia egyéb, nagyrészt csak kevésbé tisztázott problémái nem tartoznak itt ránk. Mindössze arra kell még rámutatnunk, hogy a tudomány kívánatosnak tartja a fajok keveredését, mint a minőségbeli fejlődés útját. A belterjes tényészet korcsosulásához vezet. S ez a tény, valamint az, hogy a fajok valóban egyre nagyobb mértékben keverednek, arra mutat, hogy az emberiség testi mivoltában is történetének általános tendenciáját követi: az egyetemes emberiség, az egyetemes humánium tényleges megvalósítását. Bármily különösen hangzik ez ma, egykor valóban testvérré válnak a föld bármely messzi táján élő emberek, ha rossz testvérekké is. Mikor? Az emberség, ez a fiatal faj annyira elején van még életének, történetének.

Van azonban a tömeges keveredés elleni védekezés jogosultságának egy másik forrása. Egy már kialakult zárt csoportszellemnek és kultúrájának – népiségnek vagy nemzetiségnek – könnyen egzisztenciájába vagy legalábbis lényeges vonásai elvesztésébe kerülhet, ha hirtelen, egyszerre hasonlóan kialakult szellemiségű, kultúrájú nagy embercsoporttal keveredik. Erre van is számos történelmi példa. S az ettől a sorstól való védekezés természetes és jogos törekvés. Az egyetemes humánium eszméje nem önfeladást, még kevésbé más, idegen egyéniség felvételét, hanem integrálódást kíván. A szellemi egyéniség védelme azonban nem faji kérdés.

A nemzetnek közös származásra, fajra alapítása tehát az immár számtalanszor elismételt képtelenségekre vezet. Kik a „valódi” franciák, az óslakós kelták-e vagy a hódító germán frankok? Az angolság milyen „fajhoz” van kötve? Az olaszok hallatlan vérkeveredésében ki tud eligazodni? Németek-e a szláv oroszok? A spanyolok hogy intézik el azt a kétségtelen tény, mely sok egyéb mellett germán és sémita arab kereszteződéssel bonyolítja a fajiság problémáját náluk? S mi ennek az elvnek a következménye Magyarországon? Melyik a magyar „faj”: az ősmagyarok finnugor vagy török rétege? Hova tegyük a Hunyadiakat, kiknek nem magyar eredete már a maguk idejében közzismert volt, sőt Mátyás király udvari történetírójával meg is örökíttette? Zrínyi, Petőfi, s a Rákócziak szláv vére akadály-e magyarságuknak? Liebl-Munkácsy Mihály koloritjában ugyanaz a különös dús mélység jelenti a magyarságot, mint Szinyei-Merse vásznain, kiben valóban kimutatható a honfoglalók vére. A példák, melyek kétségtelenül igazolják, hogy a nemzetiség nem vezethető le a közös származásból, még kevésbé a faji egyéségből, vég nélkül szaporíthatók. E két dolog nem hozható kap-

csolatba egymással. Mégpedig azért nem, mert mindkettő a lét más és más síkjáról való: a vér szerinti származás és a faj a természet világába tartozik, a nemzetiség pedig szellem.

Ugyanilyen nehézségek vannak a nyelv és nemzet viszonyában. A közös nyelvben kétségtelenül nagy közösségformáló és összetartó erő van. Botorság volna ezt tagadni. Ez azonban azon az egyszerű gyakorlati tényen alapszik, hogy a közösség létrejöttéhez és fenntartásához az egyéneknek meg kell érteniük egymást. A nemzetet azonban az létesíti, *ami a megértés folyamán kialakul*: a közös szellem. Ezt pedig nemcsak a nyelv közvetíti. Nem fejezi-e ki a nemzetiséget a művészetek internacionális beszéde? A nyelv kétségtelenül szintén az *egyik kifejeződése* a nemzeti lényeknek. De a viszony ez, nem pedig a fordítottja. Nemzeti nyelvvé egy nyelv csak akkor válik, mikor már kialakult a nemzetiség, és az éppen azt a nyelvet választotta kifejező eszközéül. Mint ahogy a magyarság esetében a finnugor nyelvnek jutott ez a kitüntetés, nem pedig az általa ugyanúgy használt török idiomának. Míg a nemzetiség és nyelv kapcsolata a fejlődés folyamán be nem következik, addig a nyelv csak egyszerű érintkezési eszköz, melynek semmiféle nemzeti értéke nincsen.

Csak nagy felületességgel állítható tehát, hogy a nyelv lényeges alkotóeleme a nemzetiségnek. Ezernyi példa bizonyítja, hogy a nemzetiség nincsen a később *nemzetivé vált* nyelvhez kötve, hanem idegen nyelven is megnyilatkozhat. Helyesebben: az az eredetileg „idegen” nyelv akkor éppen olyan rangú és értékű eszköze a nemzetiségnek, mint később a mai „nemzeti” nyelv. Közismert, hogy a középkori Európa egyetemes irodalmi nyelve a latin volt, s a nemzetiség mindenütt ezen a nyelven bontakozott ki. Angliában sokáig a francia volt a hivatalos nyelv, a „legangolabb” alapvető törvények ezen a nyelven maradtak fent, s nem egy, az angol nemzetiség lényegét kifejező hagyományos szertartásban ma is szerepe van e nyelvnek. Nagy Frigyes, kiről bizonyára mindenki elismeri, hogy a német nemzet fejlődésében elsőrangú szerepe volt, franciául írt és beszélt. Vagy nem a magyar nemzetiség kialakulásának alapvető tényezői közé tartoznak Kézai Simon vagy Kálti Márk latin nyelvű krónikái? Rákóczi Ferenc latin vagy francia emlékiratai nem a magyar szellemet reprezentálják? Liszt Ferenc nem beszélt a magyar nyelvet. Széchenyi István, mikor a honfűs keserv legküzdemesebb éjszakáin naplójának német mondatait róttá, nem volt magyar? S beszéljünk kisebbekről. Azok a rutén származású és nyelvű talpasok, kik Rákóczi Ferenc latin „Recrudescunt”-jára hadba szálltak, nem voltak tagjai a magyarságnak?

A nyelv maga is minden bizonnyal fontos alkotása a nemzeti szellemnek, s az utóbbi századokban keletkezett nagy nemzeti kincsek tárháza valóban a nemzeti nyelven írt irodalom. Isme-

rete nélkül nehéz ma már a nemzet lényegéhez hozzáférközni. Ám ő maga éppen oly kevés az a misztikus hatalom, mely a nemzetet létesíti, mint ahogy nem az a vér, a származás sem. Ha így volna, akkor az anyanyelv már magában véve a nemzet tagjává tenne bárkit, amit bizonyára senki sem állít, aki a nemzetnek csak némi szellemi rangot is tulajdonít. A nemzetiség alapjai sokkal mélyebben nyugszanak, mint materiális-biológiai vagy a nyelvközösség véletlen körülményeiben, s egy nemzet tagjává emelkedni sokkal komolyabb és bonyolultabb folyamat, mintsem hogy azt születés vagy a nyelv ingyen ajándékképpen hozhatná.

S nem ily varázshatalom az állam sem. Csak a legtúlzóbb racionalizmussal állíthatja valaki, hogy az állampolgárság bárkit is automatikusan a nemzet tagjává tesz, s elvesztése kizárja nemzetéből. Hiszen van idő, mikor a nagy számúítottak nemzetük leghűbb, a nemzetiséget igazán reprezentáló tagjai. Az állam külsőleges, intézményszerű alakulat, törvényeken, parancson és erőhatalmon alapul; a nemzet merőben érzelmi közöség, a hozzátartozás és iránta való hűség nem külső szabályok betartásában nyilvánul, s léte nem függ attól, rendelkezik-e jogi értelemben vett szuverenitással. Nemzetek ellehetnek állam nélkül is. A lengyel nemzet másfél századig nem élt? S állhat fönt állam, anélkül, hogy valamely nemzet mondaná magáénak. Nincsen nemzet földön, melynek valamennyi tagja ugyanannak a közös nemzeti államnak a polgára lenne, mint ahogy nincsen állam, melynek minden polgára egyazon nemzet tagjának érezné magát. Ha a nemzetet és államot azonosítjuk, kizárjuk az Erdélyben vagy Amerikában élő magyarokat nemzetünk köréből. A mai kor gyermeke előtt természetesen kockázatos azt állítani, hogy az államnak semmi köze sincs a nemzethez, pedig mégiscsak arra a tudományos következtetésre kell jutnunk – s erről is lesz még bővebben szó –, hogy az állam a nemzeti semlegesség irányában fejlődik, mint ahogy kinőtte azt az állapotot is, amikor egyik vallásfelekezetet vagy társadalmi osztályt védte, a másikat üldözte. Az államnak semmi köze ahhoz, hogy polgára a tojást – Swift szimbólumával élve – a hegyesebb vagy a gömbölyűbb végén töri-e fel, s nem részesítheti egyiket sem előnyben. A nemzeti egység szintűgy nem esik egybe az állami egységgel, mint az egyházi sem. Ne becsüljük túl az egyszerű emberi együttélés ésszerű organizációját és adminisztrációját.

S a közös haza? Nemzetalkotó erejének mértékét húsz évvel ezelőtt úgy szemlélhettük, mint ma. Hiszen még ugyanazon faluban is élhetnek különböző nemzethez tartozók. Viszont egymástól messze eső földrajzi tájakon fűzheti össze a hűség a valódi nemzettagokat. A nemzet közös hazájának élménye éppen olyan másodlagos, derivatív jelenség, mint a nemzeti nyelv. Nem ő teremti meg vagy tartja össze a nemzetet, hanem azért van nacionális értéke, mert a nemzet hagyományai fűződnek

hozzá. Mohács gyásztere vagy a fejedelem sírhelye, Kassa akkor is „*hazája*” volna a magyarnak, ha nemzetünk egyetlen tagja sem élne ott, mint ahogy „*hazánk*” marad örök időkre a távoli sík, ahol a hét magyar Álmost vezérévé választotta. De magyar-e mindenki, aki Kassán él, s állíthatjuk-e, hogy Etelköz térei minden otlakost magyarrá tesznek? Az ilyen végletes példák bizonyítják legjobban a tétel tarthatatlanságát.

A legmegtévesztőbb a közös kultúra és a sorsközösség elve. Hogy közösnek és nemzetileg sajátosnak érezzünk egy kultúrát és sorsot, ahhoz is a nemzet megléte kell. Viszont nagy kulturális különbségek sem szüntetik meg a nemzeti összetartozást. Rákóczi Ferenc és Esze Tamás műveltsége igen kevés ponton érintkezhetett. Vagy hivatkozunk újra Széchenyi és Nagy Frigyes példájára? De hivatkozunk-e a reneszánsz nagy magyarjaira, kiknek műveltsége annyira „idegen” volt, hogy az irodalomtörténelemnek egy nem éppen szerencsés korszaka ki is zárta őket a nemzeti irodalomból, holott ma már feddhetetlenül áll előttünk magyarságuk. Csak persze tudniuk kell, mi lényege szerint a magyarság. Mint a nemzeti nyelv, úgy a nemzeti műveltség is képződmény, alkotása a már élő nemzetnek, s benne az az egyetlen egy elem a nemzetileg lényeges, amely egész alkatát megelőzte, és amiből az kihajtott. És ennek az egyetlen elemnek a birtoka avat valakit egy nemzet tagjává; nélküle hasztalan egész nemzeti kultúrája. Viszont ennek az egy elemnek, mely maga a nemzetiség, lényegében, birtoka a nemzet tagjává avatja bármily „idegen” kultúrában nevelődött gyermeket. Rákóczi sikertelen elidegenítési kísérlete vagy Széchenyi példája itt is kézügyben van.

S mit értünk sorsközösségen? Azt, hogy ugyanazok a történeti események érnek egy embercsoportot? Akkor a széthullott osztrák birodalom népeinek egyetlen nemzeté kellett volna forrniuk. Nem volt elég hosszú a sorsközösség viselése? A katalánok bizonyonnyal elég hosszú időn át osztoztak a sorsban a spanyolokkal: miért érzik magukat külön nemzetnek? Vagy a horvátok és magyarok közel évezredes sorsközössége, mely vállvetett harcokban folyt le? S a Baltikum kis nemzetei nem osztoznak ugyanazon sorsban? Vagy egységes-e nemzetileg India? A sorsközösség igazi értelméhez, úgy látszik, nem elég az események azonossága: az eseményeket átélő lélek azonossága is kell. Ahhoz, hogy a közösen viselt események valódi sorsközösséggé váljanak, meg kell őket előznie annak, ami *sorsközösséggé* avatja őket: magának a közösség érzetének, a közösség szellemének: a nemzetnek. A közösen átélt események magukban nem alkotnak nemzetet s nemzeti sorsközösséget; csak a már élő nemzet érzi és tudja őket sorsközösségnek.

Talán már ezekből a futó ellenvetésekből is kitűnik, hogy a nemzet lényege sem az államiságban, sem a származásban, sem a nyelvben, sem a földrajzi hazában, még a kultúra egészében

és a puszta sorsközösségben sem gyökerezik, s ezek csak másodlagos képződmények magához a nemzethez képest. Nem ők alkotják a nemzetet, hanem az kölcsönzi nekik nemzeti jellegüket, ha ilyen jellegük van. A nemzet elvileg valamennyiük nélkül meglehet.

Ez a nemzetfogalom, melynek benső ellentmondásait és a valóságra illőségének annyi fogyatékoságát láttuk, rendkívül szívósan meggyökeresedett a közvéleményben, s tartja magát több mint száz esztendeje, a történet egymásra halmozódó cáfolatai közepette. Ez a fogalom tehát nem lehet merő csinálmány, hanem oly természetes alakulat, mely a tények talajából sarjadt. Kialakulásának bizonyítékai megvoltak a reális történeti indítékei, melyek azt szükségszerűvé tették, a helyességébe vetett hitet pedig csodálatosan szívóssá.

Mert ez a hit csodálatosan szívós. Mi sem bizonyítja jobban, mint az a viselkedés, melyet az újkori közvélemény a valóság és a fogalom kiáltó ellentmondásával szemben tanúsít. Ezt az ellentmondást ugyanis a nacionalizmusnak is fel kellett ismernie. S ha az emberiség csupa bölcsékből állna, e tapasztalat bizonyára a nemzetfogalom revíziójára vezetett volna. A tömegeket azonban nem a belátás vezeti, s a politikát sem a tiszta elmélet tárgyilagossága. A nacionalizmus ragaszkodott a nemzet mibenlétéről alkotott elképzeléséhez, mely a nemzet mélyeséges lényegét néhány külsőleges vonásában vélte megragadni, s a valóságnak e fogalomhoz való idomításában tűzte ki a kérdés megoldását. Ennek az álláspontnak szörnyű következményei lettek.

Ha a modern nacionalizmus történetének szemléletébe merülünk, nem nézhetjük borzadály nélkül az elénk táruló látványt. Amikor már kezd felderülni a vallásháborúknak és az abszolút monarchiák imperializmusának ádáz, Európát egy vérző tetemé marcangoló harcainak kimerülésével a népek békéje s szerencsétlen földrészünk egyensúlyállapota, mikor ismét kínálkozna az alkalom bizonyos rend megteremtésére, s felsejlik a szellemi egység kilátása: akkor egyszerre megint fellángol az esztelen emberi düh, okot lel az elkülönülésre és szembefordulásra, s a nemzetiség nevében – mint korábban Isten nevében – dúlják szét a béke lehetőségeit, csodálatos elvakultsággal fordítva átokká a teremtés nagy áldását, az emberiség gazdag sokszínűségét. S mindez egy helytelen fogalom kedvéért, s nevében, mely kritika nélkül hangoztatott és hitt jelszóvá és politikummá vált, hatalmi kérdéssé, melyet csak erőszak oldhat meg.

E nacionalizmus szerint a nemzet egy közös hazában, közös államban él, közös származású, közös nyelvet beszélő, közös történelmi múlttal és műveltséggel bíró embercsoport. Láttuk, hogy ilyen közösség a valóságban nincsen. Származásra és nyelvre nézve rokon emberek élnek egymástól távol eső geográfiai tájakon, tehát hazánkban, mégpedig nemcsak szórványos kivándorlókként, hanem nagy, összefüggő tömegekben. Külön-

bőző fajkból és népekből származottak, sőt eredetileg különböző anyanyelvűek vallják magukat ugyanazon nemzet tagjainak. A közös haza, közös állam nagyrészt különböző nyelvet beszélő, különböző származású népeket foglal össze, s gyakran olyanokat is, kik a határokon túli nemzet fiainak érzik magukat. A történeti múlt és műveltség sokszor elválaszt oly csoportokat, melyek pedig a nemzetfogalom egyéb kritériumai értelmében nemzeti közösségbe tartoznának; máskor olyanokat fűz egybe, kik más szempontból nézve idegenek volnának.

A közvélemény meggyőződése azonban oly mélységes, hogy ezek a kiáltó tények nem felfogásának módosítására bírják, hanem arra, hogy az erőszak néhány egyszerű fogásával magukat a tényeket igyekezzenek kiigazítani. Sőt módosításra még az sem indítja, hogy e kiigazító törekvések is eredménytelenek maradnak.

Egyik módszere az asszimiláció. Az idegen származású és nyelvű országlakosoktól azt kívánja, hogy váljanak olyanná, mintha ez a „fogyatkozásuk” nem volna, hogy ne csak állampolgárságot, hanem az ország névadó nemzetének nyelvét is vegyék fel, s e kívánság mögött az a feltevés húzódik meg, hogy ezzel lélekben is áthasonulnak, mert hiszen a nemzetiség a nyelvben él. A másik megoldás az, hogy azok az országlakosok, akik kívül esnek az uralkodó nemzet származási és nyelvi közösségén, maradjanak is kívül, többé-kevésbé megtűrt, de – bevallottan vagy be nem vallottan – kiirtandó idegen kisebbségek-ként. Ezek állampolgárok – gyakran még azok sem –, de nem nemzettagok. E rájasorba sülyesztettek törekvése, hogy vagy nemzeti jogaik politikai tekintetben is elismertessenek, vagy még inkább, hogy nemzetük önálló államához csatlakozhassanak, érthető, természetes és jogos. De a nemzeti önrendelkezés hamis értelmezésével a nemzetállamokra való törekvés életképes állami alakulatokat bomlasztott szét, megfeledezve arról, hogy az állam alapjai nem érzelmi, hanem reális szükségletek és racionális célkitűzések. Abban a pillanatban, amikor nemzetet és államot szétválasztanak, a lakosság nemzeti heterogeneitása közömbös, mert maga az állam is közömbös nemzetileg, s lakosságának nemzetiségét nem veszélyezteti, bárminő is az. De a célszerűségi elvekkel, valamint a történeti sorsnak, s a kultúrának és civilizációnak valóban meglevő, eredeti közösségével nem sokat törődik az uralkodó és hódítani vágyó nemzeti közvélemény, ha abban a hitben él, hogy nemzet és állam lényegileg összetartozik. Még kevésbé törődik a nemzeti hovatartozandóság egyénenkénti érzésével és akaratával. Áttekint felettük, e szubtilis megfoghatatlanságok felett, s beolvaszt, kiteszít vagy magához ragad a szükséghez képest, végeredményében csupán külső látszatokat tartva szem előtt – aminő az anyanyelv, a névben megörökített eredeti származás – s a nemzetállam illúzióját hajszolva, hogy a homogén nemzet – mely a

puszta nyelvközösségig egyszerűsödik – az egységes hazában, közös államban megvalósuljon.

E nemzetpolitikának éltető eleme a nyelv és az állam varázseréjébe vetett naiv hit, az illúzió, hogy e két tényező képes pótolni mindent, ami a nemzeti összetartozás egyéb tényezői közül hiányzik, s képesek a maguk külsőségében a benső egységet is megteremteni. Ennélfogva valakinek a nemzeti hovatartozandósága egészen külső és mesterséges jegyek alapján döntenek el. A származás néhány generáció múltán már feledésbe vész, megállapítása bizonytalan, feltételes, maga is külső jegyekhez kötött. Emellett, lévén, hogy a nemzet faji, származásbeli egysége teljes fikció, egészen önkényű annak a megállapítása is, milyen kritériumokhoz köti a származás nemzetiségalkotó erejét. A sorsközösség, kulturális hovatartozandóság eldöntése hasonlóképpen bonyolult és sok önkényt enged meg, s vagy elfogadjuk az egyéni vallomás jogát vagy megint tetszés szerint felvehető külső kritériumokhoz kötjük. Marad tehát a nyelv, a név és az állampolgárság a nemzetiség kézzelfogható és további támogatásra nem szoruló ismertetőjegyei, tényezői létesítőiként. A nemzettagság kritériuma tehát a nemzeti nyelv, a név és az államhűség, melyek eredeti hiányát könnyű pótolni asszimilációval vagy hazacsatolással. A nemzet és állam azonosságának másik korrekciója pedig a nemzetiségi kisebbségek létesítése, azaz a még nem asszimilált vagy nem asszimilálható más nemzetiségűek alárendelt helyzetbe taszítása, csekélyebb jogú állampolgárokká vagy puszta országglakosokká alacsonyítása.

Az eszméről alkotott fogalom íme erősebb a valóságnál. Még akkor is, ha a fogalom nem illik a valóságra, s arra csak engedményekkel, igazításokkal vagy erőszakkal alkalmazható: az ideál, az elérendő eszmény ő marad.

Ez a nemzetfogalom nem a mi nemzetünk körében alakult ki, hanem Nyugat-Európában, s ezért nyugati nemzetfogalomnak fogjuk nevezni. Nyugaton nagyjából meg is voltak kialakulásának feltételei, ha igazolása nem is. Hozzánk azonban egyszerű behozatalként került. A magyar nemzetfogalom egészen más-ként alakult, azoknak a történeti feltételeknek megfelelően, melyek közt a nemzet megszületett és élt, s melyek több pontban lényegesen eltérnek a nyugati nemzetek viszonyaitól. Ez a sajátos magyar nemzetfogalom azonban a XVIII. század végén egyszerre sutba került, a közvélemény azonmód átvette a nyugati nacionalizmus eszméjét, figyelmen kívül hagyva, a nyugatiak módjára, e nemzetfogalom és az országban uralkodó valóságos helyzet közt tátongó áthidalhatatlan ellentétet, holott ez hazánkban még mélyebb volt, mint a nyugati országokban. S abban is osztoztunk a nyugati nemzetek közvéleményével, hogy a valóságot reméltük a fogalomhoz idomítani az állam és a nyelv varázseréjében vetett vak hittel. Meg kell állapítanunk, hogy nem volt

nemzet Európában, melyben oly naivul és jóhiszemben élt volna ez a hit, mint a magyarban. Oly erős volt ez, hogy az erőszak minden intézményes eszközéről lemondtunk, és az asszimiláció vagy imperializmus hatalmaskodásának, túlkapasainak gyérből és közvetlenebb jeleit a világ egyetlen más táján sem lehetjük fel. Mi csak vallottuk és hirdettük a téves nacionalizmus elveit, s a belőlük vonható követelményeket, bízva abban, hogy vélt igazságuk magától elvégzi csodatevő munkáját. De elfogadtuk a nacionalizmust – kevés előrelátó bölcsünk intelmei ellenére is –, s osztoztunk a sorsban is, melyet az Európára zúdított. S osztoztunk oly mértékben, mint egyetlen más nemzet sem.

Mindnyájan tudjuk, mire kell gondolnunk. Ez a nacionalizmus és nemzetfogalom szülte azt, amit nemzetiségi kérdésnek nevez a politika és történelem, s ennek lett következménye nemzetünk mai állapota és helyzete. E sors nyilván utolért volna bennünket akkor is, ha mi magunk nem osztozunk a modern nyugati nacionalizmus felfogásában és törekvéseiben, mert erőnk elégtelen volt, kétszáz év vereszeteségei után, kivédésére. A sorsból nyilván nem óvott volna meg őseink oly bölcsessége sem, melynek hiányát csak racionalizmussal, de nem történelmi megértéssel kérhetnénk tőlük számon. Bár vigasztaló, hogy – mint látni fogjuk – voltak olyan bölcsseink is, akiknek példája csodaszámba megy a korszellem hallatlan erejével szemben. A közvélemény és politika azonban „haladta a korral”, s ki akarta alakítani egy oly nemzet államát, melyet ugyanaz a – vélelmezett, illetve asszimilációval pótolta – közös származás és nyelv köt össze szoros egységgé. Világos, hogy e nemzetállamot nem teremthette meg az országlakosok magukat közös származásúnak és egynyelvűnek valló 40–50 százaléka az országlakosok másik felével szemben, kik ugyancsak a származás és nyelv alapján hasonlóan önálló nemzeteknek tartották magukat, és nem kevésbé független, önálló államiságra törekedtek. Az asszimiláció ilyen viszonyok közt az öntudatos nacionalizmus e korszakában a legnagyobb erőszakkal sem sikerülhetett volna. Az asszimilálhatatlan népek állami együtt tartása pedig csakis két módon lett volna lehetséges. Vagy a nemzeti államról való lemondással, vagy erőszakkal. Az első mód olyan önfeláldozást és bölcsességet kívánt volna, mely szinte lélektanilag képtelenség abban a korszakban. Az erőszakkal pedig olyan hatalom, mellyel nemcsak a majdnem árnyéklétet tengető független magyar állam, de sokkal erősebbek sem rendelkeztek. Maradt tehát a nemzetállam és a harmincmillió magyar illúziója, a nyugati nacionalizmus eszméinek ártatlan és ártalmatlan hangoztatása. Pusztá hangoztatása, a belőle következő politikai tevékenység gyakorlati nélkül, tápot szolgáltatva így az erőszakos magyar nemzetpolitika vádjának, anélkül, hogy annak eredményeit élveztük volna.

Bármily keserves a megvallása, az igazság nem tűr önáltatást. S a nyugati nemzetfogalom alapján álló nacionalistának meddő dolog azt a másik keserves igazságot is takargatnia önmaga előtt, hogy amint az események éppen ennek a nemzetfogalomnak a logikus következményei voltak, a létrejött helyzeten e fogalom alapján segíteni nem lehet. Míg a nemzet, állam és nyelv azonosítása el nem tűnik a közvélekedésből, nem szűnik meg a nemzeti imperializmus és pusztító hatása sem.

A történetnek e keserű tanítása után annál csodálatosabb, hogy magyar közvéleményünk ma is zavartalan naivsággal ragaszkodik ehhez a behozott és egész ősi fejlődésével ellentétben álló nyugati nemzetfogalomhoz.

Mert mit jelent a magyarságra nézve az, ha a nemzet valóban a közös származású és nyelvű, egyazon hazában, egyazon államban élő népközösség, ennyi és nem több? Azt jelenti, hogy magyar nemzet nincs is. Ki marad itt közülünk, ha a származást vizsgáljuk? Milyen nemzetiségűek lesznek azok az idegen eredetű, idegen nevet viselő honfitársaink, kiknek esetleg anyanyelve sem a magyar volt, ereikben a keleti vérnek egy cseppje sincs, de nemcsak látható tanújelét adták nemzethűségüknek, hanem valóban magyaroknak érzik és tudják magukat, s nem tartoznak és nem is akarnak, sőt nem is tudnának már tartozni más nemzethez, ahhoz sem, melynek köréből egykor apáik kiszakadtak? S melyik nemzeté az az állam, melynek legfontosabb hatalmi pozíciói közül nem egyet ilyen idegen eredetű honfitársaink tartanak kezükben? Ki maradhat polgára egy „fajtiszta” magyar államnak? Vagy pedig: mindenki tagja lenne a magyar nemzetnek, aki az állam polgára és a nyelvét beszéli? Itt nyilvánvaló ellentmondás van. Még növekszik, ha felvetjük a kérdést – s e nemzetfogalom alapján fel is kell vetnünk –, hogy lemondunk hát azokról a nemzettársainkról, akik nem a magyar államnak a polgárai.

Papirosra rótt intézkedések, erővel vagy célszerűségi alapon megvont határok, a légbe elszálló beszéd idiómája, a porból vett és porrá váló test: ezek a semmiségek létesítenék valóban a nemzetet, ezt a csodálatos egységet és egyediséget, mely oly bámulatra méltóan egyesíti magában az egyetemes emberit és sajátyszerűt, s mit hű fiai egyenest az Isten kezéből földre bocsátottnak hisznek? Ha létébe vetett hittel, s a lét eltökélt akarásával valljuk, hogy *van* magyar nemzet, akkor nem fogadhatjuk el, hogy azt államiság, nyelv, föld és vér alkotják. Valami más, valami magasabb rendű erő hatalma teremti azt.

KÖNYVEKRŐL

MALKOVICS TIBOR

A mindennapok konzervativizmusán át

*Kísérlet a kritikai-baloldali gondolkodás
feje tetejéről a talpára állítására*

*Kiss Viktor: A baloldaliság „kísértetei”.
Új Mandátum Könyvkiadó, Bp., 2004.*

Roppant nehéz a recenzens dolga – s egyben borzalmasan könnyű is – egy olyan most megjelent könyv kapcsán írni, melynek közel négyesztendő munkálatait napról napra, hónapról hónapra, évről évre nyomon kísérte. Mi tagadás, Kiss Viktor hosszú évek óta nemcsak barát, de munkatárs is egyben. Mégis, talán ez a közvetlen, bensőséges viszony, a számos átbeszélgatett délután és éjszaka, ami feljogosít most arra, hogy frissen megjelent könyvéről ismertetést, bírálatot kanyarítsak.

Kiss Viktor a József Attila Tudományegyetem (azóta Szegedi Tudományegyetem) Bölcsészettudományi Karának kommunikáció-média, majd az Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE) Bölcsészettudományi Karának politikaelmélet szakos hallgatójaként szerzett diplomát. Azóta az ELTE-n oktat politikai filozófiai tárgyakat, illetve a Budapesti Corvinus Egyetem Politikatudományok Doktori Iskolájának ösztöndíjas hallgatója. Számos tanulmány és tucatnyi kritikai-publicisztikai cikk szerzője, aki nem volt rest komolyan venni egykori mentorai sugallatát, miszerint „nem a Himalája egerének, hanem a völgy elefántjának” a nadrágjába kell billenteni, ha valamit mondani akar az ember. Így némelykor kivívta azok rosszallását is, akik talán közelebb helyezkednek el hozzá a politikai paletta adott oldalán, mintsem ők azt gondolnák.

Kiss Viktor fiatal kora ellenére máris elsőkötetes szerző, sőt igazi „médiasztár”, a szó zszurnalisztákra vonatkoztatható értelmében. Többször „beolvasott” már a „damaszkuszi úton” egykor tolongóknak, a farizeusoknak, az önjelölt forradalmároknak, a félfordulatot tevőknek, és Eörsi István is a védelmébe vette egy reflexiójában, mert szerzőnk egy olyan renegát filozófusnak mondta meg a magáét, aki „A reneszánsz ember” című könyvet kétszer írta meg. Talán ezzel kapcsolatban írta könyvében e sorokat is: „[...]a legtöbb, a régióban honos értelmiségi, úgy véli, hogy Marx és/vagy Sztálin ellen kell harcot folytatnia, miközben a legfőbb ellenfél saját romanticizmusa volna” (14. o.).

Kiss Viktor jól látja könyvében, hogy régióinkban, Közép-Kelet-Európában a jakubinista populizmus egyik formája, a sztálinizmus tekinthető „döglött kutyának”, ám e marxizmust kifacsaró ideológia bukása nem jelentheti azt, hogy a marxi filozófiai rendszer is a „történelem szemétdombjára” került volna (mint ahogy a demokratikus átmenet időszakában azt sokan jósolgatták). Mára a „damaszkuszi szupersztrádává” vált úton többen felismerték, hogy a sztálinizmus és Marx között nemcsak lehet, hanem kell is választani, és talán ez eredményezi, hogy a marxi oeuvre gyakran avatatlan kezekbe kerül. Olyan kezekbe, akik a *Sein* és a *Sollen* problematikáját a „[...]mi kellett volna ahhoz, hogy másképpen történjen, s hogyan kellett volna történnie – annak nevében, hogy mit kell majd máshogy csinálni, hogy máshogy legyen majd és hogyan kell lennie” történelmietlen badarsággá alacsonyítják le.

Kiss Viktor könyvének kiindulópontja a Thoma László által témavezetett országos tudományos diákköri konferenciára (OTDK) készült dolgozat volt. Ez annak apropóján született, hogy néhányad magával – egy lakáson –, baráti körben „repülő szemináriumnak” nevezett, meglehetősen alapossággal vezetett forrásfeldolgozó órákon vett részt. Ha van ezeknek a találkozóknak üzenete, akkor az Kiss könyvében mindenképpen összefoglalást nyert úgy, hogy a szerző az '56-osok és '68-asok generációjával ellentétben a maga nemzedékének elgondolásait szegezi az egykor tárgyalt témákban. E generációkkal kacérkodó fiatalember – éppen sajátos történelmi helyzetéből és szerepéből kiindulva – állítja, hogy a történelmi *illúziókkal* szembe újra a *szükségyszerűséget* kell helyezni. A szerző könyvének talán ez az egyik legfontosabb mondanivalója, mivel a régióban „nyugati” módon való gondolkodásra valóban csak e nehezék elhagyása révén nyílik esély. Az illúziókkal szembeállított *szükségyszerűség* a műben a feje tetejéről a talpára állítja a kelet-európai kritikai-baloldali gondolkodást, a *van* párvá, immáron ismét a *kell*t lépteti elő, s nem a történelmietlen *mi lett volna, ha* kategóriát (vagyis az illúziót).

Az írásból kitűnik, hogy a könyv szerzőjének nem pusztán egyetemi professzorai, hanem szimbolikus értelemben olyan

emblemikus személyiségek is mentorai voltak, mint Karl Marx, Lukács György, a fiatal Heller Ágnes, Tókei Ferenc, Hermann István, de Ady Endre, Jászi Oszkár és Szabó Ervin is (és még sorolhatnám a neveket). A munka további érdeme, hogy mindezen sokszor egymással is felelő vélemények közt képes kompromisszumot teremteni. S talán néha ez a mindenkinek megfelelni akarás eredményezi, hogy a könyv mondandója az elemzési lehetőségek sokasága felé fut szét, több könyvre való gondolat sűrűsödik alig kétszáz oldalnyi terjedelemben.

Kiss Viktor könyve egy fiatal kutató pályájának mérföldköve, az „első könyv”, így nem lehet teljesen kiforrott munka. Sokkal inkább gondolatébresztő, vitaindító alkotás. Röpirat. Egy olyan mű, mely a szerző lehetséges jövőbeni kutatásainak irányvonalait körvonalazza. E mellett a „tetszhalott baloldalt” életre pofozó, az ontologikus megközelítések sajátosságait magában foglaló vállalkozás. Talán nem véletlenül. Ezzel ugyanis azt dörgöli a mai baloldal orra alá, mely minden korábbi progresszív kezdeményezés kiindulópontja volt egykor, miszerint: „soha többé nem szabad keresztülhazudnunk magunkat az igazsághoz!”

A kötet öt nagy tematikus egység problémáit járja körül. A problémafelvető rész szerteágazó elemzési lehetőségeit maga Kiss is érzi, s talán ezért szögezi le gyorsan, hogy a mű e „[...]felvetett kérdések sokaságából csupán egyre koncentrálhat” (9. o.). Már a bevezető fejezetből is kitűnik, mi a célja a könyv írójának: egy marxista „politológia” körvonalazása – nem tudásszociológiai –, hanem történelmi-filozófiai alapon felépítve. Szerinte ugyanis ez a szemléletmód szervezi magát a politikai gondolkodást is, illetve határozza meg annak történelmi teleologikus (ontologikus) mozzanatait. Ahogy a szerző írja: „[...]a mindenkori politikát [...]jellemezhetjük egy olyan aspektusból is, amely eddig elkerülte a politikai tudományok figyelmét. Eszerint a politikát mindenkor olyan rejtett, történelmi és társadalmi hatóerők, és körülmények determinálják, amelyek szükségszerűen létrehozzák a mindenkor[i] (a kiegészítés tőlem – M. T.) politika „második természetét”, vagyis azokat az öntudatlan szemléletmódokat, amelyek az adott cselekvés rejtet[t] (a kiegészítés tőlem – M. T.) vezérfonalává változnak. Éppen ezért kell letennünk arról, hogy a baloldal különböző korszakait és irányzatait »illúziók« (céljaik és hiteik) alapján csoportosítsuk.” (10. o.)

A bevezetőben helyet kapó, az új kelet-európai baloldal, kritikai baloldal helyzetét elemző rész igen elmésen teszi fel a magyar tudománytörténetben eddig oly sokszor megfogalmazott kérdést: lehetséges-e ebben a régióban „nyugati” módon gondolkodni? A szerző válasza, hogy e kérdésre csak a legnagyobb elmék *tudtak* és *mertek* e régióban igennel felelni. Tudni és merni, Kelet-Európában néha külön-külön, néha együtt járó tényezők, mert nem elég egy kérdésre válaszolni merni, tudni is

kell a válasz kifejtésének mikéntjét. Ez pedig kevesek kiváltsága. A mai hazai kritikai baloldal esetében talán ez eredményezi, hogy néhány történelemtudományi vagy közgazdaságtudományi (szaktudományi) stb. kísérlet kivételével, a válaszok mennyiségére nem, „mindössze” a minőségükre lehet panaszkodni. A könyvkiadás ma tömegesen lát el bennünket kritikai-baloldali válaszkísérletekkel, ám azok színvonala legtöbbször a „dögunalom”, illetve az „ahistorikus történetiség” határán billegve talál irreális választ a „kelet-európai nyomorúságból” való kilábalásra. Az említett cselekvési-gondolkodási attitűdökkel kapcsolatban Kiss szerint: „[...]nem az a probléma, hogy nagyszerűen beilleszthető egy analógiás történelmi sorozatba, amely Robespierre-től Banquin, a bolsevizmuson át a mai »bolsevizáló lelkekig« vezet. Nem az a valódi veszély benne, hogy akármelyik letűnt balsikerű kísérlet történelmi restaurációjához vezethet. Annál is inkább sem, mivel a mai kor »kritikai értelmiségének« nagy része ezen konkrét formákat teljes egészében elveti.” (13–14. o.) A baj, hogy a baloldali-kritikai értelmiség alighanem újra kiszajátítja a „célkitűző szerepét” a történelemben, újra kiosztja a maga számára az „élcsapat” funkcióját, csak más időben és más körülmények között. Ez a legnagyobb veszély manapság, hiszen a kelet-európai entellektüelek lelkiismeret-furdalásos és „romantikus utópizmustól” sem mentes pszichéje, egy ideje már elkezdte ezt az utat járni, talán *nem tudják, de teszik* alapon, a „nemzetközi civil társadalmat” és a nemzetközi szociáldemokráciát használva védőpajzsként. Még olyanok is, akik eddig csak a „civil társadalom” keretén belül gondolták politikai céljaik megvalósítást, ők is pártalapításon törik a fejüket. Ilyen szempontból a legbölcsebbek, akik passzív rezisztenciába vonulnak, és esetleg csendes Kasszandraként hallatják néha-néha a hangjukat.

Kiss Viktor a „baloldaliság bölcsőit” is ismerteti, a „szociáldemokrácia és a marxizmus” történelmi és mai viszonyát, a „létező” kapitalizmus, a „létező” szocializmus és az „új revizionizmus” kérdésköreit tárgyalja a következőkben. Mind megannyi fontos, kikerülhetetlen téma manapság.

Az utolsó fejezet mintegy összegzése a könyv teljes mondani-valójának, a felvetett témák vizsgálati eredményeinek. A *kísérletek anatómiája* című rész kulcsfejezet, amely a „marxizmus harmadik reneszánsza” szellemében ígéri a kapitalizmus jövőbeni felbomlását. Ennek az ígéretnek az alapja a szerző által is alkalmazott teleologikus (lényegében ontologikus) történelem-felfogás, amely Tőkei Ferenc nézete alapján leszögezi: „[...]mindhárom kapitalizmus előtti forma felbomlása saját újratermelésének eredménye volt, elvileg a kapitalizmus is önmagát bomlasztja kezdettől fogva, s ebben az értelemben önmagát fogja végül megszüntetni. [...]Ez az ellentmondás odáig juthat, hogy a szocializmus erőitől eltekintve is a kapitalizmus

összeomolhat, vagy agóniába süllyedhet.” (139. o.) Tőkei tálalásában ez a tulajdonképpeni praxisfilozófia, mely az előre nem láthatót egyszersmind szükségszerűvé is teszi. Ezt a „politikát” Kiss Viktor rögtön három mozzanatra osztja, mely aszerint kategorizálódik, hogy az a tömegeket mennyire, milyen módon és milyen formában ragadja meg. Ilyen értelemben a szerző teljesen helyesen állapítja meg, hogy a végcél igenlése mint döntő tény mellett, mindig a lehetőségekhez alkalmazkodva, de mindig csak ilyen értelemben tehető fel a kérdés.

A végcél Kiss álláspontja tükrében sem valamiféle eszményként jelenik meg, amelyhez a valóságot hozzá kell/lehet igazítani. Ellenkezőleg, mint írja: „[...]a mindenkori társadalmi állások sokfélesége, bonyolultsága és egyáltalán épp így léte adja meg azokat a tényeket és lehetőségeket, amelyek a tőkés termelési mód összeomlásának pillanatában és az azt követő szituációban egy új fejezet alapjává változhatnak majd. A történelem a jelenből nézve mindig alternatívák láncolata: a kapitalizmus össze fog omlani, de hogy hogyan, mikor, milyen körülmények közt és hogy mi következik utána, az a valóságos praxis utolsó szava.” (140. o.)

A 19. század derekától, 1848 után a szocializmus kérdése konkrét tervekben nem öltött alakot, nem is ölthetett, hiszen akkorra bebizonyosodott, hogy a kapitalizmus mint a szocializmus ellentétes forma megkerülhetetlen a fejlődés szempontjából. A szocializmus gyors beköszöntével talán a 20. század elejének – első világháborút követő – forradalmi légköre ígérte a legkecsegtetőbb választ. Azonban e felelet hamis jellege felől azóta nem lehetnek kétségeink. Kiss Viktor merészen emeli ki érvelésében, hogy a vita, miszerint Marx helyesen ítélte-e meg, hogy a kapitalizmust csak a szocializmus követheti, nem tartozik a könyv szűken értelmezett vizsgálódásai közé. (Mint ahogy az sem, hogy a szocialista kísérletet ne követhetné esetleg úgy a kapitalizmus, hogy az emberiség igazi történelmének kezdete felől ne legyenek kétségeink.)

Éppen Marx analitikus módszerét kell megérteni ahhoz, hogy lássuk a szerző által használt teleologikus (ontologikus) történelemfelfogás hogyan eredményezi a politikai praxist. Ezt ő a következőképpen magyarázza: „[...]az egyéni alternatívák véletlenszerűek, a történelmi szükségszerűségek azonban mindig konkrétak, de csak utólagosan alternatíva mentesek. Ennek talán legaktuálisabb sarokpontja az erkölcs kérdésére adott marxi válasz. Marx [...]kiemeli: ha azokat az elméleteket, amelyek valamely morális alapállásból kísérlik meg a világot megjavítani, vagy azokat, amelyek a történelmi igazság felismerése nevében cselekszenek, a gyakorlatra vetítjük, az eredmény nem lehet más, mint hogy morál néne prédikál.” (140. o.)

Kiss Viktor a kelet-európai értelmiség „hamis tudatosságának” tárgyában tesz végezetül néhány megjegyzést. Kritikájá-

nak alanyait a szerző három kategóriába sorolja. Elsőként a *kispolgári baloldal* „humanizmusát” bírálja, melynek alapja a „polgári értelmiség” lelkiismeret-furdalása és kiábrándultsága a kapitalizmusból. E „humanizmus” hatására válnak a „baloldal klasszikusai” örökzölddé e csoport tagjai körében valódi bestsellerekké. (Persze az is előfordulhat, hogy e kiábrándultság következtében egyesek elkötelezett antimarxistává vagy anti-kommunistává lesznek.)

A másik kritizált fogalomkör a *posztbolsevizmus*, amely a kelet-európai rendszerváltásokat követő gondolkodási struktúráként, a lenini bolsevizmus módosulása folytán jött létre. A szerző szerint a kelet-európai értelmiség szocializációja révén spon-tán módon fordul vissza a bolsevik gyökerekhez, és bár látszólag tanult a szovjet fejlődés történelmi hibáiból, ámde az igazság az, hogy semmit sem tanult, és semmit sem felejtett a történetekből. Ahogy a szerző ezzel kapcsolatban megjegyzi: „*Ma már elméleti közhelyszámba megy, hogy a társadalmi-történelmi jelenségeket nem lehet közvetlenül a történelmi folyamatra vetíteni, nem lehet a lenini élcsapat módjára a fejlődés beteljesítőjének szerepéből kiindulni, mert ez – a világtörténelmileg pozitív morális szerepet virtualizálja – valóban amorális, vagy immorális mozgalmakat hozhat csak létre.*” (153. o.) A kritikai-baloldali értelmiség jó részének cselekedetei viszont, mintha ennek az elméleti közhelynek a cáfolatát adnák.

Kiss Viktor jól látja, hogy a posztbolsevik gondolkodás a jelen és a történelmi végcél közti időskálát – a saját történelmi tapasztalatai folytán – megszakítja. Szerinte: „*[...]a tendenciák elemzése így a semmibe lóg, s nem vezethető le belőlük közvetlenül a történelmi értelemben vett kiteljesedés. Ebben a megváltozott szerkezetben általában a moralizálás eszközehez nyúlik az eszmerendszer, a kapitalizmus történelmi tendenciáit csak a közeljövőig vezeti tovább, s erre a belátható negatív végre hivatkozva erkölcsi-politikai aktivizmust követel.*” Ez persze a könyv írója szerint az elmélet átlagszínvonalának csökkenésével járhat együtt és a valóságtól eltávolodó gondolatok, mozgalmak vagy feltételezett mozgalmak apologetikájába vezethet.

A harmadik kategóriába Kiss Viktor a „*donquijote-izmust*” sorolja. Ez a magatartás a rendszerváltást követően régióinkban is megjelent követendő és kívánatos értelmiségi szerepfelfogás következménye. Véleménye az, hogy az eddig ismertetett magatartásokkal együtt a „*donquijote-izmus*” szintén öntudatlanul megszületett gondolkodási attitűd, ezért nem a tudatosság szintjén jön létre, s nem kimondottan pozitív hatású. Természetesen Kissnek bizonyos szempontból igaza van, ám a recenzió írójának az a véleménye, hogy mindhárom kategória szempontjából megjelenhet a tudatosság is mint részelem a szerepek kiválogatódása során, bár tagadhatatlan, bizonyos esetekben az öntudatlan elem kerülhet túlsúlyba. Ezzel összefüggés-

ben, az sem pontos meghatározás e részben, hogy a szerepek lényegüket tekintve ne lennének olykor „*kimondottan pozitív hatásúak*”. Ezek ugyanis a maguk helyén és idején mint partikularitások mindhárom esetben lehetnek akár pozitív tartalmúak is. Ha ez nem így lenne, akkor a nembeli élet kerülne szembe a partikularitással, amelyet nem gondolhat komolyan a szerző. Lukács György idetartozó megállapítása szerint: „*az emberi partikularitásnak és szükségképpeni meghaladásának összetartozása és ellentmondásossága az élet [...] elemei ténye.*” A feladatnak e szerint a „mindennapok konzervativizmusának” meghaladása kell hogy legyen az értelme. A partikularitás tehát lehet pozitív tartalmú is, ha a „hely” valóban előremutató törekvéseit erősíti. Gondoljunk csak egy kis ország szellemi kapacitásának nemzetközi bemutatására, mely példa követendő magatartásmintákat gerjeszthet a közgondolkodásban, és rejtett energiákat is felszabadíthat a mindennapi élet gondjaiba belefásult emberekben. A partikularitás utakat mutathat fel a privátszférából a közösségi lét felé tartó törekvésekben, a kisebb közösségeket összekapcsolhatja a nagyobbakkal, a nemzetet Európával, Európát pedig az egész világgal. Egyszóval a partikularitásokat a nembeliséggel, és így maga a kategória értéktelentő életre is serkenthet. A „*donquijote-izmus*” lehet tudatos szerepfelfogás, még ha partikuláris is, sőt pozitív hatást ugyancsak eredményezhet. Az viszont igaz, hogy e szerepfelfogás soha nem állt messze a kelet-európai értelmiség lelkiületétől.

Megint csak figyelemfelkeltő Kiss azon megállapítása is, hogy e szerep „*[a] rendszerváltás után [...] jegy merőben új elemmel gazdagodott: minden tekintetben elvesztette közösségi jegyeit, s ezt az individualizmus valamely sajátos megközelítési módja váltotta föl. A polgári kor korábbi Cervantes-hősei még leginkább kirívó esetekben is valamely közösség nevében léptek fel, hogy azután a börtönfalak közül az igazságot világgá repítő lángelme a munkásmozgalom és az egész baloldal emblematikus figurájává válhassék.*” (158. o.) A közösséggel való kapcsolat korábban tényleg jellemezte a cervantesi hőseket (ma alig) még akkor is, ha az adott közösség csak elvétve létezett vagy igen marginálisnak volt nevezhető. Hiszen a szerep lényege nem az volt, hogy a közösség reális politikai súlyát bemutassa, hanem az, hogy a jövőbeni történelmi küldetésére felhívja a figyelmet. Érezhető, hogy Kiss ezt a mozzanatot hiányolja a rendszerváltást követő Don Quijote-kból, pedig a demokratikus átmenetek után, ha egységes osztályérdeket nem is lehetne felvállalni (és nem is lenne szerencsés, erre figyelmeztet a 20. század kelet-európai történelme), de bizonyos társadalmi csoportok közös, egybehangzó részérdekeit mindenképpen. Korunk Don Quijote-ja így magányos harcosává válik, aki nem csapatjátékos, és egyelőre nem is tud azzá válni. Sőt, ha egy rendszerkritikai mozgalom tagja lesz, hajlandó „*[...] feladni a hata-*

lomhoz fűződő illúzióit, de nem képes saját szerepfelfogásától megszabadulni” (158. o.).

A szerző – szinte politikai pszichológusként – mutatja be, hogy e szerepfelfogásnak az elmúlt másfél évtizedben három jellegzetes ideológiai megjelenési formájával találkozhattunk. Egyrészt azzal, amelyik az *anarchizmus irányába veszi az útját*, legvulgárisabb felismeréseként saját ideológiai követelményeinek, hiszen szerepe egyfajta magas legitimitást eredményezhet a történelmi igazság képzetével párosulva. Másodsorban azzal, amely könnyedén talált utat az *egzisztencializmus* irányába, s szempontjából a világba vetettség és az igazság egyedüli tudása jelenthet politikai státust, amely felfogás romanticizmusa a hagyományos értelmiségi szerepek iránt érzett nosztalgiát sem mellőzi. Harmadrészt pedig egy „újfajta” *szociálreformizmussal* találkozhatunk, amely bár önmaga nem kezdeményez kollektív akció(ka)t, de nem is vesz részt ilyenben, megtartja magának a kritikus, az útkijelölő szerepét, illetve meghatározza azokat a célokat, amelyekért egy megfelelő politikának harcolnia kell. Mindhárom altípus legnagyobb hibája – mondja a szerző –, hogy szerepeik révén éppen a hiteles mozgalomba való bekapcsolódás lehetősége vész el.

Kiss Viktor könyve sokak számára nem lesz népszerű olvasmány. Bár összességében érdekes tudományos írásmű, amelytől az sem idegen, hogy – akarva-akaratlanul – olykor mosolyt csaljon az olvasó arcára. Nem feltételezzük, hogy önelégültség okán, de bekerültek a szövegbe olyan mondatok, amelyek közül az egyik így hangzik: „[e]gy mai Hegellel szólva (sic! – M. T.): a »baloldaliság kísérteteit« idézzük meg, hogy a hajnal végérvényesen szétzavarja őket[...]”, amikor a mű maga is a *Baloldaliság kísértetei* címet viseli. Egy másik helyen pedig, ahol a szerző a kelet-európai elmélkedés tradícióit kritizálja, s a „nyugati” módon való gondolkodás mellett érvel, így ír: „[e]zrekre a kérdésekre csak legnagyobb elménk (sic! – M. T.) [...]mertek és tudtak igennel felelni.” Mivel Kiss is „igennel” felel az európai gondolkodás alternatívájára, e sorok tükrében magát sem felejtí ki a „legnagyobb elmék” közül. Talán e humorosnak tűnő elemeket egy még tudatosabb szerkesztéssel ki lehetett volna küszöbölni.

Ezeknél a hibáknál nagyobb problémát jelent, hogy a szövegben szemet szúr a betűk és írásjelek tömeges hiánya, mely mindenképpen a szerkesztők (a korrektor?) hanyag munkájának vagy hozzá nem értésének az eredménye. A könyv kézbevételekor e figyelmetlenség meglehetősen igénybe veszi az olvasó türelmét. (Megjegyzem, hogy a könyv megjelenését támogatók sincsenek feltüntetve.)

Mindeme egyenetlenségek ellenére a mű tagadhatatlan érdeme, hogy a sztálini időkben értelmetlennek bélyegzett lételméleti (ontológiai) kutatások, amelyek ma is alárendelt szerephez

jutnak az ismeretelméleti (gnoszeológiai) vizsgálatokkal szemben, visszakerülnek az őket megillető helyre. A mű tehát az ontológiaellenes gnosszeológiai egyoldalúságban – amely torzulást Lukács György a Galilei-perig (a metafizika és a gnoszeológia különválásáig), illetve a polgári filozófiáig vezetett vissza – szinte unicumként hathat, mint egy olyan munka, mely a marxista ontológiai kutatások létjogosultságát demonstrálja. Átala ismét hihetővé válik, hogy a kategóriák, az alapfogalmak csak akkor lehetnek igazán jók, ha a lét valóságos törvényszerűségeit írják le, tükrözik vissza. Ez persze nem jelenti azt, hogy a kategóriák örökérvényűek lennének, hiszen a lét maga is folyamatosan változik, a kategóriáknak pedig éppen ezt a mozgást kell visszaadniuk.

És ha már az alapfogalmaknál tartok, egy újabb hibára is felhívnam a figyelmet, amely szoros kapcsolatban van a kategóriák nem örökérvényűségével. Az írásba ugyanis becsúszott egy olyan mondat, amely mögött ugyan sejti az olvasó az elmondani szándékozott tartalmat, de önmagában nem pontosan adja vissza a valóságot. A kapitalizmus mellett szereplő *szélsőjobboldal* kategóriájáról van szó, mely a következő szöveggörnyezetben helyezkedik el: „[a] mai kapitalizmus egészen új jelensége, hogy a szélsőjobbaldalt megszegyenítő módon ugrasztja egymásnak a különböző nemzetek dolgozó tömegeit” (7. o.).

A magunk értelmezésében a szerző helytelenül használja e helyütt a szélsőjobboldal fogalmát, még ha a legfőbb mondanivaló a kapitalizmus bírálata is. Hiszen még a történelmi szélsőjobb sem óhajtotta – legalábbis saját társadalmán belül – a konszolidáció közepette a tömegek egészét egymásnak ugrasztani, elég volt számára a rasszizmus, az antiszemitizmus és az anti-kommunizmus stb. eszközeinek bevetése bizonyos nemzeti és etnikai kisebbségek esetében, illetve a szabadpiac korlátozása. Ha a német nemzetiszocializmust vesszük példaként, számára néha előnyösebb volt a társadalmi konszenzus fenntartása érdekében – akár a maga belső – ellenzéke létezéséről sem tudomást venni. Hitler utasítására pedig a korábbi kommunistákat gyorsított eljárásban vették fel a Nemzetiszocialista Német Munkáspártba (NSDAP), sőt a germánság kicsiny elitjének vezetésével, valamint a faji hierarchiának megfelelően egész Európa területén egyesíteni kívánta az ott élő német etnikumot is. E törekvések és célok a tömegek „egymásnak ugrasztása” után logikusan nem lehettek volna elérhetőek.

A mai politikai realitásokat figyelembe véve a jelentéktelen súlyú, marginális szélsőjobbaldalnál fontosabb lett volna a *jobbaldali populizmus* megnövekedett jelentőségét emlegetni, felhívni rá a figyelmet. Célzerű lett volna a mai helyzet említésekor e kategóriát alkalmazni. Mert nagyon úgy néz ki a helyzet, hogy a második világháború előtt és után létrejött szélsőjobbaldali mozgalmak „szalonképtelensége”, történelmi ballasztjai

Auschwitzot követően, más történelmi szituációban, a polgári demokráciák toleranciája szempontjából egy olyan demokratikus minimum létrejöttét eredményezte, mely hatására nemcsak a politikai elszigeteltségből, jelentéktelenségből nem tudnak e mozgalmak többé előtörni (koalícióképtelenségük miatt kormányzati tényezővé sem képesek válni Európában), hanem egyes akcióik még a legitim jobboldali és baloldali erőket is összefogásra készíti (és készítette), alkalomadtán. [A szélsőjobb-oldallal való közös fellépésnek egyik illusztris példája lett hazánkban a Népszava által szervezett, „újnyilasok” elleni tüntetés a Terror Háza előtt (de joggal hihetjük, hogy Nyugat-Európa tekintetében is folytathatnánk még a felsorolást).]

Azért is rossz Kiss interpretációjában a szélsőjobb említése, mert annak politikai súlytalansága azt a vélekedést erősíti, hogy egy szélsőjobb oldali rezsim a demokratikus államok közösségében ma elszigetelődne, s a polgárság egyetlen mérvadó része sem támogatná egy ilyen mozgalom hatalomra kerülését. A polgárság alapvető érdekei ma egészen mások, amelyeket jobban kifejez a gyáriparosok által is finanszírozott szlogen: a „*Be a külföldiekkel!*”

A szélsőjobb egykori és mai formája tehát egészen más. Ha egykor valóság lehetett annak rémképével riogatni, mára irreális veszéllyé vált. Napjaink eseményeinek leírásakor fontosabb lett volna a jobboldali populizmus veszélyeire irányítani a figyelmet, hiszen a legtöbb európai országban a mai „modern” jobboldali populizmus az értelmiség és az ifjúsági szubkultúrák közvetítésével telepszik rá azokra a „régie ideológiai maradványokra” (lásd antiszemitizmus), melyek régióinkban az állampárti időszak alatt is „bennmaradtak” a köztudatban, de amelyek következményeivel a jelenkori nemzedékek már nem (vagy csak részlegesen) szembesülhettek a valóságban.

A mai tendencia, hogy a jobboldali populizmus nem egy esetben a „régie forma elemeit” a tömegkultúrába (pl. könnyűzene) „becsomagolva” változtatja kelendő „árucikké”, mely hatására a neopopulizmus az európai polgári demokráciák gyakorlatában hatékonyabbnak bizonyul – az elmúlt évek politikai diskurzusaiban – a szélsőjobb oldalnál (amely persze nem egy esetben frakcióként megbúvik annak berkein belül), sikeres a „tömegek egymásnak ugrasztásában” is, és minden eddiginél eredményesebb a politikai posztok és pozíciók megszerzésében. (Ez a tény okozza, hogy a szélsőjobb oldali ifjúsági szubkultúrákból „kiöregedők” a jobboldali populisták pártokon és mozgalmakon belül folytatják tovább politikai „karrierjüket”.)

A legszembetűnőbb különbség ma szélsőjobb és jobboldali populizmus között az, hogy utóbbi megszabadult a történelmi szélsőjobb nyomasztó terhétől, hiszen egyszerűen mindent a régi forma nyakába varrt, másrészt egy rugalmas, politikai stratégiára sikerült átnyergelnie, amelynek verbális radikalizmusa – a

szimbolikus politizálással együtt – a politikai marketing modern módszereivel megtámogatva viszi a – nem egy esetben csak rejtett módon megőrzött – „rég” üzenet tartalmát a választók elé. Karizmatikus politikusai a sajtótájékoztatókon, a politikai show-műsorokban és természetesen híveik körében is egyaránt magabiztosabban mozognak, és az új politikusi generáció, így a vállalkozói politizálás iskolapéldájává léphetett elő. Gondolkodásuk bármennyire rokon a történelmi előképekkel, még az azonosság látszatát is igyekszik elkerülni velük kapcsolatban. Ez sikerük titka, s ez veszélyük lényege. Bár a határok megvonása nagyon nehéz a jobboldali populizmus, valamint a szélsőjobb között, de szükséges, mert míg utóbbi rendre az utcára viszi a politikát, gyakran nyílt erőszakkal lép fel és felrúgja a jogállamiság elveit; utóbbi, ha demonstrál is, ám kerüli az alkotmányellenes eszközöket. Egyszóval „szalonképes” kíván maradni.

Úgy néz ki tehát, hogy a társadalmi konfliktusok valódi helyszínei az utcáról a politikai színpadra helyeződtek át, ezért nincs a szélsőjobb hatalomra kerülésére Európában ma reális esély, és ezért is oly figyelmeztető a neopopulista előretörés. E pártok és mozgalmak programatikus radikalizmusukkal és populista vonzerejükkel hirdetik a társadalmi, gazdasági és kulturális viszonyok megváltoztatását, valamint néhol a demokratikus konszenzus semmibe vevését is. Az egyes országok specifikus problémái mellett a jóléti államot, a multikulturális társadalmat, a transznacionális tőkét, a nemzetközi pénzvilágot és a brüsszeli EU-bürokráciát támadják hevesen.

A jobboldali populizmust manapság az érvelés egy struktúrájaként, politikai stílusként és stratégiaként, valamint ideológiaként tartják számon. Azért annyira veszélyes, mert érvrendszerre az egyszerű emberek józanságába vetett hitének hangsúlyozásán alapul, azon, hogy a legösszetettebb problémákra is léteznek egyszerű megoldások, ám az egyszerű emberek – minden morális felsőbbrendűségük és velük született bölcsességük ellenére – mégsem hallathatják a szavukat. A populista stratégia legfontosabb pillérei az egyszerű emberek elnyomott véleménye, követelései és érzései mellett való kiállás, valamint világos ellenségképek kijelölése lettek. A populizmus alapelemei a fennálló társadalmi-gazdasági és szociálpolitikai rendszer erőteljes elutasításán (mivel az a többség érdekei helyett csupán a kiválasztott kevesek javát szolgálja), valamint egy valódi demokrácia és egyenlőség kiemelt követelésén (mely az alapvető érdekek harmóniájának hitén) nyugszik. Legfontosabb sajátosságai továbbá a népharag mobilizálása, melynek kitüntetett célpontjai a bevett pártok és a „politikuskok osztálya” mellett a bevándorlók, a menekültek és a nemzeti kisebbségek csoportjai. Ez a „kínálat” persze országról országra változhat, azonban a kétely állandó: a politikai szótárunkban használt „szlogenek és

címkék” valóságos politikai-ideológiai meggyőződést tükröznek-e, vagy csak a mandátummaximálás eszközeként jelennek meg.

A legsikeresebb neopopulista pártok és mozgalmak az adócsökkentés, az ipari és mezőgazdasági támogatások beszüntetése, az egyes szektorokra költött pénzek csökkentése, valamint a széles körű privatizáció köré szerveződnek, és emiatt lépnek fel a kisebbségek támogatását célzó programokkal szemben is. A társadalmi követelések és a „valódi demokrácia” egyedüli képviselőiként a polgári demokrácia hiányosságainak ellensúlyozása érdekében különféle népszavazások és referendumok szószólóiként jelennek meg. E törekvések hátterében az állam szerepének korlátozása áll, hogy ezáltal fosszák meg a politikai pártokat és a politikai osztályt erőforrásaiktól. Némelyek manapság a „gazdasági nacionalizmus” jelszavával igyekeznek nyugtalanságot szítani, s ez új célpontokat is kínál az elégedetlenkedőknek, a nemzetközi pénzpiacok bankárai, tőkései és bürokratai személyében.

A legfőbb céltáblák mégis a bevándorlók, hiszen a migráció még ideálisabb ürügyet teremt az indulatok kiaknázására. A jobboldali populizmus retorikájában a jövevények elveszik a munkalehetőségeket, leszorítják a béreket, kimerítik a szociális struktúrákat, felhajtják az ingatlanárakat és a fogadó ország gazdasági függetlenségét veszélyeztetik. Korunk populistái nem fizikai megsemmisítésüket tűzik ki egyik lehetséges célként ezeknek a társadalmi szereplőknek, hanem megregulázásukat, távozásra kényszerítésüket, hiszen etnocentrista ideológiájuk szerint minden kultúra jó, ha az a maga helyén, tehát távol marad az adott közösségtől. Érvelésük szerint e cél elérésével, a „nem nemzeti” elemek távoltartásával megszűnik az a veszély, amely a kulturális örökség védelmét vagy egyesek szerint a kialakuló európai identitást fenyegeti.

A jobboldali populisták tehát hatékonyabban képesek a szélsőjobboldalnál kiaknázni – a rendszer alapvető működésének tényleges megváltoztatási szándéka nélkül – a bevándorlással kapcsolatos nacionalista érzelmeket a menekültek befogadásának korlátozása vagy teljes megszüntetése programjával, amely nagy szerephez jut e pártok és mozgalmak verbális célkitűzéseiben, s amely az említett gazdasági nacionalizmussal együtt különösen hatékony stratégiának bizonyul. A leírtakból kitűnik, hogy bár a szélsőjobboldal és a neopopulizmus közötti határok néha igen elmosódtak, ám a kategóriákat mindenképpen meg kell különböztetnünk egymástól. Mindezek ellenére Kiss Viktor könyve érdekes kísérlet a kelet-európai baloldali-kritikai gondolkodás helyreállítására, s a szerző valóban mer „nyugati” módon választ találni a feltett kérdésekre.

Talán nem véletlen az sem, hogy a könyv utolsó sora így szól: „*Kísértet járja be Európát...*”. A kötet úgy fejeződik be, ahogy a

forradalmi hangvételű Kommunista Kiáltvány kezdődik, így a könyv utolsó sora is rámutat egy olyan alternatívára, mely a választható értelmiségi szerepek között nem csak a tudomány elefántcsonttoronyába való bezárkózást vagy az értelmetlen aktuálpolitikai aktivizmust képzei el.

SZABÓ GÁBOR

Cowboyok egy űrhajóban?

(Boda Zsolt: Globális ökopolitika.

Bp., Helikon, 2004.)

„A technikai civilizáció szembeszökő sikerei elfedték életfenntartó környezetünk jelentős megromlásának képét.”
(László Ervin)

„A zöld mozgalom azért jött, hogy maradjon.”
(Johan Galtung)

Kenneth Boulding a gazdasági etika egyik nagy klasszikusa dolgozta ki a modern tőkés gazdaság egyik alapvetőnek tekinthető kritikáját a „cowboyok egy űrhajóban” elnevezésű modelljében. A *The Economics of the Coming Spaceship Earth* (kb. A közelgő Föld űrhajó közgazdaságtana) című művében amellet érvel, hogy a növekedésorientált, kizárólag a profitmaximálás érdekét követő tőkés gazdaság fenntarthatatlan.¹ Ennek oka elsősorban az, hogy a gazdasági szempontból hasznosítható erőforrások mennyisége korlátozott. A növekedésre épülő gazdasági modell hiába fokozza a nyersanyagok és az energiaforrások felhasználásának hatékonyságát, végső soron a növekedés fenntartásához ezeknek egyre nagyobb bőségére van szükség. Hasonló ez ahhoz, amikor az amerikai prérin a cowboyok folyamatosan újabb és újabb területeket vontak be gazdálkodásukba, és abban bíztak, hogy a lelegettetett területek után mindig lesz nyugatabbra egy újabb lelegetésre alkalmas terület. A cowboy gazdasági magatartásának lényege tehát a korlátlan erőforrások létébe vetett hit. Ennek ellentéte az űrhajós gazdasági megfontolása, aki kénytelen az űrben eltöltendő idejére tervezni az erőforrások felhasználását, és a rendelkezésére álló készleteket beosztá-

ni. A huszadik század utolsó harmadára Boulding szerint a Föld egyértelműen „megtelt” a gazdasági ember magatartásának következtében, azaz úrhajóvá vált, ahol nyilvánvaló a rendelkezésre álló erőforrások és nyersanyagok mennyiségének, valamint a Föld szennyezést befogadó képességének a korlátozottsága. A jelenlegi energiafelhasználás, a természetes erőforrások kizsákmányolása tulajdonképpen egy véges készlet mohó, a jövő generációk érdekeit figyelmen kívül hagyó rendszert tükröz. A termelés és a szolgáltatások volumenének folyamatos növelése a gazdaság kimeneti oldalán olyan externális hatásokat erősít, aminek a (hosszú távú) kockázatai nem foglalhatók a hagyományos közgazdaságtan költség-haszon kalkulációiba. Hogyan jutottunk el (eljutottunk-e egyáltalán?) annak felismeréséig, hogy nem tartható fenn az, hogy „cowboyként” éljünk egy úrhajóvá lett világban, és mi lehet a megfelelő terápia erre a komplex problémára? Ezeknek a kérdéseknek a vizsgálatára vállalkozik Boda Zsolt régi hiányt pótló könyve.

Sem a hazai intellektuális szférában, sem a hazai politikai szférában (közbeszédben) nincs jelen kellő súllyal a zöld gondolat. Éppen a hazai zöldek köreiből fogalmazódott meg hangsúlyozottan az a nagyon megfontolandó igény, hogy a technokrata és a populista stílusú politizálás iszabpírkózásának zaja ne nyomja el teljesen a jelenlegi politikai *establishment*től bölcs távolságot tartó alternatív hangokat. A hazai politikai életből hiányzik egy hiteles zöld párt, az intellektuális szféra alternatív gondolkodóinak fórumai pedig meglehetősen szűkösek ahhoz, hogy a szélesebb közönséghez eljussanak. A Zöld Akadémia egy szép kísérlet volt, egyes egyetemek előadótermeiben itt-ott az országban az alternatív gazdaságtanról és az alternatív politikáról lehet hallgatni stúdiómozgásokat. E sorok írója is próbálja kivenni a részét ebből a feladatból.

Magyar nyelven először Papp Zsolt, Sükösd Miklós, Szabó Máté publikáltak a nyolcvanas években a nyugati alternatív mozgalmakról. Jelentős impulzust adott az alternatív közgazdaságtan hazai népszerűsítésének a gazdasági-üzleti etikai stúdiómozgások megjelenése a felsőoktatásban. Úttörő szerepet játszott ebben a budapesti Gazdaságetikai Központ létrejötte,² amelynek Boda Zsolt is munkatársa, valamint például a Pécsi Egyetem Közgazdaságtudományi Karán megkezdett üzleti etikai oktatás. Nagy hullámokat vert értelmiségi körökben David C. Korten „Tőkés társaságok világuralma” című könyvének megjelenése, melyben radikális ökológiai alapú globalizációkritikát fogalmazott meg. A mű itthon sajnálatos módon elsősorban csak olyan orgánokban nyert kedvező fogadtatást, melyek szemléletében gyakran a demagóg piac- és liberalizmusellenesség dominált. Boda Zsolt könyvében ezzel szemben a szabad piac és a gazdasági globalizáció ökológiai kritikájának rendkívül árnyalt, mértéktartó elemzését olvashatjuk. Talán

ezért lehet, hogy nem lesz túlzottan népszerű a globalizáció jelenlegi trendjei mögött (zsidó) összeesküvést sejtető szélsőjobb-oldali körökben, és azt hiszem, ez igazán előnyére válik. Meglepő volt ugyanis, hogy a kilencvenes évek második felétől a globalizációkritikus hangokat milyen hangosan hallottuk erről az oldalról, és a multinacionális társaságok diabolizálásában, a multikulturalizmus elvetésében, a lokalitás elvének a renacionalizálással való azonosításában önmagát nemzeti radikalizmusnak nevező erő milyen sok gondolatot ellopott a zöld alternatíva forrásvidékeiről, hogy aztán azokat áhangszerelje saját közönsége igényeinek megfelelően. A baloldali globalizációkritikus értelmiség csak később, leginkább az *Eszmélet* című folyóirat hasábjain talált magára és kezdett szellemi műhellyé válni.

Az elegáns mértéktartás egy másik szempontból is feltűnő erénye a szerzőnek, sőt egyúttal ez intellektuális autonómiájának és bátorságának bizonyítéka. A hazai ökológiai témákkal is foglalkozó folyóiratokban (pl. *Liget*) rendre találkozni olyan írásokkal, amelyek a modernitás kritikáját összekötik a modernitás előtti világok idealizálásával, és ezzel a modernitás zászlajára tűzött eszmék, mint az *egyenlőség* is a kritika keresztútjába kerülnek.³ Boda Zsolt gondolatmenetében egészen más szemlélet tükröződik. A jövőben kívánatos fenntartható társadalmi-gazdasági berendezkedésbe való átmenetet is segíti a modernitás értékkészletéből átvett eszmények, mint a globális elosztási igazságosság (a jóléti állam logikájának kiterjesztése globális szintre), az egyenlőség, a döntéshozatali folyamatok ellenőrzésének és a döntéshozatalban való részvételnek (demokrácia) az igénye. Nagyon fontosnak tartom azt hangsúlyozni, amire a szerző többször is utal, hogy „ha igaz az, hogy a mai világkrízist az instrumentális racionalitás hozta létre, akkor a megoldást nem várhatjuk ugyanettől a racionalitástól” (15. o.). A modernitás során kikristályosodott eszmék közül tehát bőven van, amit az ökopolitika vállal, de elutasítja az észhasználatnak azt a módját, ami a gyors célba érés, a siker hajszolása közben elfelejtkezik magának a *cél*nak a *mibenlétéről* és *érték-tartalmáról*. A tudományok etikai tartalmának újrafogalmazásában, értékeltű paradigmák kimunkálásában az ökológiai közgazdaságtan, az ökopolitika, a nemzetközi kapcsolatok legújabb, értékeltű megközelítései, a béke kutatás úttörő szerepet játszanak. Különösen fontos lehet a jövőben az az erő, amit a témára specializálódó akadémiai közösség, és a környezetvédelem, az emberi jogok, a béke védelmére szerveződő nemzetközi civil közösségek egymásra találása jelent.

A könyv egyik alap gondolata, hogy jelen világunk ideológiává erősödött fejlődésparadigmája, azaz a globális piac ökológiai szempontból mérhető negatív hatásai jelentősen felülmúlják annak pozitív hatásait, ráadásul mindez az egyenlőtlenségek fo-

kozásával újabb frontokat nyitott a világban. Impozáns érvelést és számos gyakorlati példát olvashatunk arról, hogy miért nehezen tartható az álláspont, mely szerint a szegénység lenne a környezetpusztítás fő oka. Triviális csupán azt állítani, hogy a környezet védelme pénzbe kerül, tehát először meg kell teremteni a növekvő, stabil gazdaságot, majd a gazdasági növekedés egy pontján már a környezet védelmére is jut. E szerint a logika szerint a globális piac jótétemény a környezet szempontjából, amennyiben a gazdaság növekedését serkenti. Maximálisan osztom a szerző ezzel a felfogással ütköztethető álláspontját, mely szerint a szegény, lokális gazdaságok általában eszközök híján csak kisebb sebeket ejthetnek a környezetükön, másfelől a szegényebb emberek élete túlságosan is függ a környezet minőségétől. A szegénység tehát nem a környezeti válság fő oka, hanem a szegénység más típusú károkat okoz, mint a gazdagság.

A *Globális ökopolitika* című könyv azt a gondolati tradíciót viszi tovább az alternatív globalizációt sürgető irodalomból, amelyik szoros összefüggést tár fel a szegény országok gazdasági kiszolgáltatottsága és a gazdag országok „túlfogyasztása” között. A gazdasági globalizáció ugyanis jelenlegi formájában ökológiai teret nyit az erős gazdaságú országok számára, ami azt jelenti, hogy óriási mennyiségű erőforráshoz jutnak a területükön kívül, illetve gazdasági tevékenységük környezeti terheiből jelentős mennyiséget el tudnak térben háritani maguktól. A globalizáció ugyanekkor – talán nem véletlenül – nem hozta meg a gazdag északi országok szigorú környezetvédelmi normáinak elterjedését a világban. Számos globalizációs sikertörténet a fejlődő világban éppen a helyi erőforrások mérhetetlenül pazarló felhasználásán alapul. Az egyenlőtlen esélyek és a világpiachoz való diszharmonikus kapcsolódás jellegzetes tünete a monokulturális mezőgazdaság a szegény országokban. A monokulturális gazdaságok sem ökológiai, sem szociális szempontból nem a fenntartható fejlődés példái.

A szerző részletesen elemzi, miért volt szükségszerű a „zöld piac” sokat ígérő elképzelésének a megfakulása, és a zöld piac hangoztatása, mint marketingfogás milyen veszélyeket rejt a rendszerkritikus ökológiai mozgalomra nézve. Bár a tudatos vásárlók szervezett közössége komoly figyelmeztetést jelenthet a cégeknek, de pusztán a fogyasztói bojkottok nagy valószínűséggel továbbra is gyengék maradnak összehangolt kormányzati segítség, azaz a piac lehetőleg globális korrekciója nélkül.

Ugyancsak elgondolkodtató példákat olvashatunk a piaci logikának a környezeti javak világába való benyomulásáról és ennek ellentmondásos hatásairól. A hagyományosan a piac korlátlan szabadságának előnyössége mellett érvelő elméletek a környezet alapjait (levegő, víz, földkéreg) általában korlátlanul hozzáférhető, nem ritkán korlátlan elnyelő képességű elemek-

ként tételezik. A fenti javakat az ökológia szempontjai szerint indokolt az emberiség közös tulajdonként számításba venni, különös tekintettel a jövő generációk életminőségének a feltételeire. A jövő generációk érdekeit nem lehet a hagyományos értelemben vett költség-haszon kalkulációban latolgatni. A napjainkban divatos neoklasszikus közgazdaságtan szerint a környezet javaira egyszerűen ki kell terjeszteni az elidegeníthető tulajdonjogokat, vagy meg kell becsülni azt az árat, amit az egyének a piacon érték megfizetnének, és minden egyes „fogyasztóra” ezt költségként rá kell terhelni ezzel elindulhatnánk a környezeti problémák enyhítésének útján. Ez a megközelítés jól mutatja azt, hogy a szabadpiaci rendszer nem csak földrajzi expanziót hajt végre, hanem piaci normák, ideológiák és mechanizmusok nyomulnak be az ezektől korábban védett területekre. A fenti javaslat ugyanis nem abban látja a környezet állapotának romlását, hogy a szabadpiac *túlságosan expanzív* minden értelemben, hanem abban, hogy még *nem eléggé* terjesztettük ki a szabadpiac elveit a környezetvédelemre. A piac etikai elveket sérthet azzal, hogy olyan termékeket tesz áruvá, amelyeknek nem kellene azzá lenniük; szexuális szolgáltatásokat, emberi testrészeket, szavazatokat, politikai tisztségeket stb. Másrészt etikai szempontból kétes lehet a hozadéka annak, ha a piac értékelésének módszerével, jellegzetes viszonyaival teret hódít a társadalom más szféráiban, például a családban vagy az oktatásban. Nagy a kockázata annak, ha a férj és feleség, szülő és gyermek, oktató és hallgató viszonyai a szolgáltatók és a fogyasztók viszonyaivá alakulnak át, ahol mindennek ára van.⁴ A neoklasszikus közgazdaságtan javaslatai a környezet vonatkozásában láthatóan mindkét etikai vétséget elkövetik. Ha a tulajdonjogokat kiterjesztjük a környezet javaira, akkor olyan terméket teszünk áruvá, amit nem volna szabad, ha a fent leírt árbecslést alkalmazzuk, akkor a piac logikáját visszük az ember és a természet sajátos kapcsolatrendszerébe. Boda Zsolt a környezet alapjainak piacosításával kapcsolatos gondolatmenete eleinte következetesen pragmatikus. Módszerekről, várt, tényleges és látszólagos eredményekről ír, míg az éghajlat piacának tárgyalásakor kitér az etikai kifogásokra. Érvéleése itt találkozik az általam fentebb leírtakkal. Következtetése: akár a biodiverzitás feletti tulajdonjog megállapítására, akár az éghajlat, vagy a víz „beárazására” alkalmazzuk ezt a piaci logikát, megfelelő ösztönzők hiányában – azaz megfelelő intézményrendszer és jogi keret nélkül – nem várhatunk javulást a környezet állapotában. Én mindehhez még hozzátenném; az unosuntalan ismételt hivatkozás a „gazdasági racionalitásra” kiskorúsít bennünket. A közjavak tényleges közösségi (ami nem biztos, hogy „államit” jelent) ellenőrzése emelhet ki ebből a kiskorúságból, hiszen mindenki döntése számít és mindenki egyformán viseli a döntéseieért a felelősséget. Hihetünk ennek zök-

kenőmentes megvalósíthatóságában, osztva az anarchisták antropológiai optimizmusát, vagy kételkedhetünk ebben, mindenestre ki kellene próbálni. Az első lépés valóban az ehhez szükséges intézményi-jogi keret megteremtése volna.⁵

A globális politikáról szóló rész kitekint a nemzetközi kapcsolatok elméleteiben tapasztalható szignifikáns elmozdulásra a realizmus-neorealizmus irányzatától a globális kormányzást, transznacionalizálódást értékelő elméletek felé. A nemzetközi politika már nem írható le pusztán államok közötti érdekek mentén formálódó dinamika alapján, új szereplők befolyásolják mozgását, és ezt a mozgást egyre erőteljesebb interdependencia jellemzi. A környezeti rezsimek létrejöttének a megértéséhez több elméleti kontextus is kínálkozhat, a szerző ezek közül a Rosenau-féle turbulenciamodellt elemzi részletesen, miután bemutatta, hogy a környezeti probléma hogyan jelent meg a nemzetközi politikában először biztonsági kérdésként. Különösen fontos a globális ökopolitika szempontjából az interdependens világban a nemzetközi civil mozgalmak szerepe. Rendkívül lényeges kérdésnek tartom a nemzetközi kapcsolatok etikai dimenziójának vizsgálatát, amit Boda Zsolt egy másik 2004-ben megjelent könyvben vizsgál részletesebben.⁶

Az ökopolitika elveinek összefoglalása alapos kitekintés a nemzetközi környezetvédelmi jogra és annak etikai alapjaira. A nemzetközi környezetvédelmi egyezmények sokaságáról, működési mechanizmusairól, résztvevőiről, ellenőrzésükről számtalan munkát olvashatunk a jogi szakirodalomban és a nemzetközi kapcsolatok irodalmában. Számomra – jogász végzettségű lévén – üdítő volt az a problémacentrikus és következetesen értékelvű elemzés az egyezményekről, amivel a *Globális ökopolitika* című könyvben találkoztam. Különösen fontosnak tartom ugyanis a normák, egyezmények mögött meghúzódó eszméket, törekvéseket, ezek tisztázását. A normák működése során nem csak az a fontos, hogy mely szervek felelősek azokért, hanem az is, hogy ténylegesen milyen hatással járnak. Az eszme, a norma, a norma működése és a működésének hatása egymástól elválaszthatatlan. Ez a szemlélet vonul végig az egész könyvön, de különösen ebben a fejezetben szembeötlő, ahol a globális környezeti kormányzást a szerző az Észak–Dél-problematika metszetében tárgyalja. Jól kirajzolódik az az ív, ami a globális környezeti kormányzás elmúlt három évtizedét jellemzi. Az 1972-es stockholmi konferencia zárónyilatkozatában még a környezet és a fejlődés kérdésének összekapcsolásából a globális „jóléti” politika szükségességének az igénye fogalmazódik meg, majd akár a neoliberais gazdasági globalizáció kudarcait is bizonyíthatja az, hogy 2002-ben, Johannesburgban a fejlődő országok problémái már szinte kiszorítják a „tisztán” ökológiai problémákat. A szerző által leírt folyamat az elmúlt 30 év globális ökopolitikájáról végül is elvezetett ahhoz a

szerencsétlen helyzetbe, hogy az egymással szorosan összefüggő globális problémákat egymással szembe lehessen állítani, amikor az enyhítésükről van szó. Talán nem csak „tisztán” ökológiai problémákat lehetett volna kezelés alá vonni akkor, ha a fejlett országok nem utasítják el a civilek és néhány fejlődő ország javaslatát egy olyan új nemzetközi intézmény felállításáról, melynek feladata a multinacionális vállalatok ellenőrzése (szabályozása?) lett volna.

A szegényebb országok számára létezik-e más fejlődési pálya, mint amit az Észak befutott az ipari forradalmak óta? Az ökológusok abban bíznak, hogy kell lenni ilyen alternatív fejlődésnek, és ez nemcsak a környezet javainak megóvása miatt kívánatos, hanem javítja a szegény országok lakóinak életminőségét. A fejlődés szempontjából a legnagyobb kihívás mind a tudomány, mind a döntéshozók számára olyan stratégiáknak a kidolgozása, amelyek egyszerre szolgálják az életminőség javulását a földlakók minél nagyobb tömegei számára, és a megsebzett bolygó sebeinek gyógyítását, újabb sebek ejtésétől való tartózkodást. Kína és a sokat hivatkozott ázsiai „kistigrisek” példái nem sok optimizmusra adnak okot. Mégis állítom, hogy a globalizáció emberi jogi, illetve ökológiai kritikái között számos ponton van átfedés, amint ezt például Galtung és Sen munkái is bizonyítják.⁷ Az ökológiai értékek beszívárognak az emberi jogi gondolkodásba, bár kikényszeríthető normákká igazán akkor válnának, ha a demokratikus alapjogok és a tiszta környezethez, a lakóhely megválasztásához fűződő jog a *gyenge érdekérvényesítési képességekkel rendelkező közösségeknél is* erősebbnek bizonyulnának a tulajdon szabadságánál, amire rendszerint az ellenérdekű fél hivatkozik környezeti tartalmú emberi jogi konfliktusok esetén. A magam részéről leginkább ezen a vonalon gondolom tovább Boda Zsolt munkáját.

A globális problémák tudatosodása és az ennek következtében fellépő morális reflexiók megkerülhetlensége jelentős korrekciós erőket mozgósíthat. A könyv harmadik része a globális társadalomról, a globális civil társadalomról szól. A nemzetközi kapcsolatok új szereplői a könyv tanúsága szerint korántsem megkerülhető erők, bár marginalizálásukra történtek kísérletek. Különösen gyümölcsöző lehet a fejlett és a fejlődő országok civil mozgalmainak egymásra találása, együttműködése, illetve az „ökológiai agytrösztök” és nemzetközi szakértői hálózatok bázisának és befolyásának az erősödése. A környezeti rezsimek kialakulásában, működésük ellenőrzésében a civil mozgalmak szerepe tagadhatatlan, adott esetben meghatározó.

A „világfaluban” minden testközelve kerül a hírműsorok és a világháló jóvoltából, és ennek akár mozgósító hatása lehet a globális problémák enyhítése felé vezető úton.⁸ A problémák hátterét, az összefüggéseket feltárni és megérteni már ennél sokkal komolyabb feladat, de mégis úgy tűnik, egyre nagyobb

igény mutatkozik erre. Boda Zsolt könyve ezt az igényt világos stílusban, példákkal igen gazdagon illusztrálva, elmélyült elemzéssel szolgálja. Örvendetes, hogy az érdeklődő hazai közönség egyre gazdagabb kínálatból válogathat, hiszen magyarul olvasható a globalizációkritikus mozgalom több meghatározó jelentőségű szerzőjének (Bauman, Stiglitz, Klein, George) egy-egy műve.⁹ Az ökológiai szemléletmód hazai terjesztésére az utóbbi években szép számban növekvő irodalom vállalkozott. A 2004-es év különösen „bő termést” hozott az ökológia és a globalizáció témakörére koncentráló könyvek terén.¹⁰ A *globális ököpolitika* című mű megállapításai, következtetései ebbe a szellemi áramlatba sorolhatók. A művet – mint azt recenzióm elején jeleztem – mégis hiánypótlónak tartom, elsősorban amiatt, mert az ökológiai gazdaságtan és ökológiai etika értékelésének veti alá a nemzetközi környezetvédelem főbb állomásait, és vizsgálódásait a nemzetközi kapcsolatok rendszerszemléletű keretei között folytatja, a globális összefüggéseket tárja fel. Emiatt a nemzetközi kapcsolatok, az alternatív közgazdaságtan, a környezetvédelem iránt érdeklődő olvasók mellett mindazoknak szól, akik tisztában vannak azzal, hogy legelsősorban a Föld nevű bolygó polgárai vagyunk, felelősségünket, lehetőségeinket mindenekelőtt ez határozza meg; azoknak, akik meg akarják érteni a gazdaság, a bioszféra és az antroposzféra problémáinak kölcsönhatásait, és reményt akarnak meríteni ahhoz, hogy sikerülhet ezek egy részét orvosolni.

JEGYZETEK

¹ Boulding, K.: *The Economics of the Coming Spaceship Earth*. In.: *Environmental Quality in a Growing Economy*; essays from the Sixth FRR Forum, Jarrett, H. (ed.), John Hopkins Press for Resources for the Future Inc. Baltimore 1966.

² Ezzel együtt fontos megemlíteni a Gazdaságtudományi Központ periodikáját, a *Kövészt*.

³ Jellemző példa erre Bíró Béla cikke; Bíró B.: Üveggolyók? In: *Liget* 1998/9 61–70. o.

⁴ Michael Walzer fejti ki részletesen, hogy az igazságosság egyik feltétele, hogy a modern társadalmakban az eltérő elvek szerint működő szférák ne lépjék át egymás határait. Különösen hangsúlyozza ennek szükségességét a piac esetében. Lásd Walzer, M.: *Spheres of Justice. A defence of pluralism and equality*. Blackwell, London 1985, illetve erről a műről Szabó G.: *Az igazságosság szférái*. In: *Tanulmányok az igazságosság elméletéről*. Szerk. Weiss J. JPTE KTK Kiadó, Pécs, 1997.

⁵ Vannak működő példák; Dániában elterjedt a háztartások társulása, és ezeknek a társulásoknak közös, önellátó energia- és vízbázisuk van.

⁶ Boda Zs.: „*A nemzetközi kapcsolatok etikája*.” In: Fekete László (szerk.): *Kortárs etika*. Universitas–Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2004.

⁷ Lásd Galtung, J: *Human Rights in Another Key*. Polity Press Cambridge,

- 1994; Sen, A.: *A fejlődés, mint szabadság*. Európa Kiadó, Budapest, 2003.
- ⁸ Lásd részletesebben korábbi tanulmányomat. Szabó G.: *A decentralizált világregend eszméje és a globális irányítás realitásai*. In: Politikatudományi Szemle, 2004 /3.
- ⁹ Bauman, Z.: *Globalizáció. A társadalmi következmények*. Szukits K. 2002; Stiglitz, J.E.: *A globlizáció és visszásságai*. Napvilág Kiadó; Klein, N.: *No logo*. AMF-Tudatos Vásárlók Egyesülete, Budapest, 2004; George, S.: *A WTO. Korlátlan szabadkereskedelem vagy szolidáris globalizáció?* Napvilág Kiadó, 2003.
- ¹⁰ Felsorolásra nem vállalkoznék, inkább kiemelném Zsolnai L.: *Ökológia, gazdaság, etika*. Helikon, Budapest; Pataki-Takács Sánta (szerk.): *Természet és gazdaság. Ökológiai közgazdaságtan szöveggyűjtemény*. Budapest, Typotex 2004; Anheier-Glasius-Kaldor: *Globális civil társadalom 1., 2.* Budapest, Typotex 2004.